

ЫЛДЫС

(Алт)
3-43

5

1967

ЧЫГАРГАНЫ

447813

Б(АЛТ)
3-43

ЫЛАДЫС

5

ЧЫГАРГАНЫ

Кр. 1443

Алтайдың
бичиктер чыгарар
издательствозының
Туулу Алтайдагы
бөлӱги
Горно-Алтайск
1967

147913

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

РС(алт.)2
4—75

7—3
96—

Горно-Алтайский автономный областьты Лениннинг орденилe кайралдаары керегинде

СССР-динг ВЕРХОВНЫЙ СОВЕДИНИНГ ПРЕЗИДИУМЫНЫН У К А З Ы

Областьтынг ишкўчиле јаткандары албаты-хозяйствоны ӧскўреринде ле культурный строительстводо једип алган бийик једимдери учун **Горно-Алтайский автономный областьты Лениннинг** орденилe кайралдаар.

СССР-динг Верховный Соведининг Президиумынынг
Председатели Н. ПОДГОРНЫЙ

СССР-динг Верховный Соведининг Президиумынынг
Качызы М. ГЕОРГАДЗЕ.

Москва, Кремль. 1967 јыл, 8 август.

А. ДЕМЧЕНКО.

ЈАСТЫ ЧЕБЕРЛЕГЕР

Тӧрт действиелӱ, сегис картиналу пьеса

ОЙНООР УЛУС

1. Волков Алексей Петрович — 40 јашту.
2. Волкова Дарья — оның ӱйи, 38 јашту.
3. Павлик Волков — Волковтың уулы, 15 јашту.
4. Катя Безуглова — 14 јашту кызычак.
5. Лукич таадак, чоло ады Мухомор — саң башка кылыкту, је сӱмелӱ кӧн, 60 јашту.
6. Туранов Григорий Лазаревич — волостной милицияның начальи, 40 јашту.
7. Попов Петр Иванович — сырсак бӱдӱмдӱ, капшуун, ӧктӧм, 37 јашту.
8. Гурьянов Савва Ильич — кулак, 52 јашту.
9. Гурьянова Ефросинья — оның ӱйи, 46 јашту.
10. Гурьянов Семка — кулактың уулы, 16 јашту.
11. Карев Виктор Павлович — военный кийимдӱ, коо сынду, тӧртӧн јана јууктай берген кижи, коммунаның счетоводы.
12. Пучкин (Хрипатый) Егор Семеныч — аңчы, аӈу ошкош бӧкӧ, јӱзин ӧскӧн сагалду, 55 јашту кижи.
13. Захаркин Серега — јиит коммунар.
14. Архиповна — Сереганың энези.
15. Дуся
16. Настя } јиит келиндер.
17. Казан азаачы — јажы јаанай берген коммунарка.
18. Тырышкин Семен— коммунар, 30 јашту.
19. Стеша — оның ӱйи.
20. Жеребятьев Павел — коммунар, 27 јашту.
21 Чуприянов Михаил — коммунар, 28 јашту.
22. Игнат — коммунар, 45 јашту.
23. Чадык — алтай кижи, 50 јашту.
24. Командир, ЧОН-ның кызылчерӱчилери.
25. Монах, Соленый, Шкода — бандиттер. Ӱй улустар, кыстар, уулдар.

ректер бистиң Туулу Алтайда 20—21 јылдарда Чолушманда ӧдӱп јат.

Даша. Бистиң Сибирьдең чыгып барарыс јок болбой.

Таадак. Сибирьде не јаман бар? Бистиң Алтайды алзаң, ко бо? Јаңыс ла ийде алынар керек...

Даша. Ончозы ла бар. Је керек кайдаар баштанганы кӧрӱнип ине. Јерде кемјӱ јок, коммунага јӱк ле бир эмеш јер кезип берген Мынайда эдерге јараар ба?

Таадак. Кулактарды эмеш кыстаар керек. Кулактарды. Э монастырьдың јерин бергилейтен болзо.

Даша. Алексей некежип ле туру. Келер јаска јетпей керек аайы јарталатан болзо кайдат.

Таадак. Алексей Петрович кадалгак кижи эмей. Ол јана бол Билер.

Даша (*тыңдаланат*). Ой, келип јады эмеш пе?

Павлик. Чӱрче ле... (*Чыга конды. Удабай ойто кирди*). Јок де угулбайт.

Даша. Самовар тургузып ийейин. Паша, оны сенекке чыгар Көрӱп тур. (*Павел самоварды алып чыкты. Эжик ачык. Ол эжикте ру. Энези столго аш салып јат*).

Павлик. Эне, сен адамның јууда јӱрер туштагы карточка көргӱскен болзоң.

Даша. Чаптык этпе. Карточка көрӧр ӧйди тапкан ла эмтир (*Катяга*). Ол адазын сӱрекей сӱӱп јат. Анчадала военный кийимдӱ тагызын.

Катя. Чындап ла, көргӱссеер, а?

Таадак. Немчураны тың токпоктогон дежет.

Даша. Јаңыс ла немчурала јуулашкан эмес. Бастыра јӱрӱми јуулажып келди. Ончозын сананзаң — коркымчың келер. Озо баш коркып туратам. Ыйлайтам. Оноң керекти оңдоор болгом. Ол тарты пазын, өскӧзи база өрӧ јӧмӧшпӧзин — ол тушта јайым јӱрӱм учун јуулажатан? Мынайып сананып, токунай береринг.

Катя. Даша јеңе, куучындазаар, а?

Даша (*ойто ло ширип баштады*). Бир катап кандый да мае болгоны санаама кирет. Ончозын жандармдар тоскурган. Бистинг жини арестовать эдерге келген...

Таадак (*сонуркап, ойто ло отурды*). А-а...

Даша. А ол дезе нӧкӧрлӧриле кожо Орша јаар кача берген. да, партийный ячейкада, ого јаңы паспорт эдип салгандар, өскӧ ки нинг адына јазаган...

Катя. Јазап билер болгондор бо?

Даша. Э-э, кайткан дейдинг. Кызалаң нени эдерге кижини ӱр пейтен эди. Акыр, нени айдарга отурган эдим? А-а, жандармдар кел де, ӱйде мениле кожо ол тушта Шурка болгон ошкош эди.

Катя. А ол эмди јаан ба?

Пашка. Врангельге удура јуулажып јат. Кандый эмтир? Киек пе?

Даша. Ол туштa Сашка он төрт пө айса он беш пе јашту, бу ла шкадый сынду болгон.

Јаанак. Жандармдар келерде, акыр, ол эрликтиң ады кем эди? юс...

Даша. Флюс. Тамагы јарылганча алгырган.

Јаанак. Эйе, санаама эбелип келт. Бу троица күннің кийининде гон эди. А Сашка троица күннің эртезинде чыккан. Ол туштa туй 15 јашту болгон.

Даша. Тоолоп көрзөң, айдарда, мен бойым, Шурка, Пашка ла м... Ончобыс чуланда јатканыс.

Пашка. Адамды бедрегендери керегинде куучындазаң а.

Даша. Бедрегилеген. Улдү-јыдаларыла калганчы эски-каскыбысты , јырта сайала, јүргүлей берген. Мени кожо апаргандар. Пашка эдеинең салбай багырган. Бу ла өйдө олордың јааны, белбек јүстү неме, дүзиниң јалбагыла Пашканы согордо, балам, торт ло күчүк чилеп, ра чарчай берген, тынын алынып болбой, чырайы көгөрө берерде, не боло бердим болбогой, билинбей калгам. Карамысты алган бойынбирүзин, оноң экүзин јырс-јырс берип ийгем...

Пашка (*Катяга имдеп*). Јескимчилү ийттерди көрбөс болуп, каннаң бери таскаганымды көрүп туруң ба? (*Каткырат*). Ой, самовар ып туру!

Даша. Трубазын уштып сал. Эмеш тымыксын...

Катя. Чыгара сүрүп ийгенеер бе?

Даша. А мен олорды көрөтөм бө, каргышту жандармдарды.

Катя. Јалтанбас ла кижи эмтириң, Даша јеңе...

Даша (*улу тынат*). Ол күндерде коркыш база болгон ло эмей, зин јажырар оны.

Јаанак. Дашаны орого отургускан эмес беди...

Катя. Орого?

Даша. Јаанак түрмени оро дейтен. Анайып та айдары јолду.

Јаанак. Оро эмей база. Улустың куучынынаң укканда, анда јаык та јок, кей де јок. Јаңыс ла чык ла каранғуй.

Катя. Узак отурганаар ба?

Даша. Јок. Бир ле неделеденг ажыра.

Јаанак. Тогус күн. Меге балдарла кожо тогус јылдый билдирген.

Даша. Андый ла... Айдарынгда ла тогус күн. Олордың узагын не еп айдар. Ох, јүрегим коркушту сыстаган, балдарымды сананып, өзөкуурым ачыган ла эди.

Катя. Андый да болзо, божоткылап ийген бе?

Даша. А кайда баратаң?.. Ол туштa көп улус түрмелебеген бол, божотпос то эди. Түрме деп немеге улус батпай барган ине. Сту-

денттерди, ишмекчилерди анаар ла айдагылып келген. Мени бож лап ийген. «Бар, база катап колыска кирбе—дешкен.—Сибирь јаар арыбыс. А сенинг большевигингди дезе тӱнгей ле тудуп алганыс...»

Катя. Алексей таайды ба?

Даша. Кемди эди база... Јангыс ла тӧгӱн айткандар. Ол т Алексей јажынып јӱрген. Анайып турганча, германецтерле јуу талган. Алексейди черӱге алгандар. Бир ле часка айылына кирип гени санаама кирет. Оны јолго до тергеер аргам јок. Ӧбӧгӧним калгандый, ыйлап турганымды не деп айдар. А ол дезе: «Ыйлаба, ша, — дийт, — партия эң јакшы уулдарын фронтко ийип јат. Ле нинг сӧстӧрин солдат јонго јетирер керек».

Катя. Алексей Петрович јалтанбас ла кижи.

Пашка (*ӱйге кирип*). Мениң адам геройский кижи.

Таадак. Сопокторынгның јылтыражып турганын, сен торт ло нерал ошкожың. (*Каткырат*).

Пашка. Бӱтпей тураар ба? Энем, ол журналды, «Ниваны» көргӱссеер.

Энези кайырчакты ачып, журналды чыгарып келди.

Даша. Бу јурукты ол сӱӱбей јат. (*Онголоры јурукты аjыкта лайт*).

Пашка. Мынызы генерал Брусилов. (*Бу ӧйдӧ Ефросинья тӱр кирип келди. Оны кем де аjарбай јат. Ол јурукты база көрӱп тур* А мынызы мениң адам. Көрзӧң кандый, генерал ого крест тагып Алдында мынайда бичип салган: «Јуулажып турган черӱ. Львов. Ге рал Брусиловтоң унтер-офицер Волков ло фельдфебель Старостин нерелӱ јуулашканы учун бийик кайрал алып турганы». Адам каткыр туру. Байла, бу эш кереги јок немени кайдар деп турган болбой ка сын. Је кайда барадың, чын ба? «Бис јууны токтодор деп агита өткӱргенис» — дейт.

Таадак. Тӱнгей ле ӧштӱлерле согушкан!

Пашка. Јок туру. Адам мынайда айдып јат: «Кемге удура јуула каныс? Ишмекчи ишмекчиге удура, крестьянин крестьянинге удура Оның да учун бойының георгиевский крестин адам сӱӱбейте Кайдаар да чачып ийген. «Кааннының темири меге не керек» — дей (*Ефросиньяны көрӱп ийди. Журналды менгдеп ле чочып кайырчак сугат*).

Даша. Кыйын-шыраны көргӧнис ле база. Јаан јуу-чактың да ки ининде Алексей амыр отурбады. Продотрядта јӱрген. Онон бандитте ле јуулашкан. Нени ле көргӧнис. Эмди Сибирьде токтодыс. Коммуна улус ийде-кӱч алынар болор бо? Кандый да болзо, ӧмӧ-јӧмӧ јакшы ин

Катя. Јер база јок.

Даша. Јерди туш ла башка јерлерден кескилеп берген.

Ефросинья. А не деп бодогон эдигер, энебис. Јӧӧжӧ тургуза колго кирбейтен. Коммунияга да бириксегер, тӱҥей ле. Јакшы јер төгӱлерин некеп јат... Эбиреде тайга ла ӱлјӱ сас болгон ине. Не, гпей турун ба? *(Столдыҥ јанына базып келди. Отурды).*

Даша. Ненин учун бӱтпейтен... Јакшы јерденҥ эмеш те болзо тек јонго не бербес.

Ефросинья. Кӱйӱнбе, кӧркий, јакшы јерге кӱйӱнбе. Ох-хо-хо, кажыбыстыҥ ла ичисти ӧйкӧп јат...

Даша. Андый ла эмеш пе... *(Ефросинья јаар ончолоры бӱдӱмји көргилейт. Таадак кимиректенип, чыга берди).*

Ефросинья. Кажыбыстыҥла, айылдажым. Јалку неме керегинде мек те јок. Ого тайга да болзо, ак јалаҥ да болзо, тӱҥей ле. *(Унчукай отурала).* Мен сеге керектӱ келген эдим...

Даша. Айт.

Ефросинья. Көрзӧм, ончогор кӱдели иирери јанынаҥ устар эмреер. А согуп билеригер бе?

Даша. Фабричный станокторло согуп јӱргенис ле. Кижи ле билс неме јок.

Ефросинья. Көрзӧҥ учканды... «Кроснала» согуп билеригер бе?

Даша. Мындый ишти Россияда кажы л кызычак билер.

Ефросинья. Андый болор деп бодогон эдим ле. Бир айбым бар и... Бир бежен аршын кеден согуп бередеер бе? Кулур да керек болӧскӧ дӧ немеле кайралдаар эдим... Кысканбазым.

Даша. Билбезим. Кеден коммунага керек. Улус јыртык-јылаҥаш рӱп јат.

Ефросинья. Мен јуу да берер эдим, нени ле берер эдим.

Даша. Бис эп-јӧплӧ. Кажы ла кижи таҥ алдынаҥ баш билинер уры јок.

Ефросинья. Ох-ох, аркам сайылып турганын... А мен бодогом... ылдаш улус болужар болор бо деп...

Даша. Кажы ла керекти коммунаныҥ Соведи јӧптӧп јат.

Ефросинья. Кыйа баспас јаҥ ба... Айдарда, Советтиҥ јӧби јоҥаҥ, јартын айтса, учанды да тырмаар учурыҥ јок по?.. Ох-ох! *(Өрӧрат).* Айылдыҥ ээзи, байла, некежип ле јат. Јер учун ба?

Даша. Эйе.

Ефросинья. Кӱлӱк ле эмтир. Енералдарла тегиндӱ эмес билитен болбой. Эр ле база... *(Тӱрген).* А кайдаар атанды? Волостько бо, са уездке бе?

Даша. Баратан ла јерине барган.

Ефросинья. Онызы андый. Ого иле көрӱнип јат. Ох-ох. Баарым. А мен бодогом... *(Кимиректенип чыкты).*

Даша. Ајыктап јат, тыҥдалап јат. Тегиндӱ эмес. Канайып табыш к кирип келди?

Катя. Чындап та. Кем де ajарбаган.

Даша *(көзнөк jаар көрөт)*. Орой. Адабыс дезе эмдиге ле ке jат, Паша...

Пашка. Келер. *(Токулдадыш)*. Jедип келди. *(Jе турага П Тырышкин, Жеребятьев кирдилер)*.

Попов. Эзендер. Энгир карамтып отураар ба? Келбеди бе?

Даша. Jок... *(Чочып.)* Тайгада не-не болуп калбазын, Иванович...

Попов. Тайгада коркор неме jок. Деремнеде коркор керек.

Даша. А не болды? *(Таңкылап отурган Попов jаар чочы көрөт.)*

Попов *(карыкчалду ла jарты jок)*. Айалга деп неме ине.

Тырышкин. Э-эх, андый, мындый...

Тышкары чур-чуманак. Чурана ойнойт. Гал-табыш озо баштап ыраактаң у Jууктайт. Каткы. Кожоң.

Бир ӱн кожогдойт:

Ох, мениң көөркийим,
Амыр бербес сен болдың,
Коммунада сен jатсаң,
Картошкала ажанзаң.

Экинчи ӱн кожогдойт:

Кара көстӱ кыс келет,
Коммунарочка ол дежет.
Jаман тоны шылырайт,
Тал ӧдӱги кылырайт...

Ачу сыгырыш. Көзнөктиң шили шыңырт этти.

Даша ла Катя. Ай! *(Толукка jажынгылайт)*.

Попов *(тура jӱгӱрип, кепказын алат)*. Ах, jыду таңмалар! *(Э тең элес эдип чыкты. Оны ээчий арткан эр улустар ла Павлик тылар)*.

Карган эмеген *(печке ажыра jажынат)*. Дарья! Кудай бу отты өчӱрзең. Капшай! Кудайым, килезең, кудайым, килезең!

Даша отты өчӱрип ийди.

Даша *(токуналу)*. Катя, сен коркыба. Тырлашпа дейдим.

Катя *(jӱк ле арайдаң)*. Мен... мен... кем jок... Бу Пашка к барды?.. Согушка кирижетен эмтир.

Даша. Коркыба... Пашка jана болбос. Ах, бу не мындый к чек! Торт ло казыр ангдар ошкош. Коммуна олорго кандый jам jетирген? *(Тышкары кыйгы. Табыш)*.

Поповтың ӱни. «Сен кемди өлтӱрерге, jылан, а? Ташты к

ап мергедединг, а? Тырышкин божотпо. Бис олорго көргүзерис. Со- јанга удура колынгда ташту келдинг бе? Экел бери!
Ўндер. Таай... Бис эмезис... Чып ла чын бис эмезис!
Попов. Төгүндебе. Кылынып билеринг, каруузына турарын база ! (*Күреш. Тизиреде јүгүрүш*).
Павликтинг үни. Петя таай, адам клееди эмеш пе? Угулат па? тын тибирти. Адам! Бери!
Попов. Эйе, аданг эмтир.
Волковтынг үни. Бу не табыш? Петр Иванович, сен бе?
Попов. Мен... Фулигандар тудуп алдыс... Ийттер сенинг көзнө- гди оодо соккылап ийген.
Волковтынг үни. А неденг улам? Не болгон?
Ыйламзырак үн. Бис эмезис. Ол өскө уулдар.
Попов. Төгүндебе, јылан. Ташты кемниң колынаң ушта соктым?

Ыраактаң табыш. Тарыска казыктынг сынганы. Казырланган эр улустынг үнде- «Эй, улус! Шалдаңдар бистинг балдарды кенеде согуп јат! Сок! Оот! Каргышту- малардынг үренин былча чап! А-а!». (Табыш јууктайт).

Туранынг ичинде

Јаанак. (*крестенет*). О, кудай, кудай...
Даша (*Катяны кучактап*). Кудайга баш, једип келди ошкош. ди алдырбазыс, Катюша. Тидингилеп болбос. Коммунага колдорын дүрбес. Бу озогы өй эмес, чын ба? Тыркыраба...

Ценанынг ары јанынаң Волковтынг үни: «Тур! Кыймык этпе! Бир ле алтаган кини — ол ло јерине јыга адып ийерим! Петр Иваныч! Уулдарды тура јаар апар...»

Поповтынг үни. Жеребятьев! Олорды мында каруулда!
Солыктаган кижининг үни. Уулдарды не токпоктоп... јады- ? Андый јангды слерге кем берген, а?
Волков (*токуналу*). Савва Ильич, бу сен бе?
Үн (*казырланганына тыркырап*). Је, мен... Мындый јангды кайдаң таң... а? Айса коммуния нени ле эдейин дезе, эдип турар јангду ба?
Волков. Сен, Савва Ильич, токуналу, эрүүл шүүлтелү кижи. Је ыска казыкту не јүгүрип турунг? Кемди согорго санандынг? Комму- јолынгды кечти бе? (*Уур тыныш угулат*). Кажызы сенинг?
Саввaныг үни. Семка!
Семка. Мен...
Волковтынг үни. Јан, Семка. Көзнөк јаар таш мергедейтени — кинчилү кылык. Ундыба — јескинчилү кылык.
Саввaныг үни (*уулына*). Сен канайып турганг, шайтанның лы, а? Бу чын ба, а?
Семка. Бис клеедеристе, кем де ташты мергедеп ийген...
Саввaныг үни. Јан ары кедери... Сен, Лексей Петрович, јама- мды таштайтан турунг. Өкпөөрий бергенис...

Волков. Эртен кöзнöкти шилдейтен туруҥ, Савва Ильич.

Савва. Кудаймай, шилди мен оны кайдаҥ алатам? Бойым мылчамныҥ ла сенегимниҥ кöзнöктöрин буканыҥ кууктарыла jаг рып алган отурым...

Волков. Билбезим. Мениҥ керегим jок. Уулдарыҥды бош са

Савва. *(Семканы согот)*. У-у, сатана... Ийттиҥ уулы. *(Семка гырат)*.

Туранып ичинде

Даша. Ончо табыш эп-jöплö божоды ошкош.

Катя. Коркымчылу ине, Даша jеҥе. Келгилеп jат. Канды уулды кожо экелгилеп jат.

Волков, Попов, Павлик, Серега, Тырышкин кирдилер.

Волков. Ыштаҥ jалбышка кирди дегени чилеп, Ох, энези люстраҥды не кÿйдÿрбей турун? *(Кäткырат)*.

Даша. *(Öбööни jаар сÿÿнчилÿ кöрöт. Успекчинди кÿйдÿрет)*. Je ажанганҥ ба?

Волков *(сананып, эр улусты эбире jыктап)*. «Кÿндÿ-кÿрее» болгон... Оозыма чыкканча азырадылар. *(Серегаго)*. Je, карындаш, ниҥ öбöкöҥ Захаркин эмес беди, а? Энеҥле кожо Саввага jалчы бо jардыҥ энчейгенче иштейдиҥ, оноҥ бойыҥдый ла jоктуларга ко кöдÿрип jадыҥ, а?

Серега. Мен эмезим. Семка...

Волков *(сооксынып)*. Бу ÿйтти бöктöп ийген болзоҥ, Даша. кындап jат.

Даша. Ой, бу мен кайттым... Чÿрче ле. *(Jастыкла кöзнöктиҥ оо jерин бöктöйт)*. Сеге изÿ курсак белетеп ийейин. *(Печкениҥ jаны сандырайт)*.

Волков *(Сергейге)*. Jаман, карындаш, андый немелерле кожо жи базар ба? Najыларды тапкан ла эмтириҥ. Сен бойыҥ пролета укту кижи иненҥ. Билер керек...

Серега. Олор меге najылар эмес. Торт ло ийттер ошкош... Кем кемди талайтаны, jамандайтаны — олордыҥ сок jаҥыс сооды, сÿÿмjи

Волков. Олордыҥ ичи-бууры андый, jыду. Билер керек, Зах кин... Бар, сени тутпай jадым. *(Серега бöркин кийеле, эжиктиҥ jаны барып, токтой тÿшти)*. Не болды?

Серега. Анда, волостьто, слер олорды эмеш кыза тудатан б зоор. Слердиҥ jер некеп jортып турганаарды кöрöлö, Савва jаҥыс тиштерин чакырада чайнанып jат.

Волков *(каткырып)*. Коркып jат па?

Серега. Коркып jат... Волость ичинде эҥ jакшы jер оныҥ коль да ине. Оныҥ айылына сÿре ле ол бир неме... Туранов келип jат. М

г сыразын ичип, јыргап јадат. Ол Савва деп таңманы... Ух, макалу ıор эди!

Волков (*эр улусла эбире көрүжип*). Јарт. Эм тура ого тийер јас јок... Бар. (*Серега барды*).

Даша (*столго бор-ботконы јуун*). Паша, самоварды экел.

Павлик. Чӱрче ле. (*Чыкты, оноң самовар экелди*).

Волков (*өбөөндөрдиң јанына отурып*). Ревкомдо табыш болгон. ранов деп немеле арт-март ала койыштыс. Ончолоры анда оның сӧıең чыкпайтан эмтир. Мыны мен тургуза ла билип ийгем. Ол кижи стиң кижи эмес, сезип јадым...

Попов. Аттарла не болгон эди, санаарга кирет пе? Эки неделеге сти тутканын, ат уурдаган улусты бедреп турум деген! А аш ӱрендеер једип келген... Кажы ла час баалу...

Волков. Мен ого ол керегинде база айткам. Кулактарла најылап јадың, Туранов, деп көзине чике айткам... Јаңы ла кирип јӱрген лдың айдары јолду... Эмезе ол күндӱ-күреере јайылып, ӱрелген, ол езе — өштӱ...

Попов. А јер керегинде нени айдыжат?

Волков. Керек мындый. Туранов айдып јат: крестьянинди кыс-ваң — башкарунын деремне керегинде јакарузын бузарың. Олорго йер учурыбыс јок. Госфондтың јеринең алыгар. Анда јер бар ба? с, тайга...

Попов. Бу Савва Горелов, Прокопий Жданов, Егоровтор качаң бери ишкӱчиле јаткан крестьяндар боло берген?

Волков (*колын јайып*). Слер партияның политиказын билбей ыгар деп, Туранов айдат. Горелов, Жданов ло оноң до өскӧлӧри теңкей, хозяйствоны билер крестьяндар дейт. Эмди, тӱренининг ка-өйинде, олор, кандый да болзо, государствоның ижемјилӱ улузы п мактайт...

Попов. Айдарда деремнеде коммуна эмес, а кулактар социалический ячейка боло берген бе?.. Туранов ыраак ла барыптыр. Ол ла милицияның начальниги бе?

Даша. Отурып чай ичкер.

Волков. Чындап та, чайлап ийелдер.

Попов. Эмди ичилбес. (*Тырышкин өрө турат*).

Тырышкин. Эртен эрте туруп, бригаданы көдӱрер керек. Бараым. Өлөң ижи ине... Барып аттарды көрөр керек...

Павлик. Мен слерле кожо барайын ба?

Катя. Мен база барадым. Эјем база ла челдеер.

Даша. Коркыбазың ба?

Катя. Мен улусла кожо...

Волков. Өлөң ижи. Эт керек... Је оны кайдаң аларың? Уйларды найып сойорың?

Попов. Алдырбас. Обоо салаачы улуска эт керек ле... Кӱч л лор...

Волков. Карев ӱйде бе? Је кандый счетовод эмтир?

Попов. Кем јок ло... болгодый. Ишти билер. Бойы ачык-ја Айылы-јуртымды санап, эригип турум дейт. Айлы кайда да Ряза ошкош эди.

Волков. Документтери аайынча анаартынаҥ. Јаҥы јерлерге ген. Кандый да јутпа којойымга та приказчик болуп, та управляк болуп иштеген...

Попов. Уур санааларданҥ айрыларга, сӱре ле аҥдаар боло бе Кажы ла тӱнди тайгада өткӱрет. Аҥчылар да оныҥ нәјылары берди.

Тырышкиҥ. Бӱгӱн барар алдында айткан: «Бир вагон эт рым... Өлөҥ ижи божогончо једер». Је, јакшы болзын! *(Чыга б Оныла кожо Павлик ле Катя бардылар).*

Волков *(столго отурып, тӱрген ажанат)*. Айалга деп неме, *(араай)* сӱрекей кату. Өштӱлердиҥ коммунага удурлажына ча эткилебей јат. Май айда эҥ јакшы уйларыстыҥ бежӱзин ӱлјӱ ч чөҥӱргилеп салганы санааҥа кирет пе? Эҥ ле сӱттӱ уйлар бо Оноҥ аттарысты айдагылай берген. А эмди дезе јер бербей јады Бу ончозы учурал эмес. А милиция дезе нени де этпей јат. Бӱгӱ уездный ревкомго бичийдим. Турановты база шиҥдеп көрзиндер.

Попов. Чын. Кыймыктанар керек. Јалтаныш јоктоҥ удурла керек, Алексей. *(Өрө турат)*. Барадым. *(Эжикке соктылар. Карев ре конды).*

Карев *(аҥчы Хрипатыйла кожо мылтыкту кирди)*. Јаманы таштагар... Чаптык этпедис пе? *(Чоҥчойлорын тырс эттирип, чичкери ийди).*

Волков. Ичкери өт.

Карев. Келгенигерле, Алексей Петрович, јеҥӱлӱ келген болбо гар.

Волков. Јеҥӱге јетире... ыраак неме болбой.

Карев. Јарт. Је иженерис.... Андый ба? Бистиҥ керегис чын у Алексей Петрович... Мен бӱдӱп јадым...

Волков. Не уйуктабай јадыҥ?

Карев. Јаманымды таштагар. Бис *(Хрипун јаар бурыл* Егор Семеновичле кожо арга-кӱчибис јеткенче текши керекке јӧмӧ эдер дешкенис...

Хрипатый. Эйе, коммунага тузалу болгодый... эки сыгын јы салдыс.

Карев. Ырыс. Эт өлөҥ ижи божогончо једер!

Волков. Чын эмеш пе?

Попов. Бу бӱткӱл эки бука, чын ба?

Карев. Чынын айтса, бистиҥ коммунаныҥ өзүмине, кичинек те ізо, болуш эткениме сүүнип јадым. Аттар беригер, эртен ле эт тек- казанга энтериле берер!

Волков. Быйан болзын, нөкөрлөр! Бис мыны ундыбазыс... Петр аныч! Эмди ле этти экелер аргабыс бар ба? Бу биске јаан арга, көрлөр!

Попов. Экелерис.

Карев. Мен слерле кожо барайын ба, Петр Иваныч?

Волков *(Хрипунга)*. А слерге, Егор Семенович, јаан быйан бол- н. Не-не керек болзо, сурагар.

Хрипатый. Бу слер нени айдадаар!.. Мен бойым, јокту алтай чы чылап, аҥ эдиле азыранып јүрген јокту кижи эдим... Је улуска гу јүрегимнеҥ болужып јүредим. Атаналдар.

Попов, Карев ле Хрипатый чыктылар.

Волков. Быйан болзын, нөкөрлөр!.. *(Үйине)*. Је кандый улус эм- ɔ? А бистиҥ счетоводты көрзөҥ, а.

Даша *(улу тынып, столго айактарды јуунадып)*. Билези керегин- кунугып јат. Јакшы кижи болгодый. Культурный. Јалакай...

Волков *(ары-бери базып)*. Күлүк. Аргадады. *(Унчукпай базып)*. н амыра, Даша. А мен эмеш отурып, уездный ревкомго бичийтем. лор. Аайына чыгар өй јеткен. *(Даша орынды јазайла, уйуктаарга дат. Волков үспекчинди бойы јаар јылдырып, бичийт. Бичигенин араай чырат)*. «Коммунаны оодо согорго кичеенип јадылар... Бу сурак йынча милицияныҥ начальниги Турановтыҥ кылыгы сүрекей се- мјилү. Оны мындый учуралдар керелеп туру». *(Бичийт. Унчукпайт)*.

Тышкары тибирт. Туранов, база бир милиционер кире кондылар.

Туранов *(наганын ушта тлртып)*. Слерди арестовать эдип турум, лков. Мылтыгаар кайда?

Волков *(наганын берип)*. Слерге мындый јаҥды кем берген, Ту- нов?

Туранов. Тинтигер! *(Тинтигилейт)*. Аайына чыгарыс! Уездный -даҥ приказ келген.

Волков. Көргүскер! Мен слерге бүтпей јадым!

Туранов *(столдоҥ чаазынды алды. Кычырат)*. Заявление. Хм. иказты слерге көргүзер учурым јок. *(Милиционер кайырчакты кос- рот, чаазындар чыгарат. Журналдыҥ страницазын кодорот)*. Не бар тир? Бери бер! *(Көрөт)*. Андый, андый. Коммунист мен деп аданып ган кижи... генералдыҥ колтукчызы туру ине... Албатыны мекелеп летен эмтиреер...

Волков *(јудругын түүнип)*. Јыдыбагар, Туранов!

Даша. Алеша!

Туранов. Унчукпа! Бас!

Даша *(ыйлап, өбөгөни јаар тап этти. Оны милиционер ийде с ды)*. Алеша! Бу не мындый?

Волков. Даша.., Ыйлаба... Бу керек мынайда артпас!

Туранов. Арестованный Волков, чык!

Волков, Туранов баргылайт.

Даша *(бозогого бүдүрилет, јыгылат. Ыйлайт)*. Алеша! *(П кирип келди)*.

Павлик. Эне! Јаана, не болгон? *(Карган эмеен санаазы чы толук јаар јылып, Ленинниң портредине крестенет: «Аргада б көркий... Аргада... Ол чын керек учун шыралап јат ине»)*. Эне! *тургузып, орын јаар апарат)*. Је не болгон? Не? Кем де келип јүр Мен көргөм... Кем? А адам? Адам кайда?

Даша *(көзиниң јажын арчып)*. Адабысты база ла алгылап ба уулым. *(Уулын кучактап ыйлайт)*.

Көжөгө

ЭКИНЧИ ДЕЙСТВИЕ

ЭКИНЧИ КАРТИНА

Коммунаның конторазы. Стенеде плакат: кызылчерүчи курч јыдазыла Вра ди талай јаар аңтара сайып јат. Эки стол. Бирүзи јаан кызыл јабынчылу. Мы председательдиң јери. Экинчизи кичинек. Устүне газеттер јапшырып салган. Ко ында документтерлү шкаф. Бу счетовод Каревтиң отуратан јери. Конторада э жи: карган Мухомор ло Карев иштенип отуры. Мухомор таадак пре тельдиң јеринде отуры. Каңзазы аайы јок ышталат.

Карев *(колын јаңып, јөдүлдейт)* Таадак, таңкың база ачу болуптыр!.. *(Каткырат)*.

Таадак. Ачу. Мындый немеден городской улус чыдашпай ӧл берер болбой!

Карев. Андый!..

Таадак. Виктор Павлыч, мен сени көрүп, кезикте санана кандый түбек, албан сени бери ийген? Бойың сен төп кижи. Уре бийик. Улусла јаражып билериң. Бу јер түбинде не јүргең?

Карев. Слер јастыра айдып јадаар, Лукич. Балык тереңди рейт, кижи јакшыны бедрейт дегени кезикте чын эмес те болуп Кижиниң јүрүмин идея башкарып јат. Тымык, амыр јерге барг күч те болзо, тартыжу ӧдүп турган јерге барар керек...

Таадак. Каткымчылу. Мынайда партеецтер айдып јат. Ј партейный эмес инең!

Карев. Партийный болорым деп иженип турум, Лукич. Бу м јартын айтса, эң јаан амадуум!

Таадак. Јакшы. Је оноң не туза? Көрзөң, ол Лексей Петрович јаң учун, бу партия учун бастыра јўрўмин берген. А Туранов келеоны öштў дейле, арестовать эткен. Кемге бўдериң?

Карев *(чырайын соодып)*. Лукич, јўрўм—ол јеңил неме эмес. Кем лер, Волковтың јўрўми андый ла тўс, чике болгон бо! Аайына чы-. Је учына јетире аайына чыклабаза да, ол бурузы јокко өлзö дö, гўңей ле јўрегинде коммунист болуп артар. Андый улус ас.

Таадак. Бурузы јок улус ёлгönинең Совет јаң тыңый берер бе?

Карев. Озолодо канайып айдарың, Лукич? Та бурузы јок кижи бекке тўшкен, та бурулу кижи бурузы учун өлгöн? Кандый ла болуп . Волковто до кылык бар болгон ло. Бир кезек улустың уйлары бисг кырага кирерде, Волков олорды арай ла болзо ончозын кыра атган јок по? Јурт улус тўймеп чыккан эмей!

Таадак. Эх-хе.

Карев. Бистиң јелдеп келген уйларысты ўлјў саска кийдире айаң деп, Гурьяновты бурулап, оның тумчугының алдына колмылтыи силкигени санаагарга кирет пе? А Гурьянов дезе ол уйларды кöе де көрбöгöн болордоң айабас. База ла тал-табыш чыккан.

Таадак. Гурьянов — ол кан сороочы. Андый немени коркытсаң килинчек эмес. Јöргöмöш. А Волков дезе торт ло шили ошкош, öте көрўнип јўрер.

Карев. Тоң ло андый ару эмеш пе? Кем билер, а?

Таадак *(турумкай)*. Кемге-кемге удура айдарым, јаңыс ла Лек-Петровичке удура айтпазым. Улус ортодо не аайлу тал-табыш бол-Јо-ок! Анайда айтпа. Мында öштўниң колы — јўрегим сезип јат. ммунаны кејиринең ала койгон.

Карев. Ару, јарык идеялар учун, шыралаарга да коркымчылу с... Тал-табыш болгон деп айдарыгар јолду. Улус бир јараттаң туарга јат. А јарат дезе јемирилип јат... Коркымчылу! Онгдоп тураар Оның да учун бир кезегис јана болды...

Таадак. Сениң эрмегиңди угуп, кезикте кайкайдым. Ончозын ла иштире салып койгоң. Чотко салганы чылап. А јўрек деп неме бабар ине! *(Öрö туруп, столго, јудруктайт)*. Мен јöп эмес! Кандый да зо, јўрегим сезип јат: öштўлер истерин булгайт, јажырат...

Карев. Арай, Лукич... Мындый сöстöрди... Öй кату. Је, јаманым ıта. Барып јадым. Јўрўм деп неме, кару Лукич, философия. Барып ң чабаачыларга болужадым. *(Чыкты)*.

Таадак. Хвилософия... Көрзöм, сен токуналу болорго тудунып јадың... А мында не де кемирип јат. *(Тöжин сыймайт. Кöзнöк јаар укчылду көрöт)*. Хвилософия... Ол эмеш јалакай болзо... Эң кўлўк сты тамактай алып јат... Ох, Дарья эмди не болор... Уулчагы база. да бистинг јаң, ишмекчи улустың јаңы ине... Кижи... кайкаар неме...

Токулдадыш. Серега јалтамчылу кирди.

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

Серега. Jакшылар. *(Бöркин уштыйт)*. Бир де кижи jок по?

Таадак. Jакшы, уул. Азып jүрүҥ эмеш пе? Сеге база кем к

Серега *(бöркин уштыйт. Тидинип болбойт)*. Петр Иваны

Таадак. Ол үйде jок. *(Серенгендӱ)*. А сен ол хфилософко диҥ эмеш пе?

Серега. Jок.

Таадак. Савва ол немеге сени кандый бир керектӱ ийди пе, а?

Серега. Jок дейдим. Меге Петр Иваныч керек.

Таадак. Кандый керек болды?

Серега *(тидинип болбой)*. Айдар керек...

Таадак. Бу сен не тӱнгзӱйип калганҥ? Кабырган аттарыҥ jыл калды ба? Савва сойыжынгды берер эди...

Серега *(кородогонду)*. Сойышты берген. Кайыш чылбырла тарды дезе таап алгам. Каргышту кӱрӱмдер туку Чаҥкыр-Jарга j лей берген эмтир.

Таадак. Эх, шыралаганду кööркий. Энеҥле кожо кыйналы jӱрӱҥ. Байларга иштеп jадыҥ. А бойыҥныҥ jолынгды көрбöйдиҥ.

Серега. Кайда ол jол... Билип алатан болзом...

Таадак *(тарынып)*. «Jайымдалган иш» деп коммунага с jолыҥ jок по? Айса бек, аргалу кижи болорго туруҥ ба?.. Эйе, а болбой кайтсын, Савва Ильич сени байыдатан туру. Эдегиҥе тöгӱ ретен туру. Чыйрак, чыдым тужында чагынгды соруп алар, а о ийт чилеп, чыгара сӱрӱп ийер. Айтканымды ундыбай jӱр, Серега. оны колында jаҥыс ла ӱйгендӱ келеле, байый берген болор деп б туруҥ ба? *(Араай)*. Оныҥ хуторына Бийскийдеҥ бир jиит кojойы лип jӱрген. Бир канча кӱннииҥ бажында онын сööги суудаҥ табыл Андый, уул. Оноҥ ло бери Савва кенете теермендӱ, сарjу эдер зав боло берген. Билдиҥ бе?

Серега. Менде байыыр деген санаа да jок. Тӱкӱрейин мен А энем ле мен коммунага нени экелерис? Сок jаҥыс койысты ла jашту торбогысты ба?

Таадак. Эх, шыралаганду кööркий. Бистиҥ политграмотага ӱ бегениҥ тургуза ла көрӱнип jат... Бистиҥ «Jайымдалган иш» деп мунарыс jоктуларды бириктирбесте, кемдерди бириктиретен? Не учун коммунаны «Jайымдалган иш» деп адаган, сананып көрзöҥ. Б исплотация jок. Билдиҥ бе?

Серега. Билдим.

Таадак. Билгениҥ jакшы. Коммуна — ол Совет jаҥныҥ учурлу тöзöлгöзи болор. Ол коммунизмге, бастыра телекейлик пр тариатка jаркынду таҥдак. Ол келер öй учун тартыжаачылар öскӱ jер. Мынайда нököр Волков айдатан...

Серега.

Коммуналар одын
Нӧкӧр Ленин кӱйдӱрген.
Олор кайда ла
Иле кӱйетен...

Таадак. Во-во. Чын айттыҥ. Мыны кайдаҥ уктыҥ?

Серега. Онгдойдо јадарыста уккам... Клубта. Ӱлгерлерди сӱӱп дым... *(Чочып)*. Петр Иваныч ӧлӧҥ ижинде бе?

Таадак. Петр Иванович волостько барган... Бистиҥ тӱбегис кегинде уккан болбойыҥ?

Серега *(санааркап)*. Уккам... Укпай база. Ониҥ учун келдим. *(оркып, ары-бери ајыктанып)*. Лукич... Слер аҥдап билереер, чын ?... Сууныҥ јанына кандый аҥды ӧлтӱрер арга бар?

Таадак. Хм. Кандый... Кандыйын ла. Суу ичерге аҥ да келер, ик те келер, айу ӧрӧкӧн дӧ айпайтып келзе, кӱӱни.

Серега. Ончозын. *(Улу тынат)*. Је мындый ӧйдӧ аҥды, эликти м ӧлтӱретен?

Таадак. Айдарыҥ јолду. Аҥчы кижи ӧлтӱрбес. Оноҥ эмди нени арыҥ? Эт те јок, тере де јок. А не болды?

Серега. Мен... Мен тегине ле. Чаҥкыр-Јарда. Мен бир неме көрм...

Таадак *(ичкери энчес эдип, чочып)*. Нени көрдиҥ?

Серега *(тӱрген-тӱрген шымыранат)*. Кан көргӧм... Көп кан көрм... Суудаҥ ыраак јокто. Мен бодогом...

Таадак *(тура јӱгӱрип, уулдыҥ ийининен ала койып)*. Кан? База ме көрбӧдиҥ бе?

Серега. Ӧлӧҥдӧ терс кандар... Јолдыҥ јанында... Јарат јемирип калгандый... Мен сууны ајыктагам. Оноҥ аҥчы кижи аҥ ӧлтӱрген лор бо деп санангам. Көрзӧм, аттарым јалбаҥда јӱрген. Чаҥмак еренди тудала, јанып ийгем...

Таадак. Чаҥкыр-Јар... Чаҥкыр-Јар... Эбирип, анаар да апарарҥ айагылабас.

Серега. Чын эмеш пе?..

Таадак. Јан. Мыны кемге де айтпа. Энеҥе де айтпа. Билдиҥ бе? неҥе де, Серега!

Серега. Кичӱ бала эмезим. *(Чыга јӱгӱрет)*.

Таадак *(кӧзнӧктӧҥ кӧзнӧккӧ јӱгӱрет, каҥзазын ала койот, ойто рманына салат)*. Ах, кудаймай! Улусты айдып, анаар баратан ба? йса јаҥыскан јӱгӱретен бе? Је сегис, тогус беристе јер ине... Качан дериҥ... Ах, Дарья, Дарья. Бу не болуп јат, а?

КӦЖӦГӦ.

ҮЧИНЧИ КАРТИНА

Агаш аразында јалаҥ, өлөҥ чабаачылар. Ажанарга јуулгылап келген. Оо јаан казан. Казан азаачы течпек эмеген айактарга эттӱ јарма урат. Тарааннын лажын ӱлейт. Бир бөлӱк кыстар. Олордыҥ ортозында Павлик отуры. Эр улу улус алдынаҥ башка отурып јат. Олордыҥ ортозында Дуся ла Настя. Табыш лында котелокту Тырышкин јолой ажанып, Павликтиҥ јанына базып к Отурат.

Тырышкин. Энеҥ Петр Иванычла кожо барды ба?

Павлик. Оныла кожо... *(Туура көрөт)*.

Тырышкин Сен тыҥ карыкпа... Ончо керек онгдоло до берер айабас... Карын, ӱчӱлези јеткилеп келбезин... *(Карев келди. Фурах зын ушытып, төҥөштиҥ ӱстӱне отурат)*.

Настя. Арыдыҥ ба, көөркий?

Карев. Изӱ!

Настя. Изӱ болбой база. Кал-камык улусты азыраарга јеҥил

Карев. Бу слер нени айдып тураар?

Дуся. Э-э, сеспей јат. *(Каткырат)*. А этти биске кем тапкан? К ба јиишке кардым тишкен!

Эр кижиниҥ ӱни. Сеге ол аш тузалу болор. Ха, мыныҥ а ганын! *(Каткы)*.

Дуся *(тура јӱгӱрип, кыйгырат)*. Ичимди көргилеп ийдиҥ Өлөҥ јиишке тиже де бербей база! Этти јаҥыс бӱгӱн амзадыс. Јак кижи тапканын карамдабады. Быйан болзын!

Карев. Ах, Евдокия Николаевна, ол керегинде не куучы *(Унин бийиктедип)*. Коммунага бергени — ол бойы алганыла тӱҥ Мениҥ санаамла болзо андый. Ол санаамнаҥ јана болбозым...

Настя *(сертешкендӱ)*. Виктор Павлыч, мындый кичинек ко роор је ле деген сыгынды канайып јыкты не? Колыгар канга уймал ла болбой?

Карев *(чочып)* Не? *(Колын ајыктайт)*. Анастасия Герасимов ныҥ кокуры саҥ башка... Ок нени аайлайтан эди... Ол кемди де ы бас.

Настя. Бот бу кижини председательге тудуп алар керек, эме дер, а?... Мындый кижи аштаарга бербес. Шыра јок болор! А бист не бар?.. «Эзендик болзын ырысту јӱрӱм!» А јигенис — калба, ичке —суу! *(Каткырыжат)*.

Тырышкин. Оптонбо, Настя.

Настя. А не? Тӧгӱн бе?

Эр кижиниҥ ӱни. Тӧгӱн эмес болзо, Савкага бар. Ол сени з «тойо» азыраар.

Карев. Анастасия Герасимовна, слер јастыра айдып јадыҥ Кижи јаҥыс ла кара кардына болуп јӱрбей јат.

Настя. Калашты јаҥыс ла тӱш јеримде көрӧдим... Кадарын

ро тартып ла ийеле, ойгонып келедим... Корондузын не деп айдар. *(Аткырат).*

Эр кижиниҥ ӱни. Савва калаштарын кайыҥныҥ будактарына ип койгон. Калак, каҥкайып ийзеҥ, оозыҥа келип тӱшпезин. *(Каткы).*

Настя *(казырланып).* Савканы сен мениҥ мойыныма артпа! Бирим, Савка кан сороочы, тер ичеечи. А бис дезе ого көргӱзер учур-. Ондо бир теертпек, бисте он теертпек болзын. Ондо бир көнөк сӱт, сте он көнөк сӱт болзын. А бис јаҥыс ла телекейлик коммунизм ун иштеп турганыс па?

Эр кижиниҥ ӱни. Аратр. *(Каткы).*

Дуся. Бис, чын, куучын айдар аратр эмезис. Је мындый јӱрӱмге лсинер аргабыс јок. Божогоны ла ол. Савкага иштезе торт, кандый болзо, каныҥды кем ичип турганын көрӱп јадыҥ. А бисте? Бойыска эмес, улуска да эмес... Тарыска ӧдӱктӱ базарга келишти. Андый ӱкти Сибирьде кем көргӧн?.. Нөкөр Волков бисти јастыра јолло апаткан болор бо, бригадир? Оны чын коомой керек учун арестовать кен болзо? Азыйда офицер болгон дежет не. Генералдарла билижер лгон.

Тырышкин. Сен мында тегин јерге калырабай отур. Алексей етрович сениле кожо јаҥыс казаннаҥ ботко ичкен.

Дуся *(токуналу).* Ичерин ичкен, је оныҥ ичине кирип јӱрген ки- јок. Бистеҥ јажынып, ары-бери јоруктап јӱрерге, ажанып турган лзо не? А мен дезе каргышту калбаны кажы ла кӱн тус јокко јип дым... Мениле кожо ажанып отурала, ол санаазында сӱӱнген болорҥ айабас: «Макалу, Авдотьяны мен удабас чемет ооруга јетирер борым ба?».. Ала-көнө оны бистиҥ јаҥдар арестовать этпес не?

Павлик *(мӱндӱ йагын мергеден).* Төгӱн неме айтпа!.. Ол анай- кылынбас. Ол андый эмес!..

Кородогон тал-табыш. Павликти токунаткылайт. Ол јыраалар јаар јӱгӱрди.

Катя *(эмеендердиҥ јанына јӱгӱрип келеле, Дусяга).* Сен... сен... лан... *(Арай ла ыйлабайт).* Сен јаҥыс ла бойыҥ керегинде сананып дыҥ... јаҥыс ла бойыҥныҥ сӱӱмјиҥ, боро кардыҥ керегинде сананып дыҥ.

Карев *(тӱрген базып келеле, Катяныҥ јардына колын салып, ура апарат).* Токунагар... Слер не ачынып тураар? Кижи акту санааҥ айдып турганда, ачынарга јарабас. Кандый да эп јок болуп т. Слердий јараш кыс мынайда кылынар ба?

Дуся *(араай).* Бойыҥ јылан... Шыркыраган кӱрӱм. Өбөөнгө јапына бергенин. *(Тыҥыда).* Је тегин јерге не калыраар. Настя, терген. олор. Иштежис јетти. Капшай!

Тырышкин. Бу сен канайып турыҥ?

Дуся. Онызы мениҥ керегим туру: кӱӱним бар болзо, коммунада

артарым, күүним јок болзо, барарым. Эй, Виктор Павлыч, кысты
төп алган болбойың? Ха-ха-ха! Күлүк! Антилигент. Настя ла мени к
мунадаң чыгара бичи. Бор-боткобысты база чыгара бичип бер. Мынд
кызаланг өйдө коммунада јадар күүнис јок. Бүгүн Волковты айдаг
а эртен ончобысты айдагылай берер...

Үндер. Сен чын ла ба? Сен нени айдып туруң? Бисти кайдат

Настя *(тергенип)*. А слер нени көргөнигер деп айтса? Болуш
ныгар дезе?

2-чи эр кижиниң үни. Чындап та, кем билер. Керек андый
боло берерденг айабас, а?

1-кы эр кижиниң үни. Сени, Игнат, кыйалтазы јоктоң отур
зар. Сен нөкөр Волковтың баштапкы болушчызы ла колтукчызы б
гоң не! *(Каткы)*.

2-чи эр кижиниң үни. Керек кайдаар ла баштанар... Кажы
толукка табарар, Иван...

1-кы эр кижиниң үни. Кандый да толукка табарза, сеге тийб
түнгей ле өтпөс, Игнат... јо-ок, өтпөс. Салым! *(Каткы)*.

2-чи эр кижиниң үни. Канайып билериң, канайып билерин
Салым деп неме мени бастыра јүрүмимде толгоп, томурып келд

Тырышкин *(будакка илип койгон чалгызын алып, курчын са
рыла тудуп көрөт)*. Койон чылап тыркыраар болзоң, салым эмди
сени карамдабас. Тилгерегенче, кыстардың чалгыларын таптап бе
(Үй улуска). Авдотья, болор.

Карев *(базып келеле)*. Мында, нөкөр Тырышкин, конфликт д
неме болуп јат. Оның аайына чыгар керек.

Настя. Сен јаңыскан оның аайына канайып чыгарың, көөрки
Бис экү ине! *(Каткы)*.

Карев *(кайкап)*. А мен бодогом... Слерди чындап ла...

Дуся. Чын эмей база, каруум... Је сени... Үй кижи ол — мыйг
эмес ине... *(Каткы)*. Күндү-күрее учун алкыш-быйан болзын. Јакш
болзын. Настя, баралы. *(Јүктенчиктерин алат)*. Виктор Павлыч,
немебисти ле документтерибисти аларга эртен киреris. *(Баргылай
Ончолоры унчугушпай көстөриле үйдежет. Попов једип келди. Павли
тиң үни угулат)*. «Петя таай! Энем!» *(Олорды ончозынаң озо Карев к
рүп ийди. Ол үй улустың кийининең јүгүрет)*.

Карев. Нөкөрлөр! Коммунаркалар! Јаңы јүрүмди баштаачы
улустар! Кайра келигер! Коммунага јажын-чакка арчылбас уйат са
багар! *(Үй улус токтой түжет)*.

Попов *(түрген базып келди)*. Јакшылар, нөкөрлөр! *(Каруу бе
гилейт)*.

Карев *(колдоң эзендешти)*. Өйинде келдигер, Петр Иванови
Эби јок неме болды... *(Нени де араай айдат)*. Чепэ.

Попов *(арып-чылап, төңөшкө отурат. Јеңиле јүзиниң терин а*

айт. Коммунарлар эбире курчап ийдилер). Даша! *(Даша Павликле, атяла кожо араай клеедет).* Сен, эмеш те болзо, ажанзанг, мында не-е бар ба? *(Казан азаачыга).* Неме артты ба?

Казан азаачы ўй кижи *(мангзаарып).* Артар керек, артар ерек... *(Казаннынг тўбин кыра сузуп, айакка урат, Дашага берет).* Бот, аша, ажан, ажан. Эмеш те болзо, эт бар...

Даша. Быйан болзын. Нени де јиир кўўним јок...

Катя. Ажангар, ажангар...

Павлик. Эне... *(Даша бажын јайкайт).*

Попов *(тангкылайт).* Чепэ болгон дейдинг бе?

Карев. Эйе, Петр Иваныч... Бу немелер. *(Ўй улус јаар бажын екийт).*

Попов. М-да.

Тырышкин. Петр Иваныч! Ажанадынг ба? Мында бир эмеш еме бар. *(Онголоры ла онынг котелогына бир болчоктонг эт салат).* Ажан... Оозына аш салбаган кижи болбой бу...

Попов. Быйан болзын. *(Тангкылайт. Унчукпайт).* Чепэ. Канайдар аза, мен олорды бурулабай јадым. Шыра онгобыска тенг једишкен. артыжу ёдўп јат. Кўчи јетпестер артып калат. Кўчтўлери, јалтанбас-ары ичкери барат. Мен керегинде нени сананатан эдигер, сананы-ар, је Волковто буру јок деп чикезин айдарым. Оны арестовать эткени — јастыра керек. Эмезе ёштўнинг ёчи. Онынг туйка амадулары санаама ирет. Коммунада јиттер той эдерге сананза, а андый учурал кыйалта ок болор, ол тойды јангы ээжиле, коммунаныг ёмё-јёмёзиле эдер эди-бис дейтен. Онго јон кёрзин! Кысты ла уулды сўрекей јараш этире кий-индирер эдибис. Бала чыкса, база бўткўл коллективле темдектеер эди-бис деп сананып јўретен. Јангы кижи чыкканы — кандый јаан байрам, оны бастыра албаты кёрзин. *(Дуся ла Настя эпјоксынгылап, улустар ажыра јажынгылайт. Је баргылабайт).* А калганчы кўн энгирде ол мы-найда айткан: «Коммунада улус бир-эки јылдынг бажында јакшы ја-дар эди: баштапкы тўжўмди јуунадала, кийим-тудумга јединер эдис. Јакшы, элбек јер кестирип алар эдис. А јер дезе бу! *(Кандый да чаа-ынды койынынанг ушта тартты).* Уездный комитеттинг јёби. *(Кычырат).* «Јайымдалган иш» деп коммунаныг керектерине волком кичинек те буудак этпезин, оныг ордына Улаган волостьто Чолушманныг азый-агы монастыриниг јерин кулактардаг айрып аларга онго јанынаг ёмёлтё этсин ле болушсын деп уездный комитет некеп туру... *(Сўўн-илў ўндер)*

1-кы эр кижиниг ўни. Эх, јер једер ле... Чолушман!

Карев Нёкёрлёр, бу бистинг јаан јенгўбис!

Тырышкин. Акыр, акыр, чотовод *(Араай).* Петр Иваныч, ан-да Алексей Петровичтинг керектери кандый?

Попов. Керектинг учы билдирбейт. Туранов мени волкомдо арай

ла болзо öштӱ деп бурулабаган. «Кемниң адаанын алып туруң?»— д
«Совет јаңгыңг öштӱзине болужарга ба?» — деп шылайт. А мен сл
акту јӱрегимнең айдып јадым: мен мындый јабарга бӱтпегем, бӱтпе
Бу ару керек эмес. *(Öрö турат. Кезем ӱнденет)*. Ару эмес! Комм
даң сӱрӱп те ийзегер, бойыгарда, Волковтың ордына артызып та
загар, бойыгарда, мен јажыды јок, чике айткам да, айдарым да
биске öштӱ эмес!

2-чи эр кижиниң ӱни. Петр Иваныч, бистиң öйдö бой
бӱтсеңде, эбире ајыктанып ӱр. *(Табыш)*.

Настя. Сен, Петр Иваныч, партийный ячейканың качызы
луп јадың. Бу керек ончозы чын болзо, не болор? Слер экӱнинг а
дугар јараш ла болгон эмтир. Эрмек те јок. А јӱрӱм? Јокту бойы
јокту ла артып калдыс. Јаңыс ла башказы öмö-јöмölö иште болор
башка...

Попов. Бу öскö куучын. Бойың да бодозоң, текши фондко
нени јууп алдыс? Тоолу кунајын, эки торбок бука, беженге јуук
раандар. Мыныла нени эдериң? *(Токуналу)*. А Волков керегинде
јастырып тургам ба, айса јок по — бойың бил. Бу мениң кара
жым, бу тöңöш, бу белен чалгы, керек болзо — кес!.. *(Табыш ке
тийин тымыйт. Даша кыйгырат)*.

Даша. Бу не? Бу не, көригер, улустар!

Лукич таадак ла Серега носилкада кижи экелип јат. Волковтың сöö
јерге салгылайт. Даша ла Павлик улустың ортозынаң чыгып, сööктиң ја
на тура тӱштилер, Даша колдорын толгоп, јерге тизеленип, Волковтың тö
не јыгылып, öксöп ыйлайт. Павлик Поповтың колынаң тудат.

Павлик *(араай)*. Адам, адам... *(ыйлайт)*.

Таадак. Бу бистиң нököр Волков... Эдӱлер јолдоң јайлад
салды. Чаңкыр-Јардың алдында суудаң таптыбыс... *(Тым. Попов
жин кезе тиштеп, Волковтың чырайынаң көзин албайт. Јаактар
төмöн јаштар агат. Чырайы кугара берген Каревтиң кезе көрӱжине ч
дажып болбой, Серега кызынат. Онон кенете көстöри курчып, он
јӱзине јалтанбай көрöт. Тыркырап турган сабарларыла таңкыз
ороп, Карев јӱзин јажырат. Таңкылайт. Онон Сергейдиң јанына т
ген базып келет)*.

Карев *(папиросын туура таштап, араай)*. Сен, јиит најыбыс,
манды сериде соктың. *(Оның колын ала койып, бек тудат)*. Комм
наның адынаң быйан болзын! Бис мыны качан да ундыбазыс!.. *(Сер
га онон качты. Настя ла Дуся улустың ортозынаң чыгып, Даша
кучактагылайт. Ыйлажат)*.

Попов. Нököрлöр! Öштӱ јаныста. Ол сӱмелӱ ле казыр. Ол бо
тиң де ортобыста болордоң айабас! Нököр Волковко оның учун öч
аларыс ла коммунаны јоголторго бербезибис деп чертенели!

Ончозы. Чертенип турубыс!

2-чи эр кижиниҥ ӱни. Андый. Алексей... Сен, нөкөр, биске ынба... Мындый болорын билбедис...

КОЖОГО

ҮЧИНЧИ ДЕЙСТВИЕ

ТӦРТИНЧИ КАРТИНА

Лагерь. Тӱн. Тайга. Кеден палаткалар. Оттор. Суу шылырап агат. Ичкери оттиҥ јанында Лукич таадак, Тырышкин, Даша. Кыстар база бир оттыҥ јанында «Адам мениҥ укту кырачы» деп кожоҥ кожоҥдогылайт. Мында Катя, Зоя, ера. Уулдардыҥ ортозында Серега ла Павлик. Куучын. Каткы. Эмеен устыҥ одузы. Анда Евдокия башкарат. Ыраактаҥ аттардыҥ бышкырганы ла гконыҥ тоҥкулдаганы угулат. Попов баштапкы оду јаар клеедири. Јолой јакаберет.

Попов. Евдокия!

Дуся. Аиньки?

Попов. Сен бу «аинькиҥди» ташта, Евдокия! Бозуны не буулап лбаганаар?

Дуся. Ой, ол јобо-ош неме ине, Петр Иваныч! Уйлардаҥ бир де ытам ырабас.

Попов. А сен кайдаҥ билериҥ?.. Эмеш ле туура барза, айуныҥ зына кирер. Бар, бар.

Дуся *(өрө туруп, пладын тартынат)*. Казыр ла кижи сен, Петр ваныч! Јолдо коркушту арыгам. Мындый өйдө амырап јадар керек... ол база ла иш таап ийген. *(Барды)*.

Үй улустар *(каткырыжат)*. Алдырбазыҥ. Јолдо эмеш јиидирий берер болорыҥ ба? Јууҥ эмеш кайылар! *(Каткырыжат)*.

Попов. Уйуктаар өй јеткен.

Настя. Мындый тӱнде бе? Петр Иваныч, сенде крест деп неме к эмтир. Јылдыстар имдежет. Эбире кырлар... Мөштөр... Кандый кшы!.. *(Каткы)*. Уйуктаар да эдис ле, је јиит улустыҥ санаазына јӱн-базын немелер кирип, сеерткиштий тиштегилейт. *(Каткырыжат)*.

Таадак. Ол сеерткиштерди чалканчакла сойзо, артык па, айса ргаала ба?

Настя. Сен унчукпай отур, Мухомор... Сен чалканчакла да чакртып болбос болбойыҥ, а? *(Јир каткы)*.

Попов *(колын јаҥыйт)*. Игнат!

2-чи эр кижиниҥ ӱни *(сценаныҥ ары јанынаҥ ӱн угулат. Чыт. Бажында кеден јамачы)*. Мен мында, Петр Иваныч!

Попов. Калганчы катап ук. База катап укпазыҥ... Экинчи атты ортыттыҥ. Бу неге јараар неме?

2-чи эр кижиниҥ ӱни. Канайып? Мен бойым андый неме эдим бе?

Попов. Эдип јадыҥ ошкош. Боро атты јоортыткаҥ? Јоортыт
Бүгүн чаҥмак атты миндиҥ бе? Минген. База ла арказын ойы
ген... Болор. Малга килеп билбес болзоҥ, јойу бас.

2-чи эркижиниҥ үни *(улу тынып)*. Петр Иваныч, чын, ме
рулу. Канайып билбей калдым. Атка минерин ундып койгон болбой

Попов. Андый болзо, Чолушманга јетсебис, бир де атла
эдип болбозыс... Аттарды карамдабай үреп јадыс. Мыны ончо
айдып јадым, нөкөрлөр.

Үндер. Чын, чын, Петр Иваныч...

Таадак. Дакладыҥды божот, председатель, отурып балы
мүнин ич!

Попов *(оттыҥ јанына отурат, кепказын уштыйт)*. Фу, ары

Даша. Арыбай база. Одуланар јер мында једишпеен болбой?

Попов. Једишпеен. Бир кезек улус кара суунаҥ ол јанында.
таадак, ур. Чараандар туткан болбойыҥ?

Таадак *(пиджагыныҥ эдегине агаш калбакты арчып)*. Чар
дар. Олор кажы ла суучакта толо эмтир.

Попов. Качан көрүп, тудуп ийгеҥ?..

Таадак. Билер, капшуун кижиге бу неме бе. *(Калбагын бе*

Попов *(мүҥге оозын өртөдип)*. Ух, кандый изү! Мырч салга
жи, а?

Таадак. Оны кайдаҥ аларыҥ. Бот балыкты кайнадып, бы
чыгарала, ониҥ мүнине такааныҥ эдин кайнаткан кижи. Ол тушт
лиҥди кожо ажырып ийер эдиҥ! *(Каткырыжат)*.

Тырышкин. Ол балыктыҥ мүни јогынаҥ да јакшы ажар
ле... *(Каткы. Кыстардыҥ одузыныҥ јанында јиркиреген каткы)*.

Таадак. База ла Серега кемди-кемди өткөнип турган бо
кайтсын. Омок уул! Ол эмей а...

Кыстардыҥ одузында

Серега *(ичин чадайтып, сагалын јулаачы кижи болуп, з
сыймайт)*. Фроська, сен оптонбо! Покровто өлөрим деп, мен сеге
кам. Белетен! *(Каткырыжат)*.

Таадак. Савканы өткөнип јат...

Попов. Уул чек ле өскөрө берди. Саввага јалчы болор өйдө
түйип ле калган базып јүретен...

Таадак. Түлтүк болбой база. Бек үйгендеп салганда.

Серега. Бир катап пасханыҥ байрамында мындый керек
гон. Ол тушта Туранов айылдап келген ошкош эди. Савка ору
Ыксып јат. «Фроська, күрүм, бу сен кайда телчип јүрүҥ?»

«Браадым, браадым. Не керек болды? Карган көрмөс мөттиҥ
разынаҥ јудуп алала, јажыркап јадар».

«Цыц! Болгобос јанынаҥ балчара согуп ийерим». *(Каткырыж*
«Је не, не... Мен бу ла турум».

«Мениҥ кылтыраган-јалтырган сопокторым кайда?».

«Кайда болор ол? Кайырчакта ла јадыры».
«Чыгар».
«Ай-карангуй тўнде кайдаар бараргa?»
«Цыц! *(Каткы)*. Сопокторым берет».
Онызы онтоп, калактап сопокторды кайырчактаң чыгарат. «Ме, ек болзо, окшоп отур. Мегe тийбе».
Онызы сопогын алды. Сыймап көрди. «Кий».
«Неме?»
«Кий дейдим, тўлей кўрўм!»
«Мен оны не кийетем?
«Керчешпе, Фроська! Бу мениң калганчы кереес сурагым болор-айабас».
Фроська сопокты онтоп, ыкчап кийди. *(Мырсып ыйлайт)*.
«А эмди ары-бери бас. База катап... Чыкырт-чыкырт.., чыкырт. зыка! *(Ыйламзырайт)*. Рай јерининг музыказы! А эмди ушты! Кап-й ушты. Майчыйта базып ийериң, белбек тамашту холера». *(Каткы)*.
Таадак. Савваныңг чыкыражы эмди божогон болбой, а?
Попов. Бўткўл банда болгон... Экўзин Карасууда туткан. Пас-лда база бирўзин туткан. Продразверстка аайынча уездтеңг келген лномоченный санаарга кирет пе? Сурузы јок јылыйып калган.
Тырышкин. Укканыс...
Даша. Фамилиязы — Орлов. Бистиңг айылда эки конгон. Алек-ле кожо таңг јарыганча ла куучындажатан...
Попов. Олордыңг колыныңг кереги. Эйе, бис өлтўргенис дешкен.
Таадак. Ол Турановты та канайып божоткылап ийген болбой, диге ле јетире чек онгдоп болбойдым.
Попов. Кем де озолодо ого јетирў эдип ийген ошкош...
Даша *(өрө туруп)*. Паша! Келип балыктыңг мўнин ичсеңг, уулым, а?
Павлик. Јок, мен уулдарла кожо ажанып алгам. Чын айдадым.
Таадак. Уул эмеш онгдолып келди.
Даша. Аказын сакып, торт ло бууры туузылып браады.
Таадак. Александрды ба?
Даша. Оны. Врангельди оодо соккон кийининде бичиген. Удабас арым деп јетирген. Павлик эмди чек энчигип болбой јат. Акам Ус-кага келер, а бис дезе јаңы јерлерге, Чолушманга, көчө бергенис...
Попов. Таап алар.
Даша *(пладыныңг учыла көзин бөктөп)*. Адазына јолукпаганы... туру.
Таадак(*кабагын јўўп*). Сен тыңг карыкпа, Дарья... Эмди оны ргизип болбозыңг. Бандиттиңг колынаң өлгөн... Јууда өлгөн чилеп. -чек. Солдат чылап.
Попов *(терең сананып)*. Јууда чылап... Јуу эмди де ödўп јат. Улу -согуш... Эйе! *(Өрö турат)*. Је, Семен, каруулдар тургус. Уулдарды тырып сал.

Тырышкин. Олор недең-недең арта калар ба? Ультимату кендер: бир тозуул бистиң, артык эрмек јок дешкен.

Попов. Је канайдар база, олорды ол суучактың јанына ап сал. Ич јанының каруулы болзын. Олорго болор. Темиклезин. Ла диң учына, суунын айрызына бойың бар. Мен сени солыырым.

Тырышкин. Јакшы.

Павлик. Петро таай! Бери келигер!

Попов. Браадым. Лукич, јалбыракту таңкыдаң берзең де. кылап алалы. *(Таадак калтазын берет. Даша карган эмеенге бо тың мӱнин урат. Онызы палаткадаң бажын чыгарып, крестенет, ажанат).*

Карган эмеен. Јааш јаабадый ба?..

Даша. Тенгери ару. Соок јыбар. Јаабас болбой.

Таадак ла Тырышкин мылтыктарын јӱктенгилейт.

Таадак. Је мен ол туку чибилер јаар базадым. *(Колын јаң*

Тырышкин. Баралы, Лукич. Мен лагерьди слерле кожо эб ле, бойымның јериме барып отурайын. *(Ончолоры барды. Ӱй улу уктаарга палаткаларына кирдилер).*

Јиттердиң одузында

Попов *(оттың јанына отурып)*. Је, керектер кандый, јиит мунарлар? Уйку келбейт пе?

Катя. Кайдаң келзин...

Попов. Амыраар керек. Төртӧн беристеге абрада серпилип леңдеп келери јеңил бе? Ӱй улусты көрзӧгӧр. Чек арыган. Козы тагылап јат. *(Ончозы каткырат)*. Тсс. *(Бойында)*. Уйукталазын.

Серега. Эмеендер ине... *(Каткы)*.

Катя. База эр ле эмтириң...

Серега. А не? Эр эмей база... Эр кеми јеткен деп айдар ке *(Каткырат. Оны ээчий арткандары каткырыжат)*.

Павлик. Петя таай, Чолушман керегинде куучындазаар. Ол дый јер? Анда чӧл бӧ, айса кырлар ба?

Попов. Капчал ӧзӧктӧр. Јылу, јакшы јер. Эбире кайыр кыр ла агаштар. Анда ок Алтын-Кӧл. Балык кыймырап јат. Чолушман суузы. Је эң ле јакшызы — климат. Байлык климат. Эр улустың настырииң јерин биске кезип берген. Ол јерде фруктовый сад ӧзӱп јат. Анда кандый ла аш ӧзӱп ле быжып јат. Помидорлор, ар тар быжып јат. Успенка Чолушманга канайып турзын!

Павлик. Яблоктор база быжып јат па?

Попов. Сӱрекей тату яблоктор... Монахтар ӧнӧтийин ле сад

юртөзын кезип салган дежет. Је бис бойыс та өскүрип аларыс. ске кудайдаң сый керек јок. Чын ба?

Он чолоры. Чын, чын! Акту колысла өскүрерис!

Попов. Сүрер јер анда, байла, элбек эмес болор. Је уй, кой өскү- јер једер... Тоозы муң да болзо, јер једер. Койлор эбире јылга рдо јүрер. Јылкы малга азырал база керек јок...

Сырга. Чын. Ол јердиң ады Улаган эди бе?

Попов. Эйе, Улаганский волость.

Серега. Оңдойдо койлор база эбире јылга одордо јүргүлеп јат. ке-Таманның ары јанында кар јок. Чике-Таман сүрекей бийик боочы.

Катя. Кайкамчылу! Мал канайып тышкары кыштайтан.

Серега. Кижи кайкаар неме јок. Салкын карды учура берер, а ң дезе артып калар. Малыңды кабыр. Алтай улус анайда јуртап јат.

Баштапкы уул. Сен, Серега, бисте улай кыжыла кой кабыра- ң... *(Каткы)*.

Серега. Јок, мен балык тудар бригадага барарым. Балык јиирин рекей сүүп јадым.

Павлик. Мен аңдаар эдим...

Серега. А кызычактар дезе райский сад өскүрзин. *(Каткы)*. Бис вликле кожо аңдап, балыктап јүреле келип јадыс. Мен бир кулаш нду бел балык экелип, а Павлик дезе айуның терезин ийинине арта лып алган келип јат... Эй, кыстар, арыган-чылаган улуска бир бол- ктоң яблок берзегер.

Катя. А бис слерди шыйдамла, шыйдамла... *(Каткы)*.

Серега. Андый болзо, бис ограданың кийин јанынаң өңөлөп ке- рис. Мен эң ле кызыл яблоконы кармактап алала, силке тартып ийе- м. Көрзөң, ол јанымда јадар. А Пашка дезе айу өлтүрген јыдазын ргеден ийзе, яблоколор столдың үстүне төгүле берер. *(Текши каткы)*.

Попов. Амадугар јакшы эмтир, уулдар. А не? Андый ла болор. йыстың балыкчыларыс... Јаңыс ла иштиң күчин талдап алыгар. Јер рерис. Аш үрендеерис. Кышка өлөң белетеерис... Төс кирелте бу иш- рдең болор. *(Ыраактаң сыгырыш угулды. Јарт эмес куучын)*.

Оттың јанында улус тымый берди. Попов өрө турды. Таадактың үни: ен кем, кажы јерден?». Экинчизи орустап коомой куучындап турган кижинин и: «Мында бис.. Оду ыраак јок. Бис Чадык, Чадык деп кижи эдибис». Таадак: ттаң түш, ат мында турзын... Балдарды бастырар болорың... Бери не келгең?» адык: «Керек... Эң ле јаан начальник-бий керек»... Таадак: «Көрзөң оны, айла ле јаан начальник керек... А ол амырап јаткан болзо не?». Чадык: «Амырап ? Не амырап јат? Јаан начальникке амыраарга јарабас. Ол туштa коомой на- льник болор». Таадак: «Је, је. Тургуза ла коомой». Чадык: «А конешно! Кан- улус, канча мал апарып јат. Амыраарга јарабас... Сен мени божот. Большой ке- к бар»...

Попов. Лукич! Божот!

Таадак. Мен оны канайып анайда ла божодып ийетем? А ол се- өлтүрерге келген болзо?

Чадык *(ачынып)*. Ай-ай! Анайда не айдар? Мен шестный к Ай-ай-ай. Тьфу!

Таадак. Је бар, бар... Ол оттың јанында кижини көрүп т ба? Ол кижиле куучындажарың... *(Чадык базып келди. Алтай то Колында топшуурлу. Курында агаш кынду бычак).*

Попов *(колын берип)*. Эзендер!

Чадык. Эзен, эзен... *(Ончо улуска колын берет)*. Бот Чадык чакла кезерге келген деп, карган орус айдып јат. Чадык бу-јўрўм кой ло малдаң öскö, кемди де кезип öлтўрбеген...

Попов *(каткырып)*. Таадак кату кижи. Оның бу једикпе ачынбагар. Айылчы кижиге јер береер, балдар. *(Кыстар тура јўгў леп, колдорынаң јединижип, баргылайт).*

Серега *(олордың кийининең ары)*. Слерди Михайло Ив јип салбас па? Эмеш ўйдежип ийейин бе?

Кыстар *(каткырыжып)*. Отур, кавалер!

Попов *(чöйгöнди оттоң чыгарат)*. Бот чай кайнай берди. *(А ка чай урат)*. Чайлагар, Чадык. Мениң фамилиям Попов...

Чадык. Начальник пе?

Попов. Коммунаның председатели.

Чадык. Брисидатал — бу бий-начальник дегени бе? *(Чайло*

Попов. Эйе, анайда да айтса кем јок.

Чадык *(араай)*. Аттарды јакшы каруулдаар керек... Шибко дой кижи тайгада јўрўп јат. Шибко сўреен... *(Уулдар мойында чöйöт).*

Попов. Аттар кайда, уулдар?

Павлик. Мында, кобыда... Чабдар адымның конгкозының т жы угулып туру...

Попов. Каруулдаарга келижип јат. *(Уулдар öрö тургулап, тў кийингилейт. Мылтыктарын алат. Баргылайт).* Тайгала кандый тенип турган?

Чадык. Мен јокту малчы... Билерим: јаман худой кижи...

Попов. Андый улус көп пö?

Чадык. Бар ла... Бу јуукта келгилейле, койымды алгылап ган...

Попов. О-о! Торт ло бойыныйын чылап па?

Чадык. Эйе, эйе... *(Айагын јерге тургузат).*

Попов. База ичкер... *(Чай урат).*

Чадык *(кўлўмзиренип)*. Чай јокто, кўч те јок. *(Экилези кат рат).*

Попов. Слер, Чадык, јакшы кижи эмтиреер... Је кандый ја гар? Көчўп ле тураар ба?

Чадык. А канайдар? Көчўп ле јадыс... Одор кайда — анаар көчўп јадыс...

Попов. Совет те јаҥ болгон кийининде бе? Озогызында чылап ба?

Чадык. Совет јаҥ јакшы. Корошо... Јаан байларды Монголияга ген. Ооктоpы артып калган.

Попов. Слерге база коммунага кирер керек, а?

Чадык *(бажын јайкайт)*. Коммунага ӱй кижини берерге ачу...

Попов. Ӱй кижини берерге?

Чадык *(сӱрекей коомой орустайт)*. Бойыныҥ эмеен-самаан чӱй мӧжик ары-бери таскать эдер, карам, ох карам.

Попов *(јаркырада каткырат)*. Нениҥ учун öскö кижи?

Чадык. А не деп? Сенде эмеен јок, менде эмеен јок — текши, ий эмеен болор...

Попов *(араай каткырып)*. Чадык, бу кök тögӱн неме! Јабар тилулустыҥ эрмеги. Бастыра јööжö текши болор. А ӱй улус текши бол-. Кажы ла кижи бойыныҥ ӱйиле јуртаар... Билдиҥ бе? Кажызы ла ы эмеендӱ.

Чадык. Тögӱндебей турыҥ ба?

Попов. Чын айдадым. Сен байдыҥ куучынын уккан эмтириҥ. кши неме — иш, јööжö. Ичкен курсак. А биле — кажызы ла таҥ алнаҥ...

Чадык. А бирӱзи јакшы иштеер, экинчизи јалбаганынаҥ јадар, бу аайлу неме? Э-э, јалку улус кöп. Мен билерим.

Попов *(каткырат)*. Билип јадыҥ. А норма не керектӱ неме? Кала кижи нормазын бӱдӱрерге кичеенип јат.

Чадык. Норма? Норма дегени — ол не?

Попов. Је темдектеп айтса, кыра сӱретени болзын. Беш адыс ди кыралап салзаҥ — норманаҥ бӱткен. Јоннын алдына уйадыҥ амыр. оҥ кöп јер сӱрзеҥ, сеге мак, кӱндӱ. Ончо улус текши керек учун битура иштеер, текши јоннын байлыгын кöптödörgö кичеенер учурлу.

Чадык *(чайды ӱзе ичеле, сананат. Каҥзазына таҥкы азат)*. Јабас. Нигодисса. Чадык сананар учурлу. Кöп сананар учурлу.

Попов. *(каткырат)*. Чын, сананар керек.

Чадык *(сананып)*. Бир биледе беш бала, экинчизинде бир де а јок... Бу не аайлу неме? *(Бажын јайкайт)*. Кöп сананар керек.

Попов. Балдарды теҥ азыраар.

Чадык. Ай-ай-ай, те-те, јарабас...

Попов. Јаҥы јерге једип, токунап алзабыс, айылдап келигер. нозын кöрöригер. Сананарыгар.

Чадык. Эйе, эйе. Керек андый. Сананар. *(Öрö турат)*. Је, мен надым. Сеге, Попов, база бир неме айдарга турум.

Попов. Айткар. Угуп турум.

Чадык. Сеге чике бараргa јарабас. Јол коомой. Суулар ӱреп сал-. Эйе, эйе. Боочыны тегин јерге öткön эмтиреер. Оҥ јаныла јортор

Чадык *(ачынып)*. Ай-ай! Анайда не айдар? Мен шестный к Ай-ай-ай. Тьфу!

Таадак. Је бар, бар... Ол оттың јанында кижини көрүп т ба? Ол кижиле куучындажарың... *(Чадык базып келди. Алтай т Колында топшуурлу. Курында агаш кынду бычак).*

Попов *(колын берип)*. Эзендер!

Чадык. Эзен, эзен... *(Ончо улуска колын берет)*. Бот Чадык чакла кезерге келген деп, карган орус айдып јат. Чадык бу-јўрўм кой ло малдаң öскö, кемди де кезип öлтўрбеген...

Попов *(каткырып)*. Таадак кату кижи. Оның бу једикп ачынбагар. Айылчы кижиге јер береер, балдар. *(Кыстар тура јўг леп, колдорынаң јединижип, баргылайт).*

Серега *(олордың кийининең ары)*. Слерди Михайло Ив јип салбас па? Эмеш ўйдежип ийейин бе?

Кыстар *(каткырыжып)*. Отур, кавалер!

Попов *(чöйгöнди оттоң чыгарат)*. Бот чай кайнай берди. *(А ка чай урат)*. Чайлагар, Чадык. Мениң фамилиям Попов...

Чадык. Начальник пе?

Попов. Коммунаның председатели.

Чадык. Брисидатал — бу бий-начальник дегени бе? *(Чайла*

Попов. Эйе, анайда да айтса кем јок.

Чадык *(араай)*. Аттарды јакшы каруулдаар керек... Шибко дой кижи тайгада јўрўп јат. Шибко сўреен... *(Уулдар мойынд чöйöт).*

Попов. Аттар кайда, уулдар?

Павлик. Мында, кобыда... Чабдар адымның коңкозының т жы угулып туру...

Попов. Каруулдаарга келижип јат. *(Уулдар öрö тургулап, тў кийингилейт. Мылтыктарын алат. Баргылайт).* Тайгала кандый тенип турган?

Чадык. Мен јокту малчы... Билерим: јаман худой кижи...

Попов. Андый улус көп пö?

Чадык. Бар ла... Бу јуукта келгилейле, койымды алгылап ган...

Попов. О-о! Торт ло бойыныйын чылап па?

Чадык. Эйе, эйе... *(Айагын јерге тургузат).*

Попов. База ичкер... *(Чай урат).*

Чадык *(кўлўмзиренип)*. Чай јокто, кўч те јок. *(Экилези ка рат).*

Попов. Слер, Чадык, јакшы кижи эмтиреер... Је кандый ја гар? Көчўп ле тураар ба?

Чадык. А канайдар? Көчўп ле јадыс... Одор кайда — анаар көчўп јадыс...

Попов. Совет те јаҥ болгон кийининде бе? Озогызында чылап ба?

Чадык. Совет јаҥ јакшы. Корошо... Јаан байларды Монголияга ген. Ооктоpы артып калган.

Попов. Слерге база коммунага кирер керек, а?

Чадык *(бажын јайкайт)*. Коммунага ӱй кижини берерге ачу...

Попов. Ӱй кижини берерге?

Чадык *(сӱрекей коомой орустайт)*. Бойыныҥ эмеен-самаан чӱй мӧжик ары-бери таскать эдер, карам, ох карам.

Попов *(јаркырада каткырат)*. Нениҥ учун öскö кижи?

Чадык. А не деп? Сенде эмеен јок, менде эмеен јок — текши, чий эмеен болор...

Попов *(араай каткырып)*. Чадык, бу кök тögӱн неме! Јабар тилулустыҥ эрмеги. Бастыра јööжö текши болор. А ӱй улус текши бол-с. Кажы ла кижи бойыныҥ ӱйиле јуртаар... Билдиҥ бе? Кажызы ла йы эмеендӱ.

Чадык. Тögӱндебей туруҥ ба?

Попов. Чын айдадым. Сен байдыҥ куучынын уккан эмтириҥ. кши неме — иш, јööжö. Ичкен курсак. А биле — кажызы ла таҥ алнаҥ...

Чадык. А бирӱзи јакшы иштеер, экинчизи јалбаганынаҥ јадар, бу аайлу неме? Э-э, јалку улус көп. Мен билерим.

Попов *(каткырат)*. Билип јадыҥ. А норма не керектӱ неме? Кы ла кижи нормазын бӱдӱрерге кичеенип јат.

Чадык. Норма? Норма дегени — ол не?

Попов. Је темдектеп айтса, кыра сӱретени болзын. Беш адыс ди кыралап салзаҥ — норманг бӱткен. Јонныҥ алдына уйадыҥ амыр. ноҥ көп јер сӱрзеҥ, сеге мак, кӱндӱ. Ончо улус текши керек учун бигура иштеер, текши јоннын байлыгын көптödörgö кичеенер учурлу.

Чадык *(чайды ӱзе ичеле, сананат. Каҥзазына таҥкы азат)*. Јабас. Нигодисса. Чадык сананар учурлу. Көп сананар учурлу.

Попов. *(каткырат)*. Чын, сананар керек.

Чадык *(сананып)*. Бир биледе беш бала, экинчизинде бир де ла јок... Бу не аайлу неме? *(Бажын јайкайт)*. Көп сананар керек.

Попов. Балдарды теҥ азыраар.

Чадык. Ай-ай-ай, те-те, јарабас...

Попов. Јаҥы јерге једип, токунап алзабыс, айылдап келигер. чозын көрöригер. Сананарыгар.

Чадык. Эйе, эйе. Керек андый. Сананар. *(Öрö турат)*. Је, мен анадым. Сеге, Попов, база бир неме айдарга турум.

Попов. Айткар. Угуп турум.

Чадык. Сеге чике бараргa јарабас. Јол коомой. Суулар ӱреп салн. Эйе, эйе. Боочыны тегин јерге öткön эмтиреер. Оҥ јаныла јортор

керек. Анда јол бар. Ол ло јолло бар. Анайда барзаң, Алтын-Көл рўнип келер. Оноң ары бойың билериң.

Попов. Айтканыңа быйан болзын, Чадык, Айдарда, бооч ажала, оң јандай барар ба?

Чадык. Оң јанла, оң јанла... Је, јакшы болзын. (*Эзендежет*).

Попов. Јакшы болзын! (*Оны ўйдежет*). Айылдап келигер, дык. Айылдап келигер!

Чадык. Айылчы болорго — качан да болзо јакшы. Келе (*Барды. Попов ойто кайра тўрген базып келди*).

Попов (*алаатып ла чочып калган*). Бу не болуп јат? А јол таачы?

Лукич базып келди.

Таадак. Мен јаантайын ла ол Хрипатыйды кара санаалу деп бодоп јўретем...

Попов. Өнөтийин кылынып туру деп пе?

Таадак (*јардын кызынат*). Кем оны билер... Бистиң счет ого иженигер деп айткан. Јарлу аңчы кижи деген. Алтайда оның беген јери јок деп айдып турган...

Попов. Је јаскы суулар мында јолды ўреп койгонын ол би болордоң маат јок ло...

Таадак. Андыйы андый ла... Јаңыс ла серемјилў неме... Б келердӗң озо Карев нениң учун Саввала туштажып турар болгон

Попов. Кайда?

Таадак. Серега айткан... Бийскте базарда деген ошкош эди де керегинде шымырашкылап турган дейт.

Попов. Танып ийген бе?

Таадак. Таныган болгодый. Ол туштa Карев сагалду бо дейт. Бу Каревке ол сагалдузы сўрекей тўнгей деп айдат... Качан Серегала кожо Чаңкыр-Јардаң Лексей Петровичти экелериcте. Се айдат, ол неме өртөй көрөрдө, јўрегим арай ла јарылбаган дейт. О оңдонып келеле, капшай ла Сереганың колынаң туткан, быйан айтк

Попов. Уул јастыра да оңдоордоң айабас. Каревтиң докум тери јакшы. Ол бойыныңг керегин де јакшы билер...

Таадак. Онызы андый ла... (*Ары басты*). Лукич, акыр. Тырыш ди солып ий. Жеребятьевле кожо бери келзин. Шўўжип көрөр кер Дашаны бойым ойгозып ийерим... А бойы клееди. Байла, уйкузы бейт. (*Таадак барды. Даша келди. Сол јанында не де кўч эткени у ды. Онтош. Тибирт*).

Павликтиң кыйгызы: «Тур! Тур!»

Попов. Не болгон? (*Табыш чыккан јер јаар јўгўрди. Таа база*).

Даша. Ой, бу не? *(Сереганы Попов, Павлик колтуктап алган елип јадылар).*

Серега *(сол колын тудуп, ооруга чыдажып болбой, јўзин чырчыйтат, је омок кижи болорго албаданат).* Уксам, јыраалардың ортонда кем де шылырайт. Кылчас ла эдеримде, агаш казыкла кем де рс ла берди. Карын, туура секирип ийгем. Казык бажыма тийбей, лыма тийди... *(Јўзин чырчыйтат). Ой!..*

Попов. Кем болгонын көрбөй калдың ба?

Серега. Көрбөй калдым... Јыраага кире коноло, јўгўрдим...

Попов. А Чадык көрди бе?

Серега. Ол бир алтай кижи бе? Ӧдӧ берген... *(Кызычактар тура гўрдилер).*

Катя. Кажы, көрөлик... Сынбаган ба?

Серега. Бўдўн ошкош...

Катя. Берет, берет, көрөлик. *(Серега чамчазын уштыйт. Онйт).* Ой, терези сыйрылып калган. Кан. *(Коларткыш экелигер).* Тапып берерис. *(Сереганың энези — Архиповна јўгўрип келди).*

Архиповна. Ой, кару балам... Нениң учун сокты, кудаймай! ыйлайт).

Серега. Је болды... Кижи ле коркор неме јок...

Архиповна. Сен кемге ӧштў боло бердиң, а?

Серега. Та таныбай соккон... Кем билер...

Попов. Токунагар, Архиповна. Аайына чыгарыс. *(Даша Архивнаны кучактайт).*

Даша. Алдырбас, Архиповна. Тирў артканына баш болзын... Алырбас. *(Тырышкин ле Жеребятьев баскылап келди. Палаткадан Карев јылып чыкты).*

Настя *(тура јўгўрип).* Ӧлтўрип ийген? Кемди ӧлтўрген?

Серега *(каткырат).* Мени. Тўш јеримде.

Попов *(Тырышкинди). Жеребятьевти туура апарып, олорго нени араай айдат. Онон тынгыда ўнденет).* Бот андый керектер. Карев! Карев базып келди).

Карев. Слер мени бе, Петр Иваныч?

Попов. Хрипатый кайда?

Карев. Слер јол...

Попов. Эйе, эйе, јол баштаачы кайда? Сенин најың...

Карев. Ол меге кандый најы? Каа-јаада кожо ангдап туратаныс. л ло. А не болгон?.. Мен, тарбаган чылап, калың уйуктап калдым... рыгам... *(Бу ла ӧйдӧ мылтыктың тарый-мерий атканы угулды).*

Попов. Ончон јат! Отты ӧчўр! Кем мылтыкту — бери!

Мылтыктар јызыраган јер јаар энчейип јўгўрдилер. Онон кыйгы: «Тур! Председатель кайда?» Попов: «Мен!» Сценага чоновский отрядтың командири келди, ыла кожо эки кызылчерўчи.

Командир. Чочыбагар, нөкөрлөр! Јеткер ödö берди. Аттары
ды көригер!

Попов. Уулдар, јүгүргер! *(Уулдар јүгүрип барды).*

Командир. Нөкөр председатель, коммунисттерди јууп ий

Попов *(эбире ајыктап).* Ончозы мында.

Командир. Эмеш ырайлы. *(Попов, Тырышкин, Даша о кийининен бастылар).* Бис јаңы ла бандиттердиң тозуулын јоголт быс. Слерди Кара боомныҥ јанында кетегендер. Өйинде келдибис кош...

Попов. Быйан болзын, нөкөрлөр!

Командир. Бу бистиҥ бүдүретен керегис. Кайуныҥ јетирген болзо, түрмеденҥ качкан Туранов колчаковецтердиҥ арткан-калга јууп, отряд төзөп јат. *(Кайкаган үндер).* Туранов — казачий ес ла каратель болуптыр. Верховный башкараачыныҥ охраназында ж жить эткен. Алтай улустаҥ бир кезек улус оныла кожо болгон... У кырлар јаар чөйилип јат. Ол јаҥыскан эмес. Эсер, белогвардей подпоручик Лосьты ЧК бедреп туру. Ол кайда да мында. Өскө кубулып алган јүрүп јат. Јажытту иштерди ол башкарып јат. Ө санаалу ла сүмелү. Тегин улустаҥ эмес. Кулакты курч тудар ке Слердиҥ јол баштаачыгар кем?

Попов. Успенкада јаткан аҥчы. Хрипатый деп аданып јат.

(Лукич базып келди).

Таадак. Хрипатый лагерьде јок, Петр Иваныч...

Командир *(бажын јайкап).* Бүдүҥкей эмтиригер! Је, ја јеткер. Кайра бурылып, ойто боочыга барыгар. Анда öскö јол бар

Попов. Бис ол керегинде билерис, нөкөр командир.

Командир. Јакшы болзын. Слердиҥ Хрипатыйыгарды бе көрөлик. *(Барды. Ого удура Павлик ле Чадык келип јат).* О, Ча Јакшылар!

Чадык *(сүүнип).* Эзен, эзен! Сен аттыҥ ба? Бандиттер бе?

Командир. Эйе, бандиттер, Чадык...

Чадык. Ох, көрмöстöр. Бандиттердиҥ бирүзи качып браатка көргöм...

Командир *(түрген).* Кайдаар ууланды?

Чадык. Тайга. Артыбаш...

Командир. Спасибо, Чадык. *(Команда берди: «Ата-ан!» Ба Аттардыҥ тибирти угулат).*

Попов. Слер таныш па?

Чадык. О јакшы, начальник...

Попов. Нени-нени ундып салдыҥ ба, Чадык?

Чадык. Нени де ундыбадым. Чадык слерди јаҥы јолло бойы

ар. Чадык көп сананган. Бир алтай кижи келип, көп эрмек айткан. ем бӱдер? Ары барзаҥ—јаман, бери келзеҥ—јакшы.

Попов. Айылында улус не болор? Малыҥ бар ине.

Чадык. Эмееним бар. Мен коркыбай јадым... Јиит эмеен. Јакшы. мок. *(Каткырат, оныла кожо ончозы каткырыжат).*

Попов. Быйан болзын, Чадык. *(Колын тудат).* А эмди, нӧкӧрлӧр, нчогор амырагар! Таҥ адары эмди де узак...

Даша *(Павликти кучактап).* Коркыдыҥ ба, уулым?

Павел. Кичинек те коркыбаам. Сен тыҥ чочыба. Чын айдадым. *Чраай).* Бир кичинек калаш берзеҥ. Ӧзӧгим карарат. *(Энези калаш ерди. Павлик оны койынына сугуп алды).* Је, мен барадым.

Таадак. Мен база сениле кожо баратам, уул. Керекте-ер! *(Бар-лады. Чадык ары-бери ајыктанат. Оноҥ кырлу мылтыгын тудунып, лордыҥ кийининеҥ басты).*

Попов. Кайда браадыгар? Амырап алган болзогор...

Чадык. Амыра. Эр кижи амыраар ба? *(Барды).*

Попов *(Каревтиҥ јанына базып келеле).* Кандый да саҥ башка еме болуп јат, Карев, а?

Карев. Мен калыктыҥ алдына карууга тураргa белен, Петр Ива-вич!.. *(Бажын кабыра тудат).* Оныҥ ӧштӱ болгонын канайып кӧр-бй, сеспей калдым!.. Эҥ јакшы аҥчы... Јер билер кижи... Чӱми јок бӧгӧнди ӧштӱ деп кайдаҥ билейин... Кижи кижиниҥ ичине кирип бо-ор эмес.

Попов. Је, је... Коркыба. Мынаҥ ары кемле најылажарын билип ір.

Карев. Бӱтпей тураар ба, Петр Иваныч! Тоолу минуттыҥ туркы-ына кӧзимниҥ алдынча бастыра јӱрӱмим ӧдӧ конды... Тӧртӧн јашка дип браадым, а тӧп, тереҥ шӱӱлтем кайда? Кажы ла кижини најым еп бодоп јӱредим... Мен слерге, большевиктерге, кӱйӱнип јӱредим... лер ончо немени канайып ӧткӱре кӧрӱп ийедигер?

Попов. Санааркаба, сениҥ аҥчыҥды да ајыктап ийер эдибис ле.

Карев. Бӱтсегер де, кандый ачымчылу. Буунып ӧлӧр кӱӱним ке-т... Эмди мында нени эдерим? Лукичтий ле оноҥ до ӧскӧзиндий ак-к коммунарлардыҥ серемјилӱ көрӱжиниҥ алдында јӱретем бе? Меге ірекей кӱч.

Попов. Лукич? Ненииҥ учун Лукич?

Карев. Мен анайда бодоп калгам... Јастырып та турган боло-ымнаҥ маат јок. Кандый да болзо, мен бу коммунадаҥ барзам торт. етр Иваныч...

Попов. Сен кӱчӱк, Карев. Сени кем кӧзиҥче бурулап туру?

Карев. Кӧзимче бурулаган болзо, торт болор эди. Бир каруу...

Попов. Је, болор, болор. Барып Тырышкинди солы...

Карев. Эмди ле... Чўрче ле кийинип ийейин... *(Јапажы јаа рет).*

Попов *(унчукпай оның кийининең узак көрөт).* Өштўнинг көп. Кебери јўзўн-башка... Оның кебери бўгўн кандый?

Көжөгө

ТӨРТИНЧИ ДЕЙСТВИЕ

БЕЖИНЧИ КАРТИНА

Коммунаның конторазы. Стол. Скамейкалар, табуреткалар. Счетоводтың Стенеде јаан буквалары бичип салган лозунг: «Бастыра ороондордың прол лери, бириккилегер!».

Комнатада бир де кижи јок. Тибирт. Табыш. Каткырыжып, кокурлажып киргилейт. Олордың ортозында Павлик, Серега, Катя, Зоя ла Вера.

Павлик. Бир де кижи јок. Јаандар — эмди бис. Давай, С башта.

Серега *(председательдиң јерине отурып).* А не... *(Чырба јазаган очказын алып, тумчугына миндире кийет. Чырайын со* А не, кару нөкөрлөр, мен бодозом, Зоя Александровна Накоряко кылыгын текши јон шўўп көрөр учурлу.

Зоя. Серега, је болор...

Серега. Неме? Неме? Слер нени айттыгар? База катап ай *(Каткы).* Слерге мен Серега эмезим... Ундыбагар, гражданка. К бичилгениле болзо, слер меге подотчетный кижи, мыны ундыб рўгер. Эйе-с... *(Јир каткы).*

Зоя. Карев мени бир катап база ла шак мынайып кезедип ган: «Уйларыңның сўди ненің учун астаган, ненің учун сенің ха ончо доярkалардыйынаң капшай јыртылган, нөкөр Накорякова? айттым: «Экинчи халат сурабай јадым. Јамап-көктөп ийеле, аларым». А ол дезе угуп турганы јок: «Јок, сен јарта. Отурала, зын лаптап бичип бер. Албатының јөөжөзин не кичеебей јадың? Е ноличный хозяйство эмес, а коммуна, мында јөөжө — албатыны жөзи». *(Ончолоры каткырыжат).*

Серега. А слер не деп бодогон эдигер, нөкөр Накорякова. муна слерге не, өскўстердиң туразы ба?.. Екатерина Безугло Пеструха деп уйы ненің учун текши казанга көп сўт берерге кич јат, а слердиң уйыгар төрт туйгагын кезе тебинип, сўт бербей, са эдип јат, а? *(Ончолоры каткырат).*

Катя. Зоя, сен ого ачынба. Ол андый кокурчы кижи...

Зоя. Эйе. Мен билбейтен эдим...

Катя *(Зояны бир колыла кучактап)*. Кыстар, билереер бе, Петр аныч нени айткан? Jўзўн-базын товарлар ла ўрен аш тарткан jаан кас-кеме келзе, кызычактарга плат-арчуулдар берерим, платье, ота көктөп алар бөс берерим деген!

Зоя ла Вера. Ой, төгўндеп турган болбойын?

Катя. Төгўн айткан болзом, төмөн тўже берейин!

Кызычактар *(айланыжып)*. Ой, кандый макалу, а! Кызычак-, кандый jакшы, чын ба?

Зоя. Мен бойыма, ох, jараш этире көктөөр эдим. *(Каткы)*.

Катя. А мен jалмашты төмөн балтырга jетире кыпту эдип көк- эдим! *(Айланыжат. Каткырыжат. Уулдардың ортозында блаашту ек)*. Тсс... Не керегинде куучындажат?

Павлик. Эйе... Петро таай айткан... Капитал jууп алзабыс, jўзўн-ка машиналар садып аларыс деген. Удабас бойы сўрер, бойы ўрен- машиналар болор деп айткан.

Баштапкы уул. А одын кезер машина болор бо?

Павлик. Одын керегинде эрмек болбогон... А кыра тартар ма- керегинде куучын, чын, болгон...

Зоя *(улу тынып)*. Уй саар машиналар эдетен болзо... Сабарларым гажып jат! *(Каткырыжат)*.

Серега. Jок, нөкөр Накорякова, андый машина болор деп ижен- ол керегинде сананба... Кандый да санаалу машина болзо, jе уй ога колдоры jетпес. *(Каткы)*.

Павлик. Jўрўм кандый болор, кем билер оны... Уй да саар ма- а jазалар...

Катя. Ой, чын эмеш пе... *(Зояга шымыранат)*. Пашка jўрўмди ы билетен эмтир... *(Шаң jыңырайт)*.

Экинчи уул. Энгирги мўргўўлге кычырып jат. Бу jелмер башту мдерди эмдиге jетире не сўргўлебей турган?

Серега. Политика.

Экинчи уул. Адам бир монахты сыраңай ла кара боомның ja- да көргөм деп айткан... Кой кабырып jўреле, көрзөм, бир кижи ның jанына базып келди дейт... Jўктенип алган таарын таштап е, кайа өрө кармактанып чыгып браатты деп айдат. Лаптап кө- болзо — монах... Андый jаан, белбек, чоокыр jўстў. Көргөнигер бе? Ончолоры. Көрбөй база!

Зоя. Ол адай Исидор. Jаантайын ла мўргўўлдиң кожоңдорын ки- енип jўрет... Качан да өрө көрбөс... Тўнгзўйип калган jўрер.

Серега. Агару неме... Je, je, оноң ары?

Экинчи уул. Боомның ўстўне чыгып алала, Чолушман өрө узак- көрўп турган дейт. Кемди де сакыган болгодый. Керек дезе чек лтана бердим деп айдат. Кўн ажып брааткан... Койлорымды кап- ла айдап тўшкем. Көрзөм, ол ло чоокыр jўстў монах деремненің

јанында базып браады. Таары дезе јок эмтир деп куучындайт. *(Уул санангылайт. Олордың чочып, аланзырап отургандары чырайлары јарт көрүнет).*

Павлик. Уулдар... Олордың кийининең көс албай, кайып кө турза кайдар, а? Ыраак јокто бандиттер јүрүп турганын көргөн бар деп табыш бар... Монахтар олорло колбулу болор бо? Курса јеткилдеп јат... Андый болордоң маат јок, чын ба?

Уулдар. Чын. Маат јок.

Катя. А олорды канайып кетеп көрөр?

Павлик. Канайып?.. Ончо јанынаң шүүп көрөр керек.

Серега *(изү шымыранат)*. Олордың кийининең үүрлү јүр јарабас ине... А кандый бир монах кыр јаар барза эмезе Чолушма өрө ууланза, көрүп ле ийген кижи тургуза ла конторага келип, Иванычка эмезе Каревке айдар керек.

Баштапкы уул. Јарайт. Кыстар деремнеде көс албай турзы бис дезе деремненинг тыш јанынаң көс албазыс... Ол туку... Петр ныч клееди ошкош...

Павлик. Је не? Бери не келгенисти айдатаныс па? *(Попов кир*

Попов. О, мында бүткүл делегация туру не! *(Базып келеле, ынын јерине отурат).*

Павлик. Бис сеге келдис, Петр Иваныч, јөп сурааарга туру

Попов. Је андый јаан керектү келген болзогор, отурыгар. Су турум. *(Јиттер отургылайт).* Уулдар, кандый да болзо, бөрүкти тыыр керек. Слер эмди озочыл улус ине. Слерденг ончо јашөскүрим алынар учурлу. Культура јанынаң, јалакай кылык-јаң јанын *(Каткырыжат, бөрүктерин уштыгылайт).* А эмди дезе келген керек ди, сананган санаагарды чыгара айдып беригер. Катя башта.

Катя. Мыны мен баштаган эмезим. Мыны тапкан улус *(уул јаар бажын бурып)* былар. Кандый да ойын тургузатан дежет. *(Т этире каткырат).* Јүрүмди сценада көргүзетен дежет.

Попов. Пьеса тургузарга ба?..

Катя. Мен билбезим. Өткөнөтөн бө айла кандый... *(Уулдар бирүзине).* Серега! Не түнгзүйе бердиң? Керекти баштап ийеле, ун пай отурың ба?..

Серега *(кемзинип өрө турат. Бөркин уужайт).* Андый... Г Мындый. Спиктакли дейтен бе мыны. Андый немени Онгдойдо көрг Анда ончо ло јүрүмде болгон ло бар немени өткөнип јат, оны јаңы сценадаң көргүскилейт. Ончозы бистий ле улус... Бирүзи конды кирип алала, анаартынаң кычырып турар. А сценада дезе оның канын бүдүрип јадылар. Темдек эдип айдайын, мен сагал кийип и болзом, мен карган кижи. Нени эдетен, оны ла эдип јадым. Темде зе, мен бай-кулак... *(Каткы. «Ой, чындап ла ба?..» Ундер).* Чамчам эмезе тонымның алдына јастык сугуп аларым. *(Ичин чадайтып,*

ери базат). «Менде аш јок, шалдаҥдар. Кудай тўжўм бербеген...» *Каткырыжат).* Бу ла өйдө кызылчерўчи јўгўрип келеле, оныҥ кары-ына јыдазыла сайып јат: «Төгўндебе, јеек! Ишмекчи калыкты торо-ыҥ соок колыла бакпырлай тударга ба?! Анайда болбос!» Мынаҥ да ашка јўзўн-базын немелер. Сўрекей солун...

Попов. Андый, андый. Көргөм. Бир эмеш билерим. Је бойым ценада ойнобогом... Слерди онгдоп јадым. Слердиҥ кўўнигер сўрекей акшы, чын. Андый болор учурлу. Јаҥыс ла сценадаҥ јўзўн-башка конт-аларды сөгөр, электеер керек. Болужып јат. Сўрекей болужып јат. Көрзөм, уулдар, *(сананып)* слердеҥ сўрекей јакшы улус өзөр. Бўгўн езе слердиҥ талантыгарга сўрекей ас јол берип јадыс. Ийде-кўч је-ире алыҥгалагыбыс. Јаҥы јўрўмге тазылдарыбыс тереҥжий киргелек. едикпестер көп. Акча-јөөжө ас. Өй дө кату. *(Улу тынат).* А јарык, јак-шы јўрўмди озолодо, алаканымда јаткандый, көрўп јадым... Слер ырыс-у ўйе болорыгар.

Катя. Јер кыралаар, аш ўрендеер машиналар болор дегени чын ба, Петя таай? *(Пашкага көрөт).*

Попов. Абылла јер тырмаарга болуп, јаҥды колго алган эме-вис. Машинаныҥ кўчиле јер де сўрерис, аш та ўрендеерис, керек дезе ўй да саарыс.

Кыстар. Ой! *(Бўдўмчи јок каткыргылайт).* Канайып саайтан? Чын эмеш пе?

Попов. Једерис. Ончозына једерис. Бастыра наукалар бистиҥ болор. Ончо билгирлер бистиҥ болор. Јаҥыс ла ўрен. Кем болорго ўренетен эдиҥ, онызы бойыҥда. А эмди дезе текши керек учун ончо ийде-кўчти салып иштеер ле бу јайым јўрўмди канду јуу-согуштарда уулап алган улусты слер эске алынып, ундыбай јўрер учурлу. Басты-ра телекейдиҥ пролетариадыныҥ бу баштапкы јазын слер чеберлеер учурлу. *(Токунап, јеҥиле јўзиниҥ терин арчыйт).* А спектакль — бу сўреен јакшы керек... Азыйда монахтар мўргўйтен јаан кыпты слерге берер деп сананып турум. Сценаны бойлороор эдип алараар...

Ончолоры. Эдип аларыс, Петро таай. Эдип аларыс.

Попов *(кўлўмзиренип).* Мен бойым да колыма малта алып, болу-жарым... *(Санааркап).* А пьесаны кайдаҥ аларыс? *(Тымык).*

Катя *(чала тидинип болбой).* Серега кайткай не, а? Ол анда көргөн ине... Кижидий ле кижи бичип турбай. Бичип ийер болор бо?

Серега. Мен бичип көрбөгөм...

Попов *(өкпөөрип).* Јелмер чачту абыстар керегинде бичип боло-рыҥ ба? Бу кудайдыҥ јалчыларын рождествоныҥ эмезе пасханыҥ кў-нинде сөгө өткөнип ийзебис, а?

Серега *(чала кемзинип).* Мыны эдип ийер болорым ба... Абыс-тарды өткөнөргө јеҥил... Олордыҥ төгўни көскө көрўнип јат. Улгерле де јарандырып ийерим...

Ончолоры. Серега, болужарыс... Бичи! Чындап ла бичи...

Попов. Ӱлгерлеп бичизе, онон артык. Јаңыс ла эптӱ этире бичи керек...

Эки уул. Ол бичип ийер. Оныҥ бажы архиерейдиҥ бажынд *(Каткы)*.

Катя *(кемзинип)*. Паша, ме кузук. Куурып койгон...

Павел *(кузукты карманына уруп)*. Је кайдатан мыны...

Попов *(ӧрӧ турат)*. Ох, јӱрӱм кандый болор, уулдар! О-о, кӧ гер, уулдар, кем келген? Чадык! *(Чадык кирип келди)*. Бери ӧт, б ӧт!..

Чадык. Эзен-јакшы. *(Поповло эзендежет)*.

Попов. Эзен, карындаш, эзен. *(Чадык ончозыла јакшылажа* Отур. Тангкылап ийели. *(Чадык скамейкага отурат. Кончынаҥ ка чыгарат)*.

Серега. Бу неме балалайка ба?

Чадык *(бажын јайкап)*. Бу топшуур. Кожоҥ, кай.

Серега. Балалайканыҥ ла бойы! Түп-түҥей!

Чадык. Балалайка? Ойноп билериҥ бе? Ме, ойно, пажалыйс *(Топшуурын берет)*.

Серега *(кылдарга согот)*. Ойнобойт.

Чадык *(каткырат)*. Сен топшуурды мынайда согуп јӱр. *(Топ урын алала, ойнойт)*.

Катя. А слер нени ойнодыгар?

Чадык. Нени? Нени ле ойноор... Кайлаарга да кем јок...

Кыстар. Слер биске кожоҥдоп берген болзогор, а?

Уулдар. Чадык таай, чындап ла кожоҥдоп берзегер, а?

Чадык *(Поповко)*. Канайдарыҥ быларды? Э-э, билип турун Јаш, јаш улус...

Попов. А не? Угарыс.

Чадык *(топшуурыныҥ кылдарын јарадып, Алтын-Кӧл кереги де кожоҥдойт. Сценаныҥ кийининеҥ бу кожоҥныҥ мелодиязы угул Алтайлап кожоҥдойт. Оноҥ оруска көчӱрет)*. Алтайда кату јыл болг Јылан јыл деп јыл келген. Ак мал кырылган. Ангдар, куштар ыраг Аҥчы кижи ангдаза, алып келер алу јок. Керек дезе тийиҥдер кед јӱрӱп калган ок. Аҥчы кижи аштаган. Тазыл-тамырла азыранган. Б катап јаныл клеетсе, ат бажындый алтын јаткан. Бу алтынныҥ баа алтан айгыр малга турар. Је айылдар сайын базып јӱрген. Алтын кем де албаган. Айгырлу мал берердеҥ болгой, айак та арбага алб ган, алаканча курутка толыбаган. Аҥчы анайып тенип јӱреле, төл төр кӧлиниҥ јанына келген, ат бажындый алтынын бу кӧлгӧ мерге ийген. Оноҥ ло бери бу кӧл Алтын-Кӧл деп адалар болгон. *(Уулд кыстар кӱлӱмзиренижет, бой-бойы јаар көрӱжет)*.

Попов. Слер биске керектӱ келдигер бе, Чадык?

Чадык. Ой, керектер бар. Јаан керектер бар, Петр Иваныч. *Таңкылайт).* Коомой керектер... Менің балам јаман немелер көргөн. ки кижи келеле, бир бееның будын ташла сый согуп салган... Ой-ай-й! Будын сындырала, божоткылап ийген.

Попов. Акыр! Кандый беени? Качан? Кайда?

Чадык. Јеерен беени. Таң эртен. Көк-Суунын јанында. Гхе, гхе. *Даша тынастаганча кире јүгүрди).*

Даша. Петр Иваныч, түбек... Јеерен бее будын сындырып алган. орум ташка кийдире баскан болгодый. Чолушманга јүк ле арайдаң дип келди. Көөркий коркушту шыралап јат. Оң колы калбаңдап рӱ... *(Ыйлайт).*

Чадык. Эйе, эйе, ташла сый согуп койгондор...

Попов *(бажын кабыра тудуп).* Кандый мал... О, кӱрӱмдер! Ук-ың ба, Даша? Сындыргылап койгон, ташла сый соккылап койгон!

Даша. Кудаймай! Чын эмеш пе? Кандый кӱрӱмниң колы көдӱ-илди не?

Чадык *(бажын јайкап).* Ташла... Ташла... Ай-ай-ай!

Даша. Кем? Кем дейдим?

Чадык. Эки кижи. Бирӱзи арка јаар јӱгӱрген, экинчизи комму-а јаар баскан...

Жеребятьев *(кире јӱгӱрип).* Петр Иваныч! Јеерен бее...

Попов *(колын јаңыйт).* Көрбөй калганысты!

Чадык. Сарбачаков айылдажым бандиттер көргөм деп айткан... лор мында, коммунада, болгон. *(Ончолоры бой-бойы јаар көрӱжет).* апшай, капшай коммунарларды кезер керек деп айткан... Ай-ай-ай!

Попов *(өрө туруп).* Көргөйис ле. Кем кемди кезер эмеш. Је ол истиң ортобыста базып јӱрген болзо... Ол керегинде сананар керек...

Чадык. Санан. Бек санан. Је мен барып јадым. Јакшы болзын...

Попов. Чадык, сакып алаар... Кожо барарыс. Беени кожо көрө-ис. Не-не келишпезе, болужып берereер.

Чадык *(јолой).* Болушпай аа...

Попов *(Дашага).* Коммунисттерге јуулышсын деп јетир. А слер-, уулдар, база бир эмеш дежурить эдерге келижер. *(Даша уур ӱшкӱ-ип, бажын кекийт).* Көлдө. Кемеле не болгон? Ӱч кӱн кайра Артыбаш-аң чыгала, эмдиге ле келбеген... Је, Карев јастыргай, Лукич јастыр-ас керек... Ол андый кижи эмес. Каруулдаар керек, уулдар. Айса, ӱгӱн једип келер болор бо.

Уулдар. Јакшы. Бис эмди ле. Уулдар капшай! *(Ончозы чыккы-ады. Коркып калган Игнат кире конды).*

Игнат. Петр Иваныч... Петр Иваныч! *(Јеңинең тудала, сцена ар чыгара тартат).*

Попов. Не болды, Игнат? База ла јеткер бе? Сууга тӱштиң бе йса кеменгди көрбөй калдың ба?

Игнат *(арааи)*. Петр Иваныч, кижи оңдобос немелер болуп
Попов. Айт.
Игнат. Мен кемени таштардың јанына буулап салала, К
Боомның алдында отургам. Бойың билериң: анда јарат јаан, кас
Ыжык јер. Таңары јуук балыктаар деп шўўнип алала, от салба
Чекпенге оронып алала, ўргўлей бертирим. Кенетийин от суркурай
рерде, көрзөм: баркас клеедири. Је пристань јаар не бурыбай тур
кайкамчыкту. Руль сынган болор бо?
Попов. Је, је. Таныбадың эмеш пе?
Игнат. Мен бистиң баркасты канайып таныбайтам?
Попов. Оноң?
Игнат. Оноң кем де фонарьла јаңыйт. Кемге јаңып јады
Кандый-кандый сигналдар? Кенетийин јараттаң мен јаар отту т
мергедеп ийдилер.... Ол јерге келип тўжеле, ышталат. Өрө көрзөм,
за ла отту турунла јаңыгылайт. Бу не көрмөстөр болды? Кем а
Бистиң улустаң кижи ле јок болгой эди... Ага. Кемеденг кыйгы
јадылар: «Кем уткып јат?» Јараттаң каруу бергилейт: «Чолуш
Россия энебис».
Попов *(маңзаарып отурат)*. Неме? Неме? Россия энебис?
Игнат. Эйе, андый каруу бергендер. А баркастаң ачынган
«Не анда тургуларың, көрмөстөр? Јаратка јуукта!» Ўни... ўни *(По
тың кулагына)*. Каревтиң... Төгўн болзо, турган јериме чөңө бере
Мен торт ло тынып болбой бардым... Бистиң Каревтиң ўни. Сўре
кату!
Попов. Капшай учына јетире айт! Өскө ўндер угулбады ба?
кич анда ине...
Игнат. Јок. Көрзөм, анаң кумак төгўлип јат. Келгилеп јат.
рек коомой эмтир деп санандым... Таштың алды јаар јылып ал
Сууның јанынаң кыйгы: «Толку јаанап јат, јууктап болбозыбыс!».
меденг дезе јаман сөстөр айдып арбанат. «Јыдыган ийттер. Ойто
боомдордың алды јаар баратан ба?» — дейт. Јаратта тургандары
таңгылайт. Тыңдагам, табыш... Салкын да тыңый берген. Кемеденг
кату јакару угулат: «Эртен бу ла өйдө алгылап болбозоң, ончогор
ийттер чилеп, аткылап койорым... Есаулга анайда айдып барыг
Јарт па?!» Ончолоры оның јакарузын јартап кыйгырдылар . Дис
лина... тың болгодый!
Попов. Јўре берди бе?
Игнат. Јўре берген. Бандюктар база јўргўлей берген... Бу не
лотон, а? Бу не аайлу неме, а?
Попов. Не болотон... Канду јуу-согуш болотон туру... Сен м
кемге де айтпа! Јарт па? Тынду немеге айтпа, билдиң бе?
Игнат. Билбей база... Јаан јеткер.
Попов. Бар. Нени де билбес кижи болуп јўр...

Игнат. Јарайт, јарайт. Бот керектер, о јайла... а? Је, Игнаша, тилиңгди ажырып сал. Ажырып сал... *(Барды).*

Попов. Лось? Мениң јанымда... Канду бандит чек ле коштой јанымда? *(Бажын тудат).* У-у-ух... Сени, кӱрӱмди, јаргылаар керек... Партийный јаргыла. Карамы јоктоң! Өлтӱрер эдип јаргылаар керек! *(Јӱгӱрет. Эжик ачылат).* Слер бе? Даша, нөкӧрлөр, киригер! *(Даша, оныла кожо эки кижи).* Нөкӧр Чуприянов, эжиктиң јанында каруулга тур. Бир де кижи кийдирбе. Сениң партияга кирерге бичиген заявлениенди бу ла јууктарда јуунда көрӧрис.

Даша. А бӱгӱн?

Попов. Јӱрӱм эмезе өлӱм деп сурак туруп јат. А эмди — бери базыгар... *(Онҷолоры столды эбире туруп ийдилер).*

КӦЖӦГӦ

АЛТЫНЧЫ КАРТИНА

Тӱн. Алтын-Көлдиң бийик јарады. Таштар. Карагайлар. Јыраалар. Билдирер-билдирбес от. Оның јанында ӱч бандит. Олордың бирӱзи — Хрипатый. Толкулардың шуулаганы угулат. Бандиттер оттың јанында кыйын јаткылайт.

Хрипатый. Эй, Соленый, барып көр. Јӱскӱлеп клееди бе? *(Бандиттердиң бирӱзи, узун сынду, арык неме, өрө туруп, јарат јаар барат. Алаканыла көзин таңдактап, ыраакты ајыктайт).* Э-эх, бис ончобыс јаңыс канга уймалганыс. Је бу талайчы дезе Советтердиң шырказына тусты база көп лӧ урган. Оның эткен кажы ла кереги учун — мойынына кӱрмӱлӱ бууны кийдире тартарга јараар. Сен, Шкода, мен бодозом, серемјилӱ кижи. Факт!..

Шкода *(кородоп).* Сен меге јыдыбай отур... Не тийижип турың? Лосьтың ла денщиги болзоң, ончозын базынарым деп сананып турың ба?..

Хрипатый. Мен денщик эмезим! Мыны ундыбай јӱр, садынчык. Бистиң мӱргӱген кудайыбыс јаңыс!

Шкода *(от јаар чыкырат).* А мен тӱкӱрейин... Мен есаулдың бойына айдарым: эрикчелдӱ!.. Эмезе гранды ажар керек эмезе... *(Соленый базып келеле, кыйын јада берди).*

Соленый. Не де көрӱнбейт.

Хрипатый. Эмезе дегениң не?

Шкода *(чалкойто јадып).* Эмезе јыргаар керек, эмезе өлӧр керек. Тербезендеер кӱӱним јок. Кыстар болзын, аракы болзын... Э-эх!..

Хрипатый. Тенек. А идея кайда?

Шкода *(араай сыгырат).* Идея? Тӱкӱрейин мен слердиң идеяларга! Шалдаңдардың канын төгӧтӧнинде база идея бар ба?

Хрипатый. Тенектиң тенеги. Ого аракы, кадыт... Тӱӱк!

Соленый. Је болор... *(Хрипатыйга)*. Ол Монголия деп јерде волюция јок по? А бар болзо...

Хрипатый. Айттыҥ ла база... Анаар Бакич, Сатунин барар ди... *(Эбире јыраалар көдӱрилип келди)*.

Попов *(гранатазын талайып)*. Колдор!.. Колдорыҥды јитке ринге! Јат! *(Бандиттердиҥ ӱстӱне коммунарлар чурап баргылайт. М тык-бычактарын айрыгылайт. Колдорын кайра кӱлигилейт. Хрипа тура јӱгӱрерде, Тырышкин оны јыга согот. Онызы онтойт)*. Бот ан да. *(Коммунарлардыҥ ортозында Павлик, Серега ла уулдар)*.

Хрипатый. Кыстар... Ресторан... Музыка.

Попов *(Хрипатыйды тебет)*. Тур, јылан! *(Онызы өрӧ турат. П пов јаар көстӧри кандалып көрӧт)*. Бот ойто ло тушташтыс.

Хрипатый. Туу туула тушташпас, а кижи...

Попов. Сен бойыҥды кижи деп бодоп туруҥ ба?

Хрипатый. Кеберим аайынча. *(Теҥери јаар көрӧт)*.

Попов. Баркас качан келер?

Хрипатый. Оны бойынаҥ сура.

Соленый. Нӧкӧр гражданин...

Попов. Је?

Соленый. Эмди... эмди ле келер.

Хрипатый. Садынчык ийт!

Попов. Тилиҥ тиште, бандюга! Апарыгар... *(Соленыйга)*. С налды билериҥ бе? *(Хрипатыйды апаргылайт)*.

Соленый. Билерим.

Попов. Лось сени таныыр ба?

Соленый. Эрмек те јогынаҥ... Кудайга баш, мениҥ сыным ӱним де аҥылу... *(Кыйгырат)*. От! От көрӱнет!

Павлик. Петя таай, чын ла от көрӱнет!

Попов. Тырышкин, уулдарла кожо тӧмӧн тӱш. Јажынып алы

Тырышкин. Уктым!.. *(Јӱгӱрет. Попов ло Соленый артып кал Шкода кӱлидип койгон јадыры. Соленый јаар јескингендӱ көрӧт)*.

Соленый. Нӧкӧр гражданин... Кандый арга бар... Акту кӱӱ неҥ болужарым. Ундыбагар... Буру алынар ӧй јеткенин мен туку чан билип койгом...

Попов. Је, је. Көрӧрис. Сигналда! Је мекелеерим деп санаҥ

Соленый. Јарт! *Турунды алып, ары-бери јаҥыйт. Катердеҥ нарь јапылдап имдейт)*.

Катердеҥ ӱн. Эй, кем анда, јаратта?

Соленый. Јарат белен!

Катердеҥ ӱн. Кем уткып јат?

Соленый. Чолушман ла эне Россия...

Катердеҥ ӱн. Сен бе, талайдыҥ коҥузы?

Соленый. Чын андый, господин Лось!

Катерденг ўн. Анда база кем бар? Бууны кемге чачайын? *(Соленый Попов јаар көрөт. Онызы бажын кекийт).*

Соленый. Браадым... *(Јўгўрди).*

Катерденг ўн. Сен јаңыскан эмезинг ине, садынчык?

Соленый. Јок... Ончолоры мында. Бууны ташта! *(Кейде буу сырат. Бир канча колдор буудаң ала койгылайт, катерди јаратка јуукада тарткылайт... Јаратка Лось (Карев) чыгып келди.*

Лось-Карев. Слер мени кинчектедигер ле база... Спирт бар ба? Мындый товар учун...

Попов. Бар, слердиң благородие. Тур! Колың көдўр! Уркене чач-ла. *(Согот. Онызы јыгылат. Коммунарлар калыгылап келеле, оның колын кайра туткулайт).* Господин Лось... Лукич кайда?

Карев *(казырланып).* Садынчык ийттер! Кемди саттыгар? Россияны садып ийгенигер, јыдымар баскындар! *(Толкунын шуулажы).*

Попов. Катерге! *(Табыш. Павликтиң ўни: «Ол мында, мында! Лукич! Таадак! Кыймык та этпей јат»).* Неме-е? *(Колмылтыгын ала койот).* Өлтўрип койгон бо?

Ундер. Тирў! Тирў! *(Лукичти колтуктап алала, экелип јадылар. Попов ого удура јўгўрет).*

Попов. Не болгон, а? Канайып ајарынбай калдың, Лукич? *(Оны таштың ўстўне отургузат).*

Лукич. Эмди... Слер ончо немени канайып эптў, тал-табыш јок дип ийдигер, а? Оноң башка божоор эдим. *(Кўлидип койгон Лось даар көрөт).* Шилемир мени талдыра согуп ийген. Оноң кўлип салган. Арай ла торолотподы...

Лось-Карев. Тынданып келдиң бе, карган төңгөш. Сени балыкарга јемит эдип чачып ийер керек болгон...

Лукич. Кудайга баш, эмди јеристи солыжып алдыс...

Попов. Павлик, Серега, Игнат, катерди пристаньга апарыгар. Павел сен, баштап барарың.

Павлик. Јарт! Серега, јеринге келип отур! Бууны чечигер. *(Катырыжат).*

Попов. Једип барала, улус келерин сакыгар.

Павлик. Сакыырыс! Јараттаң ийдин!

Попов. Је тур, Россияны корыычы.

Карев *(өрө турун).* Аңдып электебегер, Попов. Эмеш јалакай олыгар. Мен бандит эмезим. Мен слердиң идейный өштўгер.

Попов Идейный ла эмтириң. А сениң идеяң кемге тайанып јат? Бандиттерге бе? Айдарда, сен ненинг учун бандит болбойтоң, акгварецтердиң јемтиги?..

Карев. Мен слерге каруу бербезим, Попов. Керекти јаргы көрин. Слер мени, байла, јаңдардың колына берер болбойыгар?

Попов. Көрөрис...

Карев. Мен jöпсинбезим, Попов. Бу бандиттерди канайдат эдигер, онызы бойыгарда... А мени jаргылаар jаңыгар jок... Мени Бий jаар ЧК-ның уездтеги бөлүгине апарзын деп некеп турум. Jажыт jетирүлер бар... Мен иженип турум...

Попов. Тегин jерге иженип jадың. Сени калык-jон jаргылаа

Карев. Бойың jаргы эдер учурың jок, Попов. Бу слердиң па тиягардың этиказына келишпей jат. Слер партиягардың алдына ja бурулу болорыгар.

Попов. Бас, бас... Көрзөң, таңманың эрмеги көптөй бергени *(Оноң кенете өкпөөрип, кыйгырат)*. А Волковты... Волковты канда этикала өлтүргең, jыду таңма? А? *(Колмылтыгын талайат, оноң то тодынып, будының алды jаар түкүрет)*. Бас, бас... Jер кирледип jүрг контраның jемтиги.

Карев *(кедерлеп)*. Менде сүрекей jаан учурлу jетирү бар, По пов... А Волковты мен өлтүрбегем. Андый керекте турушпагам.

Попов. Бас, бас. Ол jерде Николай угодникле jöптөжөриң.

Карев. Чын айдадым, Попов. Коммунаның jүрүми ле өлүми jетирүде болор. Мен билбезим, мен та канча час, канча күн jүрери jе кижи бүдерде керсү jүректү болуп бүткен ине. Мен слерге ижен турум.

Попов *(таңкылап)*. Тегин jерге иженбе. Биске чимириктү гум низм керек jок. Бис революцияның өштүлерин карам-кайрал jогын jоголторыс.

Карев. Шүүп көригер, Попов. Слер санаалу кижи инегер.

Попов. Нени сурап турың?

Карев. Мени божодып ийигер. Мен гран ары jаар jүре берер Мен есаул Турановты коммунага табару этпе деп сөстөп алары Офицердиң акту сөзин берип турум. Бу ла күндерде табару бол Есаулда jүс үлдү. Неден де jалтанбас jүс кижи. Jааныды, jашты кыр салар. Бурузы jок кан төгүлер...

Попов *(таңкылайт)*. Хм. Бу мыны сен сүрекей эптү санаң таптың, слердиң благородие. Айдарда, ЧОН-ның отряды келгенче, б сени олjодо тутсабыс, есаул коммунага табару этпес, чын ба? Таба — ол сениң өлүминг... Андый эмес пе?

Карев. Слер есаулды билбезигер. Ол коркушту кижи. Ол адм рал Колчактың аңылу сотнязыла командовать эткен.

Попов. Айдарда, кемге де килебес пе?

Карев. Эйе.

Попов. Андый болзо, сен оны канайып сөстөп алатаң, а?

Карев. Мен оны jöптөп ийер эдим. Ол мениң айтканымды ты дап туратан.

Попов. Тыңдайтан, jе укпайтан, чын ба?

Карев. Чын. Кезикте укпайтан.

Попов. Волковты слер бирлик планла јоголттыгар ба?

Карев. Мен слердиң сурагыгарга каруу бербес эдим, Попов.

Попов. Неним учун?

Карев. Волковты өлтүреринде турушпагам деп, мен слерге байа айткам. Волость ичинде ончозынаң ла озо Волков Турановтың ижин билип ийген. Волревкомдо кериш болор тушта Волков ончозын чике айткан. Мынаң улам милицияның начальниги јеткерлү айалгада боло берген. Шак оның учун ол Волковты јолынаң јайладып салган...

Попов. Сен ол керегинде билер болгоң бо?

Карев. Јок.

Попов. Төгүндеп, кыйбыңдап јадың, подпоручик. Је есуал Тураков каратель болзын. Ол Совет јаңды, торт ло казыр аң чылап, көрбөй јүрзин. Сен дезе — идейный. Бистиң партияның политиказын јаратпай јадың. Је сен неним учун бистиң коммунаның јөөжөзин бандиттерге бererге санандың? Бойың да кыйалта јок бандиттерге кирер эдиң. Неним учун? Сениле кожо јүрген, иштеген улус кийими јок јыланаш, курсагы јок торо, сен мыны көргөң дө, билериң де, олор кийим-тудумды, тусты, үрен ашты канайып энчикпей сакыганын база биериң... А сен мыны ончозын кемге бererге сананганаң? Бу ончо јөөжө Совет јаңның, албатының өштүлериниң колына арай ла болзо кирбеди. Сен бойынды идейный деп айдып јадың. Бу идейный тартыш па? Анайда ок бастыра албаты Совет јаң учун болгонын көрбөй туруң ба?

Карев *(бир кезекке унчукпайт)*. Шак бу айалга, Попов, мени ындый алтамга ийде салды... Бис бойының эң јакшы уулдарын кыйа көргөн, көп шыркалу Россияны таштап барар учурлу болгоныс...

Попов. Ха-ха-ха! Көп шыркалу Россияның уулдары! *(Кородоп)*. А бис — оның өөй уулдары ба? Бас, бас! Бөрүниң күчүктери!

КӨЖӨГӨ

ЈЕТИНЧИ КАРТИНА

Коммунар Тырышкиниң квартиразы. Јаан кып. Орус печке. Јаан, јалбак скамья. Стол. Табуреткалар. Полдо кеден јайып салган. Агаш орын. Бир канча јастыктар.

Тырышкин *(үйине)*. Стеша, коммунисттердиң јууны јажытту болор. Кандый кату өй, бойың көрүп јадың...

Стеша. Ох, јүрегим сезип јат... *(Кийинет)*.

Тырышкин. Алдырбас, Стеша. Сен јылу кийинип ал. Соок. Өмештең карлап туру.

Стеша. Канайып, канайып каруулдап ийер болорым ба?.. Келгилеп јат. *(Эжик ачылды. Колында папкалу Попов кирди)*. Өрө өткөр, Петр Иваныч... Алдырбас, пол тегин де кирлү. Күс ине... Је, мен баарадым!

Попов. Јаманысты ташта, Стеша... Контора чек тежик, өткүр айткан сөс бир беристеге угула берер. А мында, чек ле хутордо ог кош, аалга јерде...

Стеша. Кем јок, кем јок. Јуундагар ла. *(Каткырат. Чыкты).*

Попов *(тонын чечип).* Андый керек, карындаш... *(Даша, ээчий Жеребятьев кирди).*

Тырышкин. Айалга... Чечинигер. Даша, тонын бери бер.

Попов. Таңкылабас деп јөптөжип алалы ба?

Жеребятьев. Айылдың ээзи јаржак эмес ошкош эди...

Тырышкин. Трубаны ачып саларыс. *(Чуприянов кирди).*

Попов. Эмди јуунды баштаарга да кем јок. *(Тырышкинге.* Протоколды, байла, темиккени аайынча сен бичийтен турың. Сен бичижиң чокум. Ончогор јөп болбойыгар, а?

Ончолоры. Јөп, кандый эрмек. Айылдың ээзи, столго отур, бе чи. *(Тырышкин столго отурат. Чаазын алат).*

Попов. Партийный јуунды ачып турум. *(Ончолоры өрө тур «Интернационалды» араай кожоңдогылайт).* Јуунда мындый суракта ды көрөр керек: 1) РКП(б)-ның членине алары. 2) Бандиттерге уд ра тартыжары. 3). Оок-тобыр сурак. Је кандый? Јараар ба?

Үндер: «Јараар, јарт».

Попов. Кол көдүригер. Кем јарадып јат? Кем јаратпай ја Кем тууразында артып јат? Ончолоры бир күүн-санаалу. Јөптөп ко дыс. Баштапкы сурак мындый. Нөкөр Чуприянов партияга кире заявление берген. Нөкөр Чуприянов!

Чуприянов. Мен!

Попов. Слер бу нөкөрди ончогор јакшы билеригер. Отур, нөк Чуприянов. Озо баштап оның заявлениезин кычырып јадым, оны кийининде суractар береригер. *(Кычырат).* «Улаган волостьто Чолу манның коммуназындагы большевиктердиң партиязының коммуни тический ячейказына коммунаның членинең Михаил Осипович Чу рияновтоң. Заявление. Большевиктердиң партиязының политиказы јарадып, оның коммунаны ла Совет јаңды тынгыдарына ууландырга ижине эрчимдү јөмөлтө эдип јүргем, эмди дезе оның рядына тең пр волу член болуп кирерге турум, ненинг учун дезе мен јаштаң ала ја чы болуп иштегем, иштиң ырызын јаңыс ла мында, коммунада, ко дим. Ончо партийный јөптөрди бүдүрерим ле бистиң партияның телекейлик коммунизмниң керектери учун тартыжуда тынымс да кысканбазым деп озолодо айдып турум. Чуприянов». Нөкөр Чу приянов бичик билбес. Оның ордына кол салган кижи — Семен Ты рышкин». Мындый заявление, нөкөрлөр. Көрөликтер. Кемде сөс ба

Даша. Айдайын ба?

Попов. Айткар, нөкөр Волкова.

Даша. Мен Чуприяновты партияга аларын јаратпай турган эмем, мен оны партияга алары учун эки колымды кödўрерим. Је сеге, етр Иваныч, мындый сурак. Бичик билбес болорын качан јоголторыс? ен бодозом, удабас партияга бистиң чек бичик билбес ле јабыс ўреўлў улус тың ла керек эмес болор болбой.

Попов *(кату)*. Партияга албатының өзөгинең чыккан улус керек. ның ийде-кўчи шак анда. Је ўренер, өзөр керек. Ол јогынаң мынаң ы чек сокор артып каларыс. Ичкери барып болбозыс. Бичик билбесерди ле ўредўзи астарды ўредер школ ачар керек. Мында бир ўредўн бала бар. Онила јöптöжип алгам. Ончобыс ўренерис...

Үндер. Чын! Јарайт!

Попов. А эмди, мен сананзам, нököр Чуприяновтың биографияын угар керек. Јараар ба?

Үндер. Куучында, Михайла. Кайда чыккаң, кайда крестеткең, куучында...

Чуприянов. Мен бир муң сегис јўс тогузон тогус јылда чыккам. амал деп јуртта. Ада-энем батрактар болгон. Бойым да бу «сўўмјин» көп көргöм. Коммунага киреркең озо кулактарга иштегем. Гражданский јуунын фронтында болгом. Шыркалаткам. Шыркамнаң улам андыргылап ийген. Бежинчи Кызыл Черўде служить эткем. Төрööндöим ортозында бай, кулак кижи јок. Је база нени айдатан? Сурагар.

Попов. Öскö партияларда турганг ба? *(Сўўнчилў шимирт)*.

Чуприянов. Јок.

Үн. Уставты сеге кычырып бердилер бе?

Чуприянов. Нököр Тырышкин кычырган.

Попов. Санаана тудуп алдың ба?

Чуприянов *(эпјоксынып)*. Членский взнос төлööр керек. Ончо öптöрди бўдўрер... Ячейканың ижинде туружар — мыны мен јакшы билерим.

Үн. А телекейлик буржуазияны оодо согорго келишсе... Чыдажып болорың ба?

Попов. Мен Чуприяновты белетўлў нököр деп бодоп турум. Партияга оны аларыс па? Кем јöп? *(Табыш. Јараткан үндер)*.

Чуприянов. Чыдажарым. Мен качан да болзо белен.

Попов. Экинчи суракка көчўп јадыс: бандиттердиң коруланары олорло тартыжары. Нököрлöр! Көп айдар неме јок. Айалганы бойынар билереер. Бисти эбире öштўлер. Алтын-Көлдиң јанында öткön операция көп немеге көзисти ачты. Белен болор керек. Мылтыкты айында артырбас. Кайдаар ла барзаң, бойынгла кожо алып јўр. Өлöнгö

дö барзаң, уй-мал да айдап барзаң. Биске табаруны кенете эткиз болбозын. Есаул Турановтың бандазын ЧОН-ның отряды тўйме јат. Улаганда јуудаң јангылап келген фронтовиктер ЧОН-ның час тарыла тил алыжып, бойлоры аңылу эскадрон тöзöп турулар. Ол кадронло Александр Волков командовать эдип турган болгодый. Э эйе, сениң уулың, Даша... Сени уткып турум. Ол фронттоң јанып к еткен эмтир.

Даша. Шурик! *(Сўўнчилў табыш).* Уулым! *(Араай ыйлайт. С токунаткылайт).*

Чуприянов. Ол подвалда отурган немелер биске... Јеткер б бос по? Олорды јайымдап аларга Туранов чурап келбес пе?

Попов. Керек шак мында, нököрлöр... Олорды јоголтор јаңыс јок. Јаң деп неме бар, закон. Је олорды айдап апарарга, тегин де улустың бир канчазын каруул эдип ийер керек. Сок јаңыс эп-арга погранотрядка элчи ийери. Јалтанбас сўмелў кижи керек. Кемди и тен? *(Унчукпай турат).* Шўўп көригер... *(Унчугушпайт).*

Жеребятьев. Бир уул бар... Јаңыс ла андый керек...

Тырышкин *(бажын кекийт).* Ол, байла, јарагадый сок јаң кижи...

Попов. Кем? Не чикезин айтпай туругар? *(Эбире ајыктайт. К рўжин Дашага токтодот. Сезип ийет).* А-а...

Даша. Мен билип јадым... Јеткерлў неме. *(Уни тыркырайт).* А кан јаңгызым ине... Шурик дезе бир фронттоң экинчизине кирди... Т артар ба?.. Је мен билип турум... Керек... Чаптык этпей јады Бир... агару керек...

Попов. Быйан болзын, Даша.

Үндер: Јўрўм... Бу качан јеңилер...

Чуприянов. Је бандиттер табару этсе, подвалда отурган не лерди канайдарыс, Петр Иваныч?

Попов. Адар. Эйе. Ийттерди атканы чылап, адып салар...

Үндер: А олорго килейтен бе?.. Јоголтор — божогоны ла ол. Лосьты эмезе Хрипатыйды божодып ийзең... Мында ла ок бандюктарла кожо ўстинге чурап ка эмей...

Попов. Айдарда, јöптöп алдыбыс, нököрлöр. Сергек болорын т ңгыдаар. Тўндеги каруулдың керектерин бойымның колыма алып јады Бойым шингдеп турарым. А Павликле бўгўн ле куучындажарым.

Тырышкин. Ол тургуза ла кўйўп чыгар. Јолдо чеберленип ј деп озолодо јакып сал... Туткулап алза, божогоны ла ол. Уулды к нагылаар.

Попов. Нököрлöр, бу суракты аайына чыгып алдыс. Эмди ју ның повестказында оок-тобыр суректар дегени мындый неме бол

Катер бистинг коммунага мындый товарлар экелди: эр улустыг он беш эжер пыймалары, он эжер — оок пыймалар; одус ӱч эжер сопоктор, он сегис полушубкалар, эки јакы, бир тере тон, эки кокчо бӧс... Комиссия кыстарга једер. Пыймаларды уй, кой кабырып турган, ӧлӧг, агаш тартып турган эр улуска берер керек. Менинг санаам андый...

Ундер: Јараар! Полушубкаларды база олорго берер керек.

Попов. Полушубкалардыг бир јарымызын ӱй улуска, уулдарга бererге келижер...

Ундер: Комиссия мыны кӧргӧй лӧ.
Ундер: Чын. Волкованы, Тырышкинди ле Лукичти!

Попов. Айдарда, комиссияга Волкова, Тырышкин, Лукич көстӧп јат. Болор, чын ба?

Ундер: Болор, Петр Иваныч!

Попов. Кол кӧдӱригер... Кем бу нӧкӧрлӧр учун? Бир кӱӱн-санаала радылды. Андый. Слерге менеҥ бир сурак бар. Мен кыстарга арчуул ерер болгом. Олорго бир арчуулдаҥ бererге јӧп беригер... Бу торт ло нордыҥ тӱштерине кирип турган болор!

Ундер: Уле, Петр Иваныч! Кыстарды сӱӱндир...

Попов. Быйан болзын... База бир сурак бар. Јакшы ӱрен таап ганыс. Јербойынынг ажы дежет. Ӱренди арутаар керек. Коммунистка бу керекти баштаар деп иженип турум... Је јаан тӱбек: сок јаҥыс алка бар... Онызы эш немеге турбас.

Ундер: Онызы андый, андый.

Попов. Сок јаҥыс эп-арга — колло арутаары болуп јат...

Даша. Ол ӱрен аш каша болуп калбас па? *(Каткы).*

Попов. Болуп та калар. Албаты јон ток-тойу эмес, ач... Шак онои кажы ла таар аш учун коммунист каруулу болзын деп сананып ум. Темдектезе, кажы ла коммунистке он таардаҥ. Ол улустаҥ јууп ла аруташты башкарзын. Јараар ба?

Даша. Ӧскӧртӧ этсе кайдар?

Попов. Айт, айт.

Даша. Кухнянынг јанында кыпты јайымдап ийер керек. Анда мо-ардынг бор-боткозы јадыры. Кыпка темир печке, стол тургузып . Анда ла арутаар... Нӧкӧр Тырышкин складтарды башкарып јат. көрӱп турзын. Бош ӧй болзо, мен де болужып турарым...

Попов. Чын айдып јат, а? *(Шаҥдар јыҥырайт).* Семтек чачтул дыҥ мӱргӱжи божоды... Је, канайдарыс?

Тырышкин. Мен сананзам, јараар... Ончо улуска аш ӱлейте — чаптык неме, Петр Иванович.

Чуприянов. Чын. Мынайда этсе артык болор...

Ундер. Чын! Чын!

Попов. Мен јӧп. Андый болзын. *(Тышкары табыш. Стеша к јӱгӱрди).*

Стеша. Уулдар кемди де сӱӱртеп клеедири. Кӧндӱре ле бери к гилеп јат...

Попов. Не болгон?

Чуприянов. Барып кӧрӧйин!

Попов. Бар! *(Чуприянов чыга коноло, ойто бир канча уулда кожо кирди. Серега ла Павлик монахты ийде салгылайт. Оныҥ кол рын кайра кӱлип салган).*

Ундер. Бас, бас! Кӱчиҥ кайдаар јылыйа берди!

Павлик. Кӧригер мыны! Ӧштӱ! *(Монахтыҥ капюшонын бах наҥ ушта тартат).*

Попов. Чодыр јӱс? Адай Исидор? Не болгон? Нӧкӧрлӧр, парт ный јуунды јаап турум. Куучындагар, уулдар.

Павлик. Тил јетирип брааткан, Петя таай. Бир сумал сугаі апараткан.

Серега. Оны бис сӱре ле кӧстӧҥ салбай турганыс.

Павлик. А мыны оноҥ блаап алганыс. *(Столдыҥ јӱстӱне чаазы ныҥ јемтигин салды).*

Попов *(чаазынды тӱзедип, ајыктайт).* Андый, андый... Бу п туру ине! Кӧригер! *(Ончолоры столдыҥ јӱстӱне энчейет).* Бу Чолуш јаар чыккан каалга. Бу деремне јаар барган јол. Бу кичинек крест контора. Андый, чын ба?

Ончолоры. Андый болгодый...

Попов. А бу дезе — склад. Квадратты кӧрӱп тураар ба?.. мында дезе туралар... Уйдыҥ дворы. Кӧрзӧҥ, уйдыҥ мӱӱзин јурагы салган. Бу не, агару адай?.. Јайымдаачыларды сакып, чыдажып бол туруҥ ба? А? *(Столго јудруктайт).*

Монах. Ончогор от-јалбышта кӱйӱп ӧлӧригер... Кудайдыҥ чылдары једип келер. Кудай ӧчин алар.

Попов. План кемге?

Монах *(кӧзин аҥтара кӧрӱп).* Ончозы кудайдыҥ колында.

Попов *(оныҥ тӧжинеҥ ала койып).* План?!

Тырышкин. Мынула не берижер, Петр Иваныч? Мойынына таштаң буулайла, Чолушманга чачып ийер керек!

Үндер: Чын! Јыландарды балчара базар керек!

Монах *(коркып)*. Кудайым, јеткерди тууралат... Бойынгның кулына болуш!

Үндер. Болушпас! *(Ончолоры тура јүгүрет)*.

Монах. Игумен јураган... Игумен... О кудайым, килинчегимди ташта!

Попов. Кемге берер болгоң?

Монах. Билбезим. Есаулдаң кижи келетен.

Попов. Анды-ый. Айдарда... Олорго бистиң каныс керек. Кем јок. Белен болорыс. Чуприянов!

Чуприянов. Мен!

Попов. Бу агару немени подвалга сук. Анда отурып, кудайына жүргүп, килинчегинең айрылзын. Божогон! *(Ончолоры барды)*. Паша, артып кал.

КОЖОГО

СЕГИЗИНЧИ КАРТИНА

Сценаның үчинчи бөлүги. Бир канча агаштар. Таштар. Чеденнің учы. Сценаның черегинде подвал јаар кирген эжиктиң сомы. Каруулда мылтыкту Чуприянов. Сценаның оң јанында туру. Сцена јаар эки көзнөк, зал јаар јанында стене јок. Залда ртуска комната, керек дезе печке јарт көрүнип јат. Печкениң үстүнде карган эмеген ле балдар. Илип койгон лампа. Столдың јанында Катя, Зоя ла эки кыс. Олор ары арчуулдар тартынгылайт. Каткырыжат.

Карган эмеен *(печкениң үстүнең)*. Кааннаң уулы Иван кааның кызы Марьяны көк бөрүге миндирелe, бойы минеле, агаш аразы јаар элес эткен...

Уулчактың үни. Бөрү үредүлү болгон бо?

Карган эмеен. Үредүлү, балам... Сүрекей јаан үредүлү...

Зоя *(каткырып)*. Лукерья јаанак база ла чөрчөктөр айдып јат. Ой, балдар оны сүрекей сүүйдилер... Катя, кожогдойлы ба? Бу сен кайттың? *(Катя көзнөк јаар сананып көрөт)*. Сен ол керегинде санаарсап туруң ба?

Катя. Јут-јулакай, јолдор кайыр... Отрядка једер бе? Карындажына туштаар ба? Бандиттер тудуп алза, не болор?

Зоя *(јүрезин кучактап)*. Сен коркыба... Павлик ээен-амыр јанып келер...

Катя. Оны кем билер, Зоя. *(Улу тынат).*

Зоя. Коркыба дейдим... Арчуул сеге кандый јарап јат!..

Катя. Чын ба? *(Кўскўдең көрўнет).*

Зоя. Кызычактар! Кожоңдойлы ба? *(Көзнөк јаар көрөт).* У-ў Кар јаап јат па? Катя башта...

Катя *(отурды. Кыстар онҷолоры база отурдылар).*

Јўстўгимди јылыйттым.

Онҷолоры.

Оң колымнаң јылыйттым.
Јўрегим мениң сыстады,
Көөркийимди санандым.

Катя.

Көөркийиң өлгөн дештилер.

Онҷолоры.

Межикте јаткан дештилер.
Эмди эрмек ол айтпас,
Эркеледип каткырбас.

Сценаның кийин јанында табыш. Чурана ойнойт.

Зоя *(тура јўгўрип).* Уулдар келип јат! *(Серегага баштаткан ў уул кирди).*

Серега. Эзен-амыр ба, кыстар! Чырайыгар не бўрўңкўй? *(Кар манынаң кўнкузук чыгарат. Катяга берет).* Слерге! *(Зояга).* Слерг экелдим! Эки кўнге печкениң ўстўне кадыргам. *(Кыстар каткырыжат Быйан айдат).* Слерге... Слерге... *(Кўнкузукты онҷолорына ўлейт. Кар ган эмеенге база берет).*

Карган эмеен. Кандый јалакай уул... Торт ло озогыдагы пр кащик ошкош...

Серега. Культура! *(Онҷолоры каткырыжат).* Је, ойнойлыкта ба? *(Катяга араай).* Малчылар Пашканы Кату-Јарыкта көргөн... Чад айдып келди. Једе берер!

Катя *(сўўнип).* Ой, чын ба? *(Оны тўрген окшоп ийет).* Кыстар ойнойлыктар ба?

Баштапкы уул. Сырга јажырып!

Кыстардың бирўзи. Эйе, сениң тамаштарыңды көрўп тур кем ойнойтон. Кижиниң колын балбара тудуп ийериң! *(Каткы).*

Баштапкы уул. Мен антилиген кижи чилеп... чебер.

Экинчи уул. Фантик ойнозо кайдар?

Катя. Серега нени-нени куучындап берер болор бо? Ол нени көргөн ине...

Кыстардың бирўзи. Чўмеркебе, чўмеркебе, Серега... Оно башка энеңе айдарыс... *(Каткы).*

Баштапкы уул. Райга барган дивизия керегинде куучындазаң, Серега... Сен оны бир катап куучындадың ине...

Серега. Канайып ончозын ундыбай jўреринг... Анда бажынаң ала учына jетире ўлгерлеп айдылган. Каткымчылу неме! Карган эмеен райга браадарда, оны агару Петр тудуп алган эмтир. «Мындый jескимчилў бўдўжингле кайдаар браадың?» — дейт. «Райга». — «Jок, божотпозым». — «Айса мен кайдаар баратан кижи, адабыс?» — деп, карган эмеен сурап jат. «Мен кайдаң билетем — деп, Петр каруу берип jат, — байла, адка — jер алдына тўжетен турунг». — «Мен, агару, адабыс, кичинек те килинчек jок кижи, улу кудай көрўп туру». — «Билерим мен слерди, килинчеги jок немелерди... Jўр ары мынаң...» — деп, Петр эмеенди сўрген эмтир. Бу ла ӧйдӧ бўткўл дивизия рай jаар барып jаткан. «Jаанак, пушканың лафедине отур... Бис ол Петрло канайып куучындажарын билерис» — дешкендер.

Кыстар: Алгылап берген бе?

Серега. Эйе... Райдың бойына jетиргилеп койгон. Анда база бойы учун туружып билер керек... Качан алдырарын сакып көр... *(Каткы)*. Бир пьеса көргӧним санаама кирет. Сўрекей солун ла кижинин ичи ачыыр. Мыны көрӧлӧ, ыйлап та отурган улус бар...

Кыстар. Ой, чын эмеш пе!

Серега. Бот сеге ой...

Баштапкы уул. А сен көзиңнің jажын кайдаар салдың?

Серега *(ӧӧркӧп)*. Бойлорың куучында дештиң не...

Катя. Слер аңдыбагар! Тўкўр олорго, Серега... Куучында.

Серега *(тумчугыла тескери тартып, ӧрӧ турат)*. Темдектезе, анда Любим Торцов деп кижи болгон... Jокту кижи... Кабакты анаар лаичип jўрер... А jўреги — jалакай. Эзирикте шак мынайда базып клеедер. *(Көргўзет)*. «Элбек jол беригер — Любим Торцов келип jат». А карындажы дезе — бай кижи. Люба деп кысту. Бу кызын ол бай кижиге берерге сананган... А кыс дезе приказчик Митяны сўўп турган... Мында кыйгы, кериш-табыш. Любим сўрекей санааркаган. Карындажын көрӧр кўўни jок то болзо, оның алдына тизеленип бажырган. Митя учун сураган. «Карындаш, кызынгды Митяга бер... Бер... Оның ырызына буудак этпе»... — деп jайнаган.

Кыстар *(сонуркагылап)*. Берген бе?

Серега. Берген. *(Кыстар jеңил тынгылайт)*.

Баштапкы уул *(тура jўгўрип, өткӧнӧт)*. Элбек jол беригер! Любим Торцов келип jат! *(Каткы)*.

Сўўнчилў ўндер: Чын ла артист!

Катя *(кӧзнӧк jаар көрӧт. Ўўрезине араай)*. Тышкары карангуй... Карлу шуурган башталып jат...

Баштапкы кыс. А сен коркыба... Пашка — ол кўлўк уул... Алдырбас...

Серега *(кожоҥдойт)*. «Ваньканы энези солдатка ӱйдешкен» *(Онҵолоры кожонго йӧмӧжӧт)*.

Сценада

Чеденниҥ йанынаҥ Попов тӱрген базып келди. Чуприяновтыҥ йанына токтойт.

Попов *(араай)*. Йе?

Чуприянов. Кем йок.

Попов *(подвал йаар бажын кекип)*. Канайгылап туру?

Чуприянов. Кижи кайкаар. Божот, алтын берерим деп, Лоп сӱмеленет. Йерде кӧмӱп салган йӧӧжӧм бар деп айдат...

Попов. Ух, шилемир... Кӧрзӧҥ оны... Йе база нени айдат?

Чуприянов. Йаман сӧстӧр айдып талаган. Тӱҥей ле узак йӱрбе зигер дийт. Шаҥ йыҥыраза ла, ӧлгӧнигер ол...

Попов. Йарт. Айдарда, сигналды семтек чачту монахтар бере тен бе?

Чуприянов. Андый болгодый...

Попов *(таҥкылайт, ары-бери базат. Унчукпайт. Турада кожо угулат)*. Бӱгӱн ыраак йокто атту отряд йӱрген. Чочыдулу тӱн. Белен бо Мен барып улусты кӧдӱретем. *(Турага кирди. Кожоҥ ӱзӱлет)*. Уулдар мылктыкты колго алыгар! *(Уулдар тӱрген баргылайт)*.

Катя. Зоя. Петя таай! Тревога ба?

Попов *(уулчактыҥ бажын сыймайт. Йланак крестенет)*. Уйу таар керек, коммунар!

Уулчак. Уйуктабазым, таай. Кӱнкузукты ӱзе черткелегис.

Попов *(каткырат)*. Йе чокыгар, чокыгар. *(Карган эмеенге)*. Та табыш боло берзе, олорло кожо подвалда йажын.

Карган эмеен *(крестенет)*. Кудайыс... Канайып, канайып йажы на берер болбойыс.

Катя. Айдарда...

Попов. Кӧрӧрис, кӧрӧрис...

Сценада

Таадактыҥ ӱни. Тур!

Чадыктыҥ ӱни. Мен Чадык. *(Попов куучынды угуп ийе сценага чыга конот)*.

Таадактыҥ ӱни. Сен бе, Чадык? Не орой келдиҥ?

Чадык. Керектер... Йаан керектер.

Таадактыҥ ӱни. Кир, кир... *(Чадык калитканы ачып кирд Кырлу мылтыгын йӱктенип алган эмтир. Ого удура Попов басты)*.

Попов. Коомой табыштар ба? *(Колдоҥ тудуп эзендежет)*.

Чадык *(кӱлӱмзиренет)*. Йакшы табыш... Йакшы.

Попов *(сӱӱнип)*. Не? Бистиҥ улус келип йат па? Болуш кел йат па?

Чадык. Мен бойым — болуш. Коммунага кирерге келдим. Мени капшай ал. Эртен эмеенимди койлорымла кожо айдап келерим...

Попов *(бир канча минутка алаатып калган көрүп турат. Онон кучактайт)*. Быйан болзын, Чадык. Быйан болзын, нәјым! *(Шаң јыңгырайт. Попов наганын ала койып, саң өрө адат)*. Тревога! *(Мылтыктарын тудунган коммунарлар јүгүрүжип келди)*. Нөкөрлөр, јаан јеткерлү час келди. *(Койынынаң мааны алып чыкты)*. Бу кызыл мааныны көдүрип јуулашканыс. Бу мааныда бистиң каныс. Ол агару кан. А эмди — ичкери!

Кайда да мылтыктар атканы јызырайт. Үн: «Јыргап алалы, уулдар! Коммунисттерди тирүге тудугар. Олорго аңылү өлүм табарыс!» Тибирт, кыйгы, чыңгырыш.

Лось *(Подвалдың эжигине јызырада согот)*. Господалар! Мен мында! Мен мында!

Попов. Тырышкин! Божодып сал! *(Тырышкин адып ийди. Эжиктиң кийининде онту)*. Ичкери!

Сцена ажыра баргылайт. Поповло коштой Чадык. Мылтыктар атканы эбире јызырайт. Сцена ээн. Поповтың үни: «Бандюктарды кырыгар! Эзендик болзын, коммуна! Лукич, ол атту немени антар. (Мылтык јырс этти). Ага, сеге андый керек, күрүм!

Бандиттиң үни. Эй, јаражай, јыргап ийели бе? *(Чыңгырыш. Тажылганныч тарс эткени)*.

Зоянын үни. Ме сеге, јыдымар, ме, ме!

Сереганың үни. Алдың ба? Карылып өл, бандюга! *(Адып ийди. Онту. Кыйгы. Мылтыктардың јызырты)*.

Баланың ыйлаган үни угулат: «Эне-е».

Поповтың үни. Нөкөрлөр, Чолушманга! Каскак јаратка! *(Тескерлеп сценага чыкты. Адыжат)*. Ой! *(Јыгылды. Чадык ла Лукич эки јанынаң ала койдылар)*.

Чадык. Петра!.. Не јыгылдың?

Попов. Божоп јадым... *(Киркирейт. Оны агаштың јанына салып койдылар. Бойлоры өштүлерле адыжат)*.

Чадык. Ох, Петра... Божоп јадың. Јүрер керек!.. Бандиттерди ончозын, ончозын, эйе. А коммуна өлбөс учурлу...

Лукич *(бөркиле јүзин арлайт)*. Чыдажатан ла болзобыс... *(Зоя ла Катя Дашаны темдележип экелдилер)*. Тур! Дарья, бу сен кайттың? Јүүле бердиң бе, а? *(Оны јерге салдылар)*.

Даша *(шымыранат)*. Паша... балам...

Катя. Оны көргөн улус бар, Даша јеңе. Ол тирү. Билип тураар ба?

Даша. Тирү? *(Күлүмзиренет. Онон чирей тебинип, тымыйт)*.

Катя *(кыйгырат)*. Даша јеңе! *(Оның төжине јыгылат. Лукич бөркин уштыйт)*.

Чадык. Эй, монахты тут *(колын уулайт)*.

Лукич *(Лукич тўрген шыкайт. Адат)*. Көндўре ле райга аткар ийдим... Ах, Дарья...

Чадык. Кўлўк... А мен база бирўзин аткарып ийейин. *(Адат)*. Петра Иваныч, көргөн болзоң сўўнер эдиң. Коомой, коомой... Ө јадың, нөкөр. Ох, ух. *(Тибирт. «А-а-а» деген кыйгы)*.

Сереганың ўни. Ур-ра-а! Бистиң улус! Бистиң улус!

Командирдиң ўни. Баштапкы взвод оң јандай... Артканда мени ээчий! *(Аттардың тибирти. Сценага Павлик ле эки кызылчері чыга конуп келдилер. Олор тынастагылайт. Онын колында наган. К тяны көрөлө, сўўнет)*.

Павлик. Катя! Мени таппай калган болбойыгар, а? А мен... мен *(энезин көрўп ийеле)*. Эне! *(Јанына тизелене јыгылат)*. Эне... мен... мен јанып келгем... Эне, акам база мында... Энейим! *(Ыйла Оноң тура јўгўрип, кыйгырат)*. Казыр ангдар! Бөрўлер! *(Ичкери гўрет. Онолоры оның кийининең болды. Кыстар артып калды)*.

Катя. Паша! Паша!

Кожоң чокум угулып келет:

Уксаң, коммуна,
Јуу башталды,
Ижисти таштайла,
Ичкери баралы!

. . . . . .

Јалтанбай јууга барарыс
Совет јаң учун.
Бир кижидий өлөрис
Төрөл јерис учун.

Мылтыктар атканының табыжы. Кожоң ырайт.. Ундер: «Бандиттердиң токпогын б Ур-ра!»

Зойка, бу сенің колынгда не? *(Зоя малтаны кийинине јажыра*

Зоя *(тескерлеп, агаш ажыра јажынат)*. Көр! *(Подвалдың эжи неч бастыра бойы кан болуп калган Хрипатый јылып клеедири. шыркалу. Катя јажынарын ундып, туруп калды)*.

Хрипатый. А, коммунарочка! *(Кандый да темир тудунган лын талайат. Катя алакандарыла јўзин јаба тудат. Зоя малтала барга чек ле тидинип болбойт. Оноң чбат, Хрипатый јыгылат)*.

Зоя. Андый керек...

Катя. Сен бе...

Зоя *(канду малта јалр көрөт. Малтазын ычкынат)*. Чапканым көрдиң бе? Мен чаптым ба?

Катя. Эйе... *(Кыстар тырлашкылайт. Јарындарынаң кучактаж јерге отургылайт. Ыйлажат. Көстөриниң јажын јеңдериле арчыгылай*

КОЖОГО

Б. Укачин

ӨБӨГӨН ЈУРТАГАН

(КУУЧЫН)

Менинг јеримде
бир өбөгөн болгон.
Оныг јиит тужын
сананзам,
кем де,
качан да көрбөгөн.
Бичик тударданг болгой,
ол тоо до
тоолобогон.

Је јуртта
јаан тоомјыда јӱрген
ол өрөкөн.

Јок,
ол, чындап та,
саң башка кижи,
Канча јаш јажаганын
бойы да билбес,
Какай јылда ла
чыккам деер,
Какай јыл качан болгон?..
Оны кем де билбес...
Јылкы кабырары —
оныг эң кару ижи.
Оныг учун ол
кыжы-јайы
јаантайын ла
тайгада јӱрер...

Ленинди оныг
качан да көрбөгөни јарт,

Је јер ўстўнде
Лениндий
кижи јок деер.
Москвада
качан да болбогоны
база јарт.
Је Москваны
ак-јарыкта
эң јаан алтай деер.
Тоо деп немени
билбес те болзо,
Эң јакшынак
јылкычы болгон.
Јылкыны өңдөп,
јўзўндеп,
өрөкөн тоолоп билетен.
Тайгадаң
өзөккө тўшкенде,
качан да куру келбейтен.
Кузук артынып экелзе,
та канайып,
та канайып,
онча балдарга теңг ўлейтен.
Маргылу бажында
јелбер
јебрен
мөш бар.
Төзинде оның јапаш —
оду бар,
ол эм де бар.
Өрөкөн өткөн јайгыда
оның алдында божогон.
Ол анда
божоп јадарда,
јанында кем де,
кем де болбогон,
Калганчы сөзин кем де укпаган.
Јок, андый эмес!..
Јанында туулар,
устўнде мөштөр кунугып,
араай шымырашкан.
Ээртеп койгон
эрјине ады
чакыда турган.

Эбире јылкылар
тайганың тамзык
өлөңин талдаган...
Не де болбогондый
ўн алышкан кушкаштар,
Не де болбогондый
ойногылап јаткан суучактар...
Мен де бодозом,
не де болбогондый,
Обөгөн тегин ле
уйуктап калгандый,
Удабас ла ол
Астыккан аксак
кулунды сананза,
Азып,
ачу киштегенин ле укса,
Ойгоно чарчап келгедий,
Ойто адына мингедий,
Өскўс кулунды
бедреп табарга
Не де болбогондый,
Алтайла јорткондый,
Ајарынып,
ажулар ажып баргадый.

БИС ЎЧЎ ТУРГАНЫС

Бис ўчў турганыс:
Ай,
Јер,
мен.
Унчугушпай турганыс.
Је кенетийин Ай шаңырап ўнденген,
Булуттар көчкөлөнө берген,
Јер айланбай, токтой тўшкен:
— Јер, сени бу јарыкка кем јайаган,
Сен не айланадың? — деп, ол сураган.
Јер мени јайкап, каруу јандырган:
— Ай, мен сени јарыдарга келгем,
Ээченинг болуп, эбирип јўргем.
Карууны угуп, Ай катап ла шаңыраган,

Шаңыртына кулагым арай ла тунбаган:
— А сен, Кижи, ортобыста не туруң,
Јерге нени айдарың,
Меге нени айдарың?..
— Мен слердиң ээгер! — деп кыйгыргам, —
Көрбөй туруң ба, јер мениң бут алдымда,
Је сен үстүмде, эмеш ле ырааkта,
Сеге де, Ай, једерим! — деп алгыргам.
Ай кичинек јылдыстарды чачылта каткырган,
Алтын акчадый шыңкырап, јерге төгүлген.
— Меге једетен бүдүжиң кайда! — деген,
Мени јенгетен күчиң кайда! — деген,
Оноң сыр каткыла ажузына амырап барган...
Је Јер кыңыс та эдип унчукпаган,
Ол та Хиросиманы сананган,
Та каруумды угуп кайкаган,
Түннің килинғин ороп, јымжак айланган.
Ол туштa бис үчү ле болгоныс:

Ай,
Јер,
мен.

Куучындажарын куучындашканыс,
Је канайдар, керечи бисте јок болгон.
Ай,
Јер,
мен.
Үчүдең ле үчү болгоныс,

Алтайымның ичинде,
Ай-Көл деп јерде.

Аржан Адаров

ТЫРТЫК МОЙЫН

(КУУЧЫН)

Энгир. Јылдыстар койылган сайын јурттыҥ учында кожоҥ там ла там тыҥып турды. Бирде алтай кожоҥ, бирде орус кожоҥ... Керек дезе чаҥкыр таʼш кырлар јыҥыражып, энгирдиҥ бозомтыгында араай јайканыжып тургандый.

Байрам. Малчы, кырачы улустыҥ байрамы. Соок кыш, кату јас божоды, јажыл маанылу јай кырларды ажыра алтап, јажыл тыттар, кайыҥдар болуп тура берди. Алтай улус мыны јылдыҥ чыкканы деп айдып јат. Бу бистиҥ јеристе эҥ ле сүүнчилү, јайым өй!

Јииттердиҥ јыргалы јаҥы, јаҥы ла тыҥып јат. А каргандардыҥ эзирери эзиргилеп, јыгылары јыгылган. Мен ойынду јерди көстөп, базып брааттым. Учур-эштиҥ јанынаҥ јаан, јаан табыш чыгат. Көрзөм, Учур өбөгөн кандый да бир карган орусла кереестежип турды. Онызы адына чат ла минип болбойт.

— Конзоҥ, конзоҥ, эй, Матвей...

— Йок, Маланья адылар.

— Је ундыба, најы, — деп, Учур өбөгөн айдат. — Эх, кавалерия! Айактап ийейин бе?

— Бойым, бойым — деп, карган орус канайып та бажы тыртыҥдап, адына минип алды. Көрзөм, бу байбак азу сагалду, тыртык мойынду өбөгөн эмтир.

— Јакшы болзын, Учур, — дейле, ол түлкү бөркин чыткыттай кийип ийеле, ары болды. — Је троицада сакип йадым. — Өбөгөн мойыны тыртыҥ-тыртыҥ эдип, өзөкти өрө тапылдада јелдире берди. Койылып келген бозомтыкта оныҥ «чу-чу» дегени ле адыныҥ ичиниҥ койтылдаганы угулат. Учур өбөгөн чеденниҥ јанында јаткан јадыкка такталанып, таҥкылай берди. Мен бу таныш өбөгөннииҥ јанынаҥ көндүре өдөринеҥ кемзинеле, оныҥ јанына базып келдим.

— Кандый јүреер, өрөкөн?

— Jўрўм кандый болор ол? Jўрўм јакшы. Jырган јадыс, аракыда јадыс, хе-хе. Јаңы ла орус најымды аткарып ийдим. Јаан најым...

— Мен бу јердиң улузын јакшы билбейтем. Акыр, ол не кижи эди

— Бис туку озодоң бери таныш, туку — деп, Учур каңзазын ја дыкка кагып, койу кара сагалын сыймап унчукты. Ол јаңыс ла көсті риле күлүмзиренеле, нени де санана берди. Мен база бир эмеш уй чукпай отурдым.

— Эмди јўрўм кандый јакшы — деп, Учур өбөгөн унчукты. — Эмди не јўрбес? Не сўўнбес? А азыйда, је азыйда јўрўмди тоң јамаң даарга турганым јок ло. Андый да болзо, мактаарым да јок... Ме эмди карган. Партизанский пенсие алып јадым. Меге ол болор. Мен кем де указ эмес.

Карган куучындап ла јат. Көп эрмек айтпас кижи эди. Ачу неме ле кожо тилги чечиле берген болгодый. Мениң де меңдеер јерим јок Как эрўўл кижи чала каланғы улустың ортозына не барар?

— Эй, уул, ўйге кирзең — деп, Учур өбөгөн өрө туруп, јеңимнен тартты. — Айса меңдеп турган јериң бар ба?

— Јок. Кандый јылу, јакшы тўн...

— Је, мениң де ўйге кирер күүним јок. Андый да болзо, бир кы чинектең ууртап ийели бе? Сен меге төрөөн кижи инең. Мениң ада сениң тааданғның таайы эмес беди?

Мен јебрен чактагы немени кайдаң билейин. Је андый да болзо өбөгөннің күндүзинең мойношподым. Бис айылдың төринде көк өлөңнің үстүне кийистең јайып алала, табылу отура бердис. Јаан белеңи айактый ай кырдың ары јанынаң јылбырап чыгып клеетти. Учур өбө гөн озогы јўрўминең оны-мыны куучындап ийеле, ойто ло эмдиги јў рўмди мактай берди:

— Эмди кижиде најылар да көп, көрўш-таныштар да көп... Бай ла бир јаан најым айылдап, јыргап барды. Кижи кижиге карындаш де гени чып-чын, улус бой-бойыла тенегинең, неме билбезинең улам өш төжип јат ине.

— Ол байагы кижи кажы јердиң?

— Байагы? А-а орус најы ба? Ол Туралу ичиниң кижизи.

— Мойыны тыртык па айса кандый? Јууга јўрген бе? — деп те гине ле сурадым.

— Э, оны не дейдиң. — Учур каткырды. — Бир солун неме ку чындап берейин бе, уул?

Карган өрөкөн ойто ло каңзазына таңкы азып, кыйын јадып, ку чындады:

— Озогы јўрўмди слер, јаш ўйе, билбезигер. Ол керегинде бичи тең кычырган болороордоң башка. Эмезе кандый бир мен ошкош ка ган неме куучындап берди не база. Бистиң алтай улус озо аш сала эмес. Аш салып билбес те. Оның учун кар тўже ле берзе, орус јери

неҥ аш-тус бедреп брааткылаар. Апараткан немелери тере, эт, төгөт, көмүр. Чөлгө барза, тил де билбес, конор-јадар да јер јок. Анайып шыралап јүрүп, бир эки кап аш таап алза, тыҥзынып јанып клеедер. Мынайып јоруктап јүрүп, бир канча улус өлтүрткен де, суру јок то јылыйган. Комудаар да јер јок, болужар да кижи јок. Кааннын бийлери бисти улус кире бодобойтон. А јайзаҥ јаҥыс ла чыбыктаарын билер.

Ол туштa орус најылу кижи тыҥ кижи болгон. Омок јүретен. Мен кажы ла јыл аштап-тустап баргамда, Матвейдиҥ айылына түжетем. Чүм-чам билбес, күндүзек, јакшы кижи болгон. Мен бойым да омок-јимек болгом. Орустап та ийетем. Матвей дезе јайгыда бистиҥ айылга келер. Аракыдаар, балыктаар. Кышкыда мен оныҥ айылына барар, сыразын, мөдин ичип, јыргап, айылдап алала, чанакка толтыра аштаҥ салала, јанып келер. Бистиҥ јердиҥ улузы мени өдүрим таҥма дежетен. Олордыҥ айбызын бүдүрип, сүре ле Өгөткө барып туратам. Он төрт јылда мени јарманныҥ јуузында тыловой иштерге апарган. Оржо деп јерде иштегенис. Ары-бери божотпос, мылтык бербес. Стройло ажанып барарыҥ, стройло ишке барарыҥ. Анда јуулган калыктар: алтай, орус, казах. Көп сабабыс тил билбес. Эбире јер үстүнде не болуп турганын база билбезис. Бисти Доннын казаковторы каруулдаган. Казыр, каныркак, јаман улус. Ол өйлөрди сананзам, торт ло түш јерим ошкош. О-о, көөркий, өлбөгөн кижи алтын айактаҥ аш ичер, тирү балыктыҥ эдин јиир дегени чилеп, мен база нени ле көрдим...

Айдыҥ сүттий јарыгы өрөкснниҥ буурыл чачын там кажайта сүркүштеп тургандый. Јыргал кайда да деремнениҥ учында, клубтыҥ јанында, өдүп јат. Оноҥ јиркиреген табыш угулат.

— Анайып шыралап јатканчаас, каан ширеезинеҥ тоолонгон дештп. Орустардыҥ јыргап турганы ден не деп айдар. Казаковторыс та јылыйып калды. Кандый да улус келип, кыйгырып-кыйгырып куучын айдар болды. Угуп турар болзо, кааннын јаҥы аҥтарылган, јууны токтодор, солдаттарды јандырар деп айдып турган болуптыр — деп. Үчүр јанына тызырада јүгүрип келген чадак карынду, чамча јок, кара-калтар уулчакты койынына отургузып, куучындайт. Эски кара чөөчөйдөги аракыда ай араайын кыймыктап турды. — Јанар! Оноҥ артык не керек. Алтай јерис санаабыска кире бербей база. Ол туштa анда алтай уулдар база көп лө болгон. Сүүнип турганысты не деп айдар! База мен баштаган тил, баш билетен уулдар керекти баштап ийдис. Темир јолдо кижи отурар арга јок. Јуудаҥ јанып јаткан солдаттарды не аайлу деп айдар. Вагондорго торт ло сыралыжып калган. Бис вагондордыҥ үстүне чыгып, анаҥ-мынаҥ кармактанып ийдис. Ол туштa Арасейдиҥ јыргап јатканын не деп айдар! Кажы ла станцияда, городто кызыл лагтар, кожоҥ, бийе. Орус үй улустар кызыл платтаҥ тартынгылап ийеле, эдектери јайылып, бийиелегилеп тургандарын не деп айдар! Ох, ох. А чурана, а чурана! Јыҥырт, јыҥырт.

Өлөң чабында јер-Алтайыска једип келдис. Мында јаан тал-таб
јок. Ончозы ла озогы бойы. Азыйгы ла бийлер ол ло јеринде. Јаң
ла төштөрине кызыл јалама буулагылап алган. Албаты-јон чек ле ӱрк
коркып калган. Тогус кара атту тогус «большевик» табылган, албат
јонды кырып, тоноп турган дежет. А улус, бичик билбес кара јон, бӱ
бербей база. Эмди ле бис бичикчи-биликчи, ончозын билип-көрӱп, чы
ды, төгӱнди ылгаштырып отурыс, а ол туштa эл шымырт ла эткен с
төң чочып јӱретен ине. Карын, ол тогус «большевиктиң» бирӱзин Б
ичиниң кижизи танып ийген. Көрөр болзо, онызы азыйда Өгөттө ту
ган казаковтордың черӱзиниң сотниги болуптыр. Бу ла јака чӧлди
Чарыш ичиниң, бай казагы. Эмди көрөр болзо, олор большевиктер
јабарлап, олордың ады-јолын чыгарып, албаты коркыдып, тоноп јӱ
ген ийттер болуптыр. Бис, Урсул ичинең Оржого барып келген уулда
јуулыжып ийеле, олорды ол туку кара састың бажына тозоло, тоску
ган эдис. Төртӱзин јыга атканыс. Бежӱзи качып барган. Олордың сӧ
ги ол туку аралдың учында. Ол бежӱниң экӱзин Тоотойдың уулдар
аайлап койгон дежетен.

Карган јӧдӱлдеп, нени де сананып, аракы урды. Серӱӱнге калан
зы туку качан чыгып калган. Је јилбиркеп угуп отурган уулга не ку
чындап бербес деген болгодый. Койнына уйуктап калган уулчакты т
рага апарып койоло, ойто келди.

— Эмди ученыйларың нени бичип турган, мен оны билбезим. А
тай албаты ончозы бандит болгон, актарга болушкан дегени кӧк төгӱ
Былтыр бир неме келеле, Алтайда гражданский јуу керегинде лекци
куучын эткен. Мен оны угала, кӱрӱмди деп айткылап ийер кӱӱним ке
ген. Оның айтканыла болзо, Совет јаң учун алтай улустың ортоз
наң тоолу ла улус турушкан. А бӱткӱл јон кайда? Ончозы бандит бо
гон бо? Эй, эй, партизан деп адангылап алала, јон кырган улусты ме
билерим ле. Олор Өгөттиң кулактары ла Чарыштың бай казаковтор
болгон эмей. Алтай улус айдынып билер эмес, Совет учун өлгөнчо
тартышкан болзо, ады-јолы ундылып, артып калган. Бу ла јердиң ул
зын Чуйгуны, Мандыйды, Кудачыны бир-бир бичикте адаган ба? Јо
Келер ӱйе, бичикчи-биликчи алтай уулдар мыны шингдеп көрӧтӧн бо
зо, ак-јарыктың алдына ак-чек өбөкөлөрин актап алар эди... Је ӧткӧ
дӧ немени казып алып кайдар. Андый ба?

— Јок, мен бодозом, оны шингдеп көрөр керек — дедим. Чында
та бис кандый керексинбес улус. Бу Учур өбөгөнгӧ мен канча ката
туштагам, а ол керегинде нени де билбегем. Көрзөң, торт ло бӱткӱ
история деп санандым. Мындый солун улус јеристе ас па?

— Бат андый, экем. Бичик билбестиң, чачыңгының, ӧмӧлӧшпӧсти
тӱбеги ине. Он сегис јылдың јайында чӧл јерлерде тӱймеендер болу
турган, Калчак, Каракорум табылып келген дешти. Је бистиң өзӧкт
тымык. Кезик улус мылтыгын алып, айылынаң јылыйып калар болд

Та актарга барып турган, та кызылдарга барып турган. Та партизан, та бандит, нени не оңдоп болбозыңг. Мылтык, бычак, јуу-чак тегин де күүниме тийген. Оныңг учун мен кайдаар да барбадым. Айлы-јуртымды кичееп, эки-јаңгызыма өлөңг эдип, јортып јүрдим. Бир күн куjур кетеер деп тегенектү кобыны өрө јортып отурзам, эки кижи удура мантаткылап клеетти.

— Стой! Стой! — дежет.

Јаман керекке брааткан эмезим, токтой бердим. Бешадар мылтыкту, бөрүктеринде кызыл јаламалу күлүктер эмтир. Меге једе-јетпей јүрүп, колмылтыктарын ала койдылар. Эди-каным соой берди. Кырлу мылтыкты алып јатканчам, олор мени көмө туткулап ийер. Көрзөм, бирүзи таныш орус. Ба, Матвейка! Санаам јарый берди.

— Мылтыгың чач! — деп, озо келген орус омок адын токтодып болбой, ары-бери талјыңгдап, кыйгырды. — Бандит! Каракорум!

— Алгырба — дедим. — Эзен, Матвей.

Матвейдиң чырайы кугара берди. Јааны јаар кылчас эделе, төмөн көрди.

— Сен мени таныбай туруң ба?

— Молчать! Бросать оружие! — деп, экинчи орус колмылтыгыла бажыма шыкап, айтты.

Матвей јаар көрдим. Ол мен јаар мылтыгын база уулап ийди. Кудаймай, божогоным бу туру. Кырлу мылтыгымды туура мергедеп ийдим.

— А-а, мен сендерге, Калчактың тере тонду бандиттерине, берерим — дейт. — Ончозын, ончозын кырар керек — деп, экинчи орус каныркап туру. Мени айдап алып, штабка апардылар. Матвей нени де айтпай, адымды јединип алала, јортып брааттъ. Ичимде кичинек ижемји бар. Бу Матвей сүмеленип турган болор бо? Кандый бир этпү јерде аргадап алат эмеш пе? Најы кижи не.

Је штаб болгон јерге једип келзеес, отряд атана бериптир. Сок јаныс партизан бисти сакып турды:

— Командир алтыгы Кара-Сууга мендезин деген. Отряд анда болор — дейле, ары болуп мантада берди.

— Ох, көрмөсти сени! Эмди мыны канайдар? — деп, экинчи орус јиткезин тырманды.

Матвейка нени де айдарга оозын ачып ла јүрерде, нөкөри кизирт этти.

— Сен унчукпа, Матвей Васильевич, кандый кижиле таныш болгонынгды көрөрим. Көрөрим. Бу немени мында ла божодор. Революционный јаргы. — Ол јелбер кабагының алдынаң кандалып калган көзиле мени шоотконду көрди.

Лаптап ајыктазам, бу база таныш кижи эмтир. Кайынчының Патап деп бай јаржагының уулы.

— Шылап укпас па? — деп, Матвей јалтанып сурады.
— А не шылаар оны?
— Андый да болзо...
— Сен бандит пе? Разведчик пе? Кем бери ийди?
— Јок — дедим. — Мен бандит эмезим. Мен мирный кижи
— Бис билерис, мекелебе. Јеңгил ölöриң.
Мениң кыјыгым куруды:
— Э, эмди бай Патаптың уулы Совет учун тартыжар бол ген бе?!

Патаптың уулы калып келеле, јўзиме колмылтыктың тут согордо, учка-башка барып тўштим. Билинип келзем, бажы ургулап ийген эмтир.

Сок јанғыс тура. Эбире ээн кырлар. Бир де кижи јок. Öрö келеримде, Матвей колыма темир кўрек туттурып берди. Па уулы јиткеме колмылтыгыла тўртўрип ийди.

— Бас! Кайда јадатаң, оронғды кас! Бандит. Сендий нем Николай каан килеген. А бис килебезис. Ыраак барба. Сок јаң рагың айт.

«Канайдар, канайдар. Арасейдиң тўбине барала, ölбögön Алтайымда ölötön турум — деп санандым. — Эмеш öйди узат дар? Болуш келер болор бо?»

— Капшай айт.

— Алтай кижиниң сööги агашту јерде јадатан — дедим. — туку четтиң јаказынаң казайын.

— Је, бас.

Кенете иштенер, иштенер кўўним келди. Јер де јымжак, кў курч. «Јатса да, терең јадар — деп санандым. — Кижиниң сö агын куш-курт казып салар».

Матвей мылтыгын койынына салып алала, тизеленип отура хорказын ороп отурды. Колы тыркырап, махорказы төгўлет.

— Айдарда, божодып јадың ба, најы орус? — дедим. — тың уулы нökör боло берди бе?

— Сен бандит — дейт. — Оның учун комудабай öл — де Бала-баркаң ырысту јадар — дейт. Бойы öрö körböйт.

Öрö öңдöйип, кылчас этсем, Патаптың уулы јеңилденип Матвей дезе папиросын ороп болбой отурды. Кенете јўрегим сел «Эх, не болзо, ол болзын, ölзöм, ок бажынаң ölöйин!» Öрö к теңери чап-чаңкыр, кырлар дезе јап-јажыл. Эди-каным торт ло т на берди ошкош. Калып барала, Матвейканың мойынына кўр кырыла кыч ла бердим. Јанғыс ла мойыны мылкыс эдип, тоолоно Сананзам, бажы ўзўле бергендий. Патаптың уулы колмылтыгына бас эдип јадарда, төбözине јык берип ийдим. Јиитте чыйрак та, к ун да болгом. Курч темир кўрекле јоон кызыл мойынга эки ўч

пканымды билбей калдым. Көрзөм, экилези сунаадап калган јатла-
. Тепсем, кыймык та јок. Кижиниҥ тыны неме бе ол. Успекчиннииҥ
лбыжы ошкош, ӱрӱп ле ийзеҥ, јап эдип калар.

Карган өгөөн унчукпай барды. Табылу таҥкылады. Куучын божо-
туру деп санандым. Ол санаамды сезип ийгендий, меҥдеп айтты.

— Акыр, учына јетирип ийейин. Олордыҥ мылтык-бычагын алала,
ча бергем. Айылы-јуртымды тайга-таштыҥ јыжына, таныштарыма
арып салдым. Оноҥ көндӱре ле кызылдардыҥ Чаргы-Оозындагы от-
дына баргам. Мында чын большевиктердиҥ бойына туштагам. Го-
дтоҥ келген оробочий улус. Чындык улус. Тегин јерге кан төкпөс.
р кӱн угуп турзам, Патаптыҥ уулы керегинде отрядта куучын јӱр-
. Кызыл партизан мен деп аданып алала, амыр јаткан улус өлтӱр-
, кыйнаган дежет. Каранга бедрегилеп турган эмтир. Ол акбандит-
г бойы дежет. Не болзо, ол болзын дейле, отрядтыҥ командирине
дып бердим. Мени тургуза ла арестовать эттилер. Кандый да болзо,
зыл партизан өлтӱрген дежет. Је божогоным ла бу туру деп санан-
м. Карын, санаалу комиссар учураган. Ол айрып алды. Омскийдеҥ
ген оробочий-большевик. Ох, курч кижи. Сӧзи торт ло от-јалбыш.
йтке андый керек — дейт, — акту улусты өлтӱрген немени анайып
гӱрер керек» — дейт. Мен ол јылдарда јуулашкам да, айылдар сай-
агитатор до болуп јортком. Э-э, јӱрген ле база.

Чак-тӱймеен божогон, колхоз неме тӧзӧлип турарда, туура өзөккө
мандировкага баргам. Ол туштa аймактыҥ исполкомыныҥ инструк-
ы болуп јыдып турбай. Кижи айла јаҥ сӱӱйтен таҥма туру не. Парт-
эдип бир јалбак тере тудундырып берзе, ден, тыҥый береринг.
нторада отурзам, бир тыртык мойынду, байбак сагалду кижи ки-
келди. Лаптап көрӧлӧ, јӱрегим барт этти. Матвей! Экилебис, сӱ-
н букалар чылап, удур-тедир көрӱжип алала, унчугушпай турды-
с. Матвей мойны тыртыс эделе, төмӧн көрди.

— Бу јерге качан келгеҥ, Матвейка? — дедим. Эрмек сурабай, ка-
ып турар.

— Көчӱп келгеним бир ай болгон — деди.

Унчугушпай таҥкыладыс. Калганчы кижи конторадаҥ чыга берер-
сурадым:

— Матвей, сен мени не өлтӱрерге сананганаҥ?

— Сени бандит деп бодогом — дейт.

— Мениҥ бандиттеп јӱргенимди көргӧҥ бӧ? — дедим.

— Јок — дейт, — је ол туштa ончо ло алтайларды бандиттер де-
тен — дейт.

— Э-э, Матвей, Матвей, адыҥ база најы.

— Канайдар, өткӧн неме бир ле өткӧн. Патаптыҥ Ефимказынаҥ
кыгам — дейт.— Сениҥ берген сыйыҥды алып јӱрӱм — дейт, —
йнын көргӱзет.

— А Ефимка?

— Каймык та этпеген. Божогон.

Бат оноң бери бис өлөрдиң өлгөнчө нәjы. Чынды, төгүнди улу нелте ажыра билип алдыс. Андый, балам, андый. Өлүмнең jалтан ган кижи качан да тирү артар. Сен меңдеп туруң ба? Карган кӧр калырап отуры деп сананба.

— Jок, jок. Куучындагар — дедим, — мениң меңдеер jерим

Бис бир чөөчөйдөң ууртап ийдибис. Айылдың эжиги калырт кичинек, jакпак эмегенниң бажы көрүнип келди.

— Бу кижини үйге кирип казан ич дебей, не калырап отурын?

— Бар, бар. Бис удабас келерис. Мында jаан куучын, полит айалга.

— Чек ле jүүле берген — дейле, эмеген кире берди.

— Эх, карган. Бат, акыр, мен нени айдарга турган эдим?

— Jалтанбас болоры керегинде куучындаганаар.

— А-а, ийе, бу түймеенниң кийининде болгон. Ол туштa амыр jада берген. Уратының оозына улус кыра салган. Аш jа бүткен. Ол jыл ол төмөн деремненiң учында jаткан Jыргалчы таайы эки уулыла, күйүзиле аш кезип турган. Jолды төмөн атту от клеедерде, улус ajару да этпеген. Ой амыр. Документ бар. Не ко не үркер? Отряд келеле, улусты курчап ийген.

— Документ!

Нени де сеспей, комбедтиң берген бичигин алгылап берген. О ыйлажып тургән уулчактарды, олордың таайын jылаңаштагыла ген, өлтүрерге белетеп турган туру. Олорло кожо jүрген Нajат күйүзи не болзо, ол болзын дейле, эбире курчуны үзерге, jүгүрип б ла, омок аттың төжине тепкен, аттар үркүп, курчу эки башка ja берерде, Уратының суузына калып ийген. Сууны jакалай койу та агаштар. Суунын какшагалына киреле, jадарымда, мылтык деп н ниң jызырт-күзүрт эдип турганы, ары-бери тидиреде маңтаткыла ганы коркуш деп, Нajат айткан дежет. А уулчактарды дезе таа кожо үлдүле керте чапкылап салган. Ол не отряд болгон, не улус гон? Билер кижи jок. Эмдиге билер кижи jок. Кандый казыр Байла, актар болбой. Нajат коркыган болзо, божоор эди. Jалтанб оның учун тирү арткан. Алтай улустың көп сабазы jобожынаң ө өлтүрткен эмей. Jе үйге кирип, чай ичели.

Бис бу түнде узак отурганыс. Куучындашканыс. Мениң jүр коркушту сыстаган. Jерим учун, төрөл jоным учун.

Юрий Гордиенко

ӨДҮГИ ЈОК ЈАҢ

(ПОЭМАДАҢ АЛГАН УЗУК)

...Јайгыда јурттың оромыла
Адам өдүк јок базатан,
Укомның[1] эски туразына
Колында портфельдү
Баратан.
Қату, темир алтамыла
Тоозынла бек алтайтан.
Јамачылу пиджагы јайылып,
Јаң башкараачы
Ырайтан...
Эки телекей тартышта,
Кем өлөтөн, јеңетен?
Мындый коркушту өйлөрдө
Өдүкти кем кичеейтен?
Қалык кийбеген кийимди
Кийип алып
Қайдатан?..
Салдачының уур
Буттары
Јол тоозынын көдүретен.
Россияның салымы керегинде
Ол сананып јүретен.
Ол — телекей кижизи,
Трибун, јуучыл, јеңеечи!
Өдүги јок јоктулар
Өйлөр келерин сезетен,
Өдүктенерин

---

[1] Уком — уездный комитет.

Билетен...
Качан барабандар јызырап,
Кычырарын сакыйтан.
Венгр ишмекчилерге болужып,
Полктор качан баратан?
Кыйында јаткан калыктарга,
Индияда кулдарга,
Јайым качан једетен?
Олорго ол меңдейтен,
Энчикпей эригип
Јўретен.
Революционный
Јер планетабыс јалбышта,
Јууларда
Јаңарып чыкканын ол көргөн.
Бир тужунда калыктар
Биригерине бўдетен.
Улу, јайым биледе
Јуртаарыс деп
Сўўнетен...
Аргалу кулак, садучы
Адамның кийининең
Көрөтөн,
Эекте ўстери јалтырап,
Электеп араай
Каткыратан:
«Ыраак сен бараарың ба,
Ӧдўги јок Совет јаң?
Јон башкарарга турун ба?
Јокту, торо Совет јаң!»
Онызы чын.
Ӧдўги јок...
Је өрө өспөс деп,
Кем айткан?
Јаңыс ла карангуй толуктардаң
Каргаган шымырт
Угулатан:
«Узак ол башкарбас,
Улалуда чачылар.
Кудайы јок бу јаңга
Кандый «ийде болужар!»
Ӧдўги јок...
Онызы чын.

Каргазаң да, түңгей ле
Јаң ичкери барып јат,
Јол тоозынын көдүр јат...
Јаңга чындык јоктулар
Јаңыс ла
Ачынып туратан,
Өштүлердиң элеги
Өйкөп ичти
Тырмайтан.
Энирде јуулып, таңкылап,
Эр улустар шүүшкен,
Совет јаңның јааны
Өдүги јок не јүрген?
Уком јаар ууланган.
Улалуның улузы
Делегаттар көстөбөй
Адама олор
Јет барган:
«Делегаттар... эмезис,
Је бир шүүлтелү келдибис.
Андый бир сурак бар,
Аайына чыгар
Дештибис.
Јүзүн-базын кулактар,
Јеек-јылаң таңмалар.
Сени электеп
Каткырат.
Председатель өдүк јок,
Түреңи деп
Айдыжат!
Ачынып бисти адылба,
Чике сөскө тарынба...
Јаң бажына
Тургандa,
Јаңды элекке
Сен салба!
Кичинек сурак эмес бу,
Јаан учурлу керек бу.
Сен бойың да билериң,
Кокур эмес, көрөриң...
Нөкөр Бушуев,
Бери бас.
Үлекерлеп, кемјип ал.

Бек сопокты
Көктөп сал!»
Бир неделе бажында
Сапожник адама
Чала каланғы
Јет келген.
Јаңгы сопокты тудунып,
Кабак аракызы јытанып,
Кабинетке кир келген.
Карган меңдеп билбейтен,
Калырууш эрмек сүүбейтен.
Оның учун араайын
Сопокты таардан чыгарган,
Оны адамның јанына
Чебер апарып,
Тургускан.
Јымжак кеден конычту,
Јалтыраган башту,
Јызырт эдер такалу
Сопок төгөтлө
Јытанган...
«Баазы канча?»
«Баа јок!»
«Кокурчы кижи эмтиринг!
Мында кандый јеткер бар,
Сен, байла, сеспединг.
Советтинг берген јаңгыла
Јаргылаар, кезедер
Учурым бар.
Карындап келген деп
Бодойло,
Адып та салар
Јаңым бар!»
Сапожник коркыйла,
Чырайы кугарып,
Тур калган,
Күлүмјизин сагалында јажырып,
Адам јалакай
Унчуккан:
«Канайдар база слерди!»
«Калыктың ийген сыйы эди».
«Быйан болзын,
Је түңей ле

Алатан турунг акчаны».
Сопок бутка
Öй болгон.
Сапожник сўўнип
Каткырган.
Тепкишти төмöн клееделе,
Ол уткалап унчуккан.
«Су-кадыгына кийип jўр,
Ишмечки-крестьян
Jанг!» деген...

В. Кирясов

АКТАШТА

(ОЧЕРК)

Бу јуукта бистиң Акташтагы рудниктең баштапкы ла килограмм ртуть алганынаң бери 25 јыл өткөнин темдектеген.

Акташта ртуть тапканын көп сабазында атту-чуулу алтай јурукчы Григорий Иванович Гуркиннинг адыла колбойдылар. Оның «Тууларда көлдиң ээзи» деп сӱрекей кеен јуругы бар. Јурукты јакшы билетен улус оның бу јуругындагы будукка кайкагылап, јаан ајару эткилеп туратан. Оноң олор химиктерди болушка кычырган. Химиктер јурукчының будугынаң ртуть тапкандар. Ртуть јуруктың будугына шингеле, текши јурукка анғылу өң берген.

Је ртутьты јурукчы будукка канайып кошкон? Ол будукка чейилбес неме ине, јурукчы бойы да: «Будукка ртутьты качан да кошпогом» — деп айткан.

Айса керек неде болгон? Керек јурукчы јураган көлдиң бойында болгон. Көлдөң чыккан ртутьтың буузы јурукчының будуктарына шингеле, анайып јурукчыга эң артык јурук јураарга бойының болужын јетирген.

Је Акташта ртутьты табарына Гуркиннинг јуругы бир де салтарын јетирбеген. Акташтың тууларын ла оны эбире јаткан сындарды шиңдейтен иштер геологический планда болгон. 1935 јылда јиит геолог (эмди ол академик) В. А. Кузнецов С. А. Музинле кожо ол тууларданг ртуть табала, оның эң баштапкы картазын чокумдап тургускан. Оноң ол Алтайдың тууларында ртуть алатан предприятие төзөзин деп башкаруга суракту документтер ийген.

Акташтың рудниги анчадала Ада-Төрөл учун (экинчи телекейлик) јууда элбеген деп айдар керек. Донбасста суйук металл беретен Никитовский ртутный комбинатты немецкий авиация бомбалаган кийининде Акташтың рудниги оны солыган.

Рудоуправлениеде капитальный строительствоның бөлӱгининг начальниги Михаил Михайлович Чунихин 1941 јылда октябрь айда Туу-

лу Алтайда эксплуатационный шинжўни өткўрген. Бастыра экспедицияны Е. Ф. Эпштейн башкарган. Тургуза өйдө ол Днепропетровский горный институтта профессор болуп иштеп јат. Экспедицияның алдында ртутьты табар, оны эксплуатацияга белетеер, ол ок өйдө, кичинек те болзо, белен ртуть эдер деген задача турган.

— 1941 јылда Октябрьдың байрамының алдында бис Акташтың баштапкы ла тамчылаган ртудин алганыс — деп, Михаил Михайлович эске алынат. — Бис оны јаан јеңў деп бодогоныс. Ол тушта бисте кандый да оборудование јок болгон. Темир кўрек, лом, кирка ла кичинек рожорный печкелер болгон.

Декабрь айдың учында өңдў металлургияның «Главзолото» деп управлениезининг Наркомады «Ойротзолоторедмет» деп контора ачкан. Ол конторага Акташтың руднигин төзөзин деп јакылта берилген.

Баштаарга сўрекей кўч болгон. Баштапкы штольняны ўч мың метр бийикте каскандар. Техника јок, једишпей турган.

Је удабай ла Акташта ртуть тапкан улустың палаткаларыла кошгой «Знамя труда» артельдең келген улустың јер туралары тура берген. Ол улусты В. Ф. Зяблицкий баштаган. Старательдер 70 кижи болгон. Мынаң улам јўрўм де кубула бергендий билдирген. Удабай ла олор баштапкы промышленный ртуть алгандар.

Рудникти төзөөр ишке јаан болушты партийный, советский ле комсомольский органдар јетирген. Коштой до, ыраак та јаткан јурт јерлерденг Акташ јаар улус чөйилиже берген. 1943 јылдың башталарында ВЛКСМ-ниң областной комитеди Акташ јаар ишке 100 комсомолды мобилизовать эткен. Рудникте обкомның комсоргы эдип В. И. Лукьянованы көстөгөндөр.

Ол тушта кырда эки тура, эки барак ла кичинек кирлў столовый туратан. Је кыстар јана баспай, јаткан баракгарында, столовыйда — айда ла ару-чек учун тартышкандар.

Оноң шахтерлордың клубын да тудуп алгандар. Азыйда та сарай, та склад болгон эски помещениеденг комсомолдор бойына клуб эдип алган. Оноң самодеятельность то иштей берген. Јўрўм өңжип, поселок јанап, производство элбеп баштаган.

Эмдиги Акташты ол туштагызыла канайып түңейлеер? Эмди бу јаан предприятиеде бастыра ла оборудование — бийик техниканың алганчы једимдери. Тачкалардың ордына отбойный маскалар, электровозтор, руда уратан лебедкалар ла оноң до өскө көп, көп механизмдер иштеп јат. Поселокты да таныбазың. Азыйда эки муң метр бийикте турган поселокты јоголтоло, Чуйдың трагына коштой јаңы, јаан тураларлу поселок төзөгөн.

1961 јылда рудниктиң генеральный реконструкциязы башталган. Предприятиени элбедер улус јадатан туралар тудатан иштердиң

60 проценти бўдўп калган. Шахтада эмди санбыткомбинат, котельный штольнялар, эң кўчтў вентиляционный система тургузылган. Јаң поселокто клуб, оок балдарга сад ла яслялар, школ тудулган. Удаба мында больница, 640 бала ўренгедий јаңгы школ ло водопровод т зөлөр.

Металлургический заводто азыйгызынаң эки катап јаан ийде айланар печке, конденсацияның јаңгы системазы ла онон до öскö к јаңгы оборудованиелер тургузылган.

Энергохозяйство база öскön. Акташтың дизельный электроста циязы область ичинде эң артык механический мастерской болуп ја

Бешјылдыктың туркунына шахта ла заводтың реконструкциязы божоп калар. 1968 јылда он муң киловатту Чуйдың гидроэлектро станциязы иштеп баштаар. Мынаң улам металлургический заводты кўчи чик јок көптöөр. Анайып Акташтагы рудоуправлени бистинг ороон ичинде андый ок рудниктердиң тоозына кожулып, ртут табар јанынаң баштапкы јерлердиң бирўзинде турар.

Акташтың горняктары јирме беш јылдыгын јетијылдык планд öйинең озо бўдўргениле уткыдылар. Он эки кижини орденле, медал дарла кайралдагандар. Забойщиктердиң бригадири Леч Мухтасыро ты Ленинниң орденile; металлургический заводтың ишмекчилер М. В. Суховты ла А. В. Баранованы, рудоуправлениениң директор ның заместителин А. И. Сахноны ла механический цехтиң начал нигин И. И. Черепановты «Знак Почета» орденле кайралдаган.

Јаңгы бешјылдыкты горняктар јеңўлў баштады. Öңдў металлу гияның Министерствозының коллегиязы былтыр рудоуправление көчўп јўрер Кызыл Мааны ла экинчи сый берген.

Акташ öскön. Ол көп улустың салымына јаан салтарын јетирге Эң баштапкы тамчы ртуть алаачы ол ло М. М. Чунихин мында ба тыра јўрўмин öткўрген. Ол бир канча геологоразведочный экспедиц лардың начальниги болуп көп јылдардың туркунына иштеген.

Бу јуукта горняктар оны пенсияга ўйдешкендер. Ол јаан горо то эмезе јабыс кандый бир јерде јадар аргалу болгон, је Михаил М хайлович бойының төрöл Актажында артып калды. Ол мында арт калала, иштиң эң ле кўч бöлўгинде — строительстводо иштеп ј

Кош-Агаш аймакта албатының јаргычызы болуп Варвара И новна Лукьянова иштеп јат. Ол Акташтың руднигинде эң баштап комсорг болгон. 1941 јылда Донбасстаң келген А. Г. Каминский эм металлургический заводто форсунщик болуп иштегенче. Маркшейд лер В. Д. Древель, Ю. Ф. Кобец, геологтор, К. В. Григорьев л И. Н. Буховский, металлургтар В. Д. Невзоров, И. М. Левин, В. С. дышевский, шахтерлор болуп иштеген эки карындаш Кудрявцевтер онон до öскöлöри мында көп јылдардың туркунына иштеп келгенд

Азыйдаң бери иштеп келген горняктарды јиит улус солып ј

Калганчы öйлöрдö рудникке бийик ле орто ӱредӱлӱ көп јиит специалисттер иштеерге келген. Көп тоолу ишмекчилер забойщиктиҥ, проходчиктиҥ ле металлургтыҥ специальнозына ӱренгилеп алды. Олордыҥ көп сабазы текши ӱредӱлӱ школдордо, техникумдарда ла вузтарда ӱренгилеп туру. Јаан нөкöрлöриниҥ баштаган јаан керегин олор качан да јеҥӱлӱ бӱдӱрер.

Акташ јаан промышленный töс јерлердеҥ ле темир јолдоҥ сӱрекей ыраак. Акташка једерденг озо Себиниҥ боочызын ла кайыр Чикетаманды ажарга керек.

Удабас ла горняктардыҥ поселогынаҥ ыраак јок öзöктö сӱрекей јаан эткомбинат тöзöлöр. Геологтор Акташтаҥ туура јерлерденг база ртуть таап јадылар, Чаган-Узунда киноварьдыҥ рудазы табылган. Ол Акташтыйынаҥ да ас эмес. Удабас анда јаҥы рудник тöзöлöр. РСФСР-диҥ Министрлериниҥ Совединиҥ бу јуукта јараткан јöби ойынча мында таш көмӱр казатан комбинат тöзöлöр.

Акташтыҥ горняктары јаҥы бешјылдыкты јеҥӱлӱ бӱдӱрер деп бистиҥ орооныс бир де алаҥзыбай јат.

Б. Бедюров

МЕН БҮГҮН ИШТЕЕРИМ

Мен бүгүн иштенерим,
Сананарым, бичинерим.
Сеге, көөркий жерим,
Үлгер экелерим.
Мен бүгүн иштенерим,
Сананарым, бичинерим.
Сени билип, көөркий жерим,
Жүрүмиме көрөрим.
Мен бүгүн иштенерим,
Айдынарым мен.
Ажып калган күндер учун,
Айдынбаган чактар учун.
Мен бүгүн билинерим,
Жолдошторго биригерим.
...Жалбышту жаңы жолдордо
Бис күйдүрерис өчпөс чокторды.

В. Качканаков

БИРДЕҢ ОНГО ЈЕТИРЕ

(Школго баргалак балдарга)

Јаан эје-карындаштар
Школдо ўренип турулар.
Айылда арткан слерге
Јарабас эмес пе эригерге?..
Кайда, јууктай отурзаар,
Бу ўлгерлерди уксагар.
Бирдең онго јетире
Тоо айдарын кем билер?
Кичў најыларыс, бу слерге
Учурлаган ўлгерлер.
Бир тооны кем билбес,
Бир дегени көп эмес.
Бир дегени — сок јаңгыс...
Јаңгыс уулчак,
Јаңгыс кыс...
Эки дегени бирдең көп,
Эки кол ло эки көс.
Эки кулагы талбаңдайт,
Айткан сөсти јарт тыңдайт.
Эки бутка канча чаңа
Керек болгонын бис билек.
Јаңгыс бутла канай јыңгылаар?
Айдарда, эки чана керек.
Эки тоого бирди бис
Меңдеш јоктоң кош ийдис.
Оны тоолорго арай ла кўч.
Бир, эки, ўч...
Бир тоого бирди кошкондо,

Эки тоо боло берер.
Ого база бирди кошсоос,
Үч деген тоо бүдер.
Бистиң столдо канча бут,
Оны тоолоп көрөлдөр.
Бир, эки, үч...
База бирү — айдарда, төрт.
Көрзөң, менде беш сабар:
«Эргек» деген сабар бар.
Экинчизи «Ус сабар» —
Анайда адап јадылар.
Оны ээчий — «Ортончы»,
Эң ле узун чөйилген.
Ого јуук «Карындаштың»
Ады-јолы «Обо-Чечен».
Эң ле кичү сабарды
Бүктей тудуп алалык.
«Адың сениң кем эди?»
Араай айдат: — «Чычалык».
Ой, нөкөрлөр,
Ой, најылар,
Эмди тоолоп көрөлдөр,
Канча сабар менде бар?
Јаңгыс колдо беш сабар
Карындаштый јүрүлер.
Экинчи колдо база беш,
Баштапкызына јүзүндеш.
Баштапкызы — баш билер —
Бәшпарак деп бу кезер.
Экинчизи де танылу,
Ады-јолы — Баш-Кырлу.
Үчинчизи — Ортон-Мерген,
Төртинчизи — Обо-Чечен,
Бежинчизи — Ойык-Кыйык,
Јартап айтса, Чычалык.
Бир колымда беш сабар,
Экинчизинде беш сабар,
Тоозы канча болды не,
Оны тоолоп көрөлдөр.
Бир, эки, үч, төрт, беш,
Алты, јети, сегис, тогус, он...
Эки колдо сабарлар
Онго једип божогон.

У. Очин

КАНГА ШЫЛТАЙ ИЧЕГЕ

(КУУЧЫН)

Ылгыйдың јети јашту уулчагы тышкартынаң јўгўргенче кирип келеле, полдо тегерик столдың јанында чомчойо отурып алала, чай ичип отурган энезиниң кулагына шымыранды:

— Эне Коляштың адазы өл калган дежет.

— Көк јарамаc, балам, андый немени сеге кем айтты? — деп, энези чочыганынаң ба айса коркыганынаң ба, атпас эдип, колындагы чайлу айагын арай ла ычкынбады.

—Коляш бойы — деп, уулчак көргөн-уккан кижи болуп, куучынын оноң ары чөйди. — Ол айылдың јанында кө-өп улус јуулып калган турган. Коляштың энезиниң ыйлап турганы коркуш.

Эжиктиң сол јанында турган темир орында өдўгин де уштыбай уйуктап јаткан Ылгый өбөгөн энелў-уулдуның куучынына ойгонып, саңтып калган көзин сыкыйта көрөлө, сурады:

— Не деп айдыжадаар, кайда улус јуулыжып калтыр? Айылчы келген болбозын.

— Айылчы эмес, аамай көрмөс. Шоңкор божогон дийт — деп, Кулјаш байланган кептў арбанды.

— Је анда кижиге арбанатан не бар. Кижи мөңкў эмес, качан бирде тўней ле өлөр. Јаңыс ла өлўм деп таңма бир кижиге арай эрте, барўзине оройтып келет ине. Таң эдин ји, улус јуулган јерге кокуркаткы чыгарарга сўрекей кижи болгон эди. Эзирбезин не дейзиң, бир шил кабакты стаканга да урбай, оозынаң јудуп ичип алала, эп-эрўўл немедий база берер.

— Ол ло аракыдаштың бажы ол ине, өзөк-буурына оору табылып, чында тынына јеткени. Оның бойында не болзын, төрт балазы, чинеге јок артып калган ўйи ле шыралайтан туру — деп, Кулјаш бойының өскўске өскөн уур јўрўмин эске алынып, көзи јашкайактып, айтты.

— Эмдиги јўрўмди көрўп туруп, шыралаарым деп не карыгар.

Ылгыйдың бу эрмегин угуп, Кулјаш катурканды:

— Сендий таѓмаларга не болзын, кабак аракы ла бар болзо, ӧ кӧ не де керек јок. Биске, ол ӧскӱстерди азырап, чыдадып турга улуска, сӱрекей кӱч.

— Је, јеѓил деп айдып турган кижи јок — деп, Ылгый эрмеги јымжадып айтты. — Ӧлӱм качан да кородолду. Ол Сулукчыны да бо добойдыѓ ба, туку былтыр ӧлгӧн, ӱйи эмдиге јетире ыйлаганча. Карын айылыма улус јууларда, санаам јарып, сыным јеѓилет деп айдат. Јыл дыгына јуулган улустыѓ да, аракыныѓ да кӧби коркуш. Јуул ган аракыны эки кӱнге тӱгезе ичип албадыс. Энези, Шоѓкор айылын барып отуружар, туружар керек. Кече аскан аракыѓнаѓ неме артка беди, бир де шил болзо, койыныѓа сугуп ал.

— Отурушпай, турушпай а. Тӱбекке учураза, кандый ла кижи тӱ ѓей. Сен барып конуш, мен уйды саап, бала-барканы уйуктадала, ба рарым.

Акуна јурттыѓ ичине койу энгир кирип, электрический лампочка лар анаѓ-мынаѓ мызылдажа берди. Устӱнеѓ тӧмӧн соккон јылу эзинг јодроныѓ бӱрлери элбирежип, тӱлеп турган чечектериниѓ ак јалбырак тары аромат јыдыла кейди толтырып, ак кардый јаап турды.

Ылгый айылынаѓ чыгып, Шоѓкордыѓ айылы јаар меѓдештӱ бас ты. Кечедеѓ бери саармактап ичкен аракыныѓ арткан-калганы Ылгый лы ары-бери јайаѓдадып, чичкечек јолло кӧнӱ базарга бербей турды Је Ылгыйдыѓ базыды чалаѓ да болзо, санаазы омок. Бу кӱннеѓ ары Шоѓкордыѓ коноктарын ӧткӱрип, аракыдаш кӧп болор.

Шоѓкор эштиѓ туразыныѓ јанына јууктап келгежин, кӧзнӧк ӧткӱ ре: «А, калак, калак, мазымды ычкынып турганымды, тус эштини берӧ тен немени не деп айдар» — деген ӱн угулды. Ониѓ кийининде тунгак ӱндӱ кижиниѓ ӱни омок јаѓыланды: «Је, бистиѓ јеѓӱ, слердиѓ јеѓдиришш учун кӧдӱрип ийелдер. Баштапкы јеѓӱни темдектебей артырарга јарабас».

Ылгыйдыѓ кулагына тунгак ӱндӱ кижиниѓ эрмеги кӱӱктиѓ ӱнинди сӱӱнчилӱ угулды. «А-а, мындагы улус колкуру эмес турбай. Је андый да болоры јолду. Кижи тирӱ ле јӱрерде байлу-чӱмдӱ, ӧлгӧн кийнинде неме керексиир эмес. Ониѓ јанына та ыйлап отур, та аракыдаш отур, учуры јаѓыс».

Мындый јеѓил санаала Ылгый туранын эжигин тӱрген ачала, кирип келгежин, Шоѓкордыѓ кийимин кийиндиреле, межикке салып койтыр. Межиктиѓ јанында тактада ӱйи, балдары, база ӱч келин отурылар. Эр улус јерге кејим јайып алган кӧзӧрлӧп отурдылар. Кезиктериниѓ каланѓызы јаанап, кожоѓго кирер болуп калтыр. Ылгый бойыныѓ кородогонын, кунукканын кӧргӱзерге межикте јаткан Шоѓкор јаар базып, эмеш јайаѓдап турала, улай аракыдашка јунулбай, сантып калган кӧстӧрин јаш јок то болзо, бӧрӱгиле јыжа тартып, тереѓ ӱшкӱреле, кӧзӧрчилер јаар болды.

Көзӧр ойноп тургандардың чӧӧчӧйчизи Jугуев Кулjаш Ылгыйды jанына отургузала, чӧӧчӧй берип, айтты: «Jе, Ылгый, Шоңкор нӧкӧрис божоп калтыр, бис ончо нӧкӧрлӧр, төрӧӧндӧр jуулып, конужарга jадыс. Сананарга сӱрекей кӱч, jеңил болзын деп, эмештең ууртап отурыс. Сен де бисле кожо биригип, отурыжар болбойың?»

— Кожо, кожо — деп jӧпсинип, Ылгый Кулjаштың берген чӧӧчӧйин ичип ийеле, тыныжы буулып, кеби jуурыла берди.

Jаан удаган jок көзӧрчилердиң тал-табыжы тыңып, кезиктери кожоң чӧйип турдылар. Эжиктиң jанында отурган ӱй улустардың бирӱзи кожонго кире берген көзӧрчилерге кыйгастанып, кимиректенди: «Батааазын, бу улусты. Ого jӱк кожоңдобозо кайдар». Оныла коштой отурган эмеген буурайа берген тулуңын сыймай тудуп, баштапкы келиниң куучынын оноң ары чӧйди: «Азыйда кижи ӧлгӧндӧ улус аракы ичип, кожоңдоордоң болгой, jаан табыш та чыгартпайтан эди. Эмди тӧрт ло jыргал эткилеп алган. Мында не сӱӱмjи, не jыргал...»

Көзӧрчилердиң бирӱзи кайа көрӱп, эжиктиң jанында отурган ӱй улустарды соок ajыктайла, айтты:

— Эмди не, бирӱбис ӧлӧӧрзӧ, ончобыс оныла кожо ӧлӧтӧнис пе? Мында кожоңдогонынаң не боло берер? Эмди кожоңдо до, кородо до, орды jаңгыс. Бис ончобыс баратан jер эмей. Незин кунугар, байланар.

— Эмди ончобыс баратан jер эмей дейле, ӧлгӧн кижиниң jанына отурала, кожоңдоп, jыргап отуратан ба? Ол ӧлгӧн кижиденг коркыбаар, оның jанында отурган бала-барказынаң да кемзинзегер. Мында не jыргал, не ойын? Аракы ла дезе, отко-сууга да чурап ийерге турар, кыртышту тангмалар — деп, Кӱjей эмеген арбанды.

— Ой, ӧрӧкӧн, Кӱjей, ӧткӱре катурканбаʻгар, jӱрегеер jымжазын, мыны ууртап ийеер — деп, Кулjаш Кӱjейге чӧӧчӧй сунды.

— Бойың ла тык, шилемир, мындый коронды мен jыргалду да ерде ичпейтем. Адааң, jыргайтан шылтак тапкылап алала. отургыла. Бу межикте jаткан Шоңкорды, оның jанында отурган ӧскӱстерин көрӱп отурып, кижи тамагынаң аш та ажырып алар ба? Слер кандый кӱӱндӱ, кандый jӱректӱ улус!

— Э-э калак, олор ӧлӱмди, тӱбекти немеге бодоп туру дейдеер ге —деп, келиндердиң бирӱзи айтты.

— Канга шылтай ичеге деп кеп сӧс тегиндӱ айдылбаган ине. Аракы ла болотон болзо, кезик улуска jыргалдың да, коромjы-тӱбектиң де учуры jаңгыс. Мениң шӱӱлтемле болзо, сӧӧктиң jанына отурып, көзӧрлӧш, аракыдаш неге де jарабас неме.

— Онызы чын, jе бис бойлорыс ла экелип берип турганыста — деп, Кулjаш кошты. — Бодоп көрзӧгӧр, байа тӱштең бери бого келген улуста тудунчак jок келген кижи бар ба? Ичетен улус белен экелип берген немени ичип ле отурбай база.

— Онызы да чын — деп, келиндердиң бирӱзи jӧпсинди.

Јайгы тӱн удаар эмес, таҥ адып, јылдыстар суйуй берди. Көзөрчилер эмеш уйуктап алар дежип, бой-бойлорын јастаныжала, уйуктай бердилер...

Шоҥкор јаш тужунаҥ ала колхозто иштеп, көп иш бӱдӱрген кижи. Оныҥ кылык-јаҥында да коомой неме јок болгон. Оныҥ учун јаткан јурттыҥ улузы оныҥ калганчы ӱйдежӱзинде ончозы туружып, сӧӧгин сӱрекей јакшы јуудылар.

Сӧӧк јуулган кийининде аракыдаш оноҥ ары чӧйилди.

Јайгы кӱн узак чалыганына чылай берген неме чилеп, одоштой кырлаҥга отурып, өзөк јерлерге көлӧткӧ кире берген киреде Шоҥкорды ӱйдешкендериҥ кожоҥдоры серип, ыҥ-шыҥ боло берди. Јаҥыс ла каа-јаада кандый да билинбес эзирик кижиниҥ өткӱн кыйгызы ла оныҥ кускузын блаажып турган ийттериҥ табыжы угулат. Ол до табыш јаан удабай тымып, јурт тереҥ уйкуга кире берди. Ончо туралардыҥ оды да өчкӧн, јаҥыс ла Шоҥкордыҥ туразыныҥ көзнӧктӧри јарыйт.

Јыламаш көӧркий өскӱс артып калган оогош балдарын уйуктадып, тӱбекке бастырганына кыймыктанып та албай отурарда, Шоҥкордыҥ јеҥези Јозокчы эмеген ле коштой јаткан айылдажы — ӱредӱчи болуп иштеп турган јиит келин Мария Ивановна келди.

Јозокчы балкаш печкениҥ оозында кара бајырт отурган курушилдерди, ыйын-кыйын јаткан бидондорды көрӱп, эрмектенди:

— Шоҥкордыҥ мӧҥкӱзи јакшы јуулды ошкош ло? Улус не деп айдыжат, келиндер?

— Јаман деп канайып айдар, албаты јуулганы сӱрекей јакшы, је бу сӧӧк јуурда аракыдашты мен сыраҥай јаратпай турум — деп Мария Ивановна эрмектенди.

— Онызы андый ла, је ончо улус јаҥдап турган немени јаҥыс бис канайып токтодорыс оны.

— Бу улус бойы таап турган јаҥ эмес пе, оны бис токтотпозоос кем токтодотон. Айла, сӧӧк јуурда аайы-бажы јок аракыдайтаны орус та улустыҥ, алтай да албатыныҥ јаҥында качан да болбогон эмес пе?

— Онызы андый ла — деп, Јозокчы јӧпсинген кептӱ айтты. — Эмди Шоҥкордыҥ јети, төртӧн кӱндерин өткӱретени база бар ине. Олорды канайып өткӱрер?

— Мениҥ санаама не де кирбейт, Шоҥкордыҥ аказы, байла баштап-башкарып ийер болбой — деп, Јыламаш карыкканына терең тынып айтты.

— Мен Теркишле эрмектежеле, келдим, јети кунине кой, төртӧ кӱнине ол чарды сойор деп куучындап отурган эди.

— Акыраар, былар, ол балдардыҥ согум эдетен чарын, арткан калган койын сойып койзо, бойлоры нени јийтен? — деп, Мария Ивановна куучынга кириштӥ. — Мениҥ шӱӱлтемле болзо, јыргаш, кӱн-

дүлеш јеткен, ол койды Јыламаш јеңгилер тушта сойор, јаш эт неме јакшы курсак јип, ылтам темийзин. Чарды дезе согум эдип сойоло, эдин јарымдай садып, балдарга кийим-тудум алып берер. Ол јети ле төртөө коноктордy өткүрери јанынаң мен мындый неме айдайын деп. Кижиниң коногын өткүриш — озогы кудай јаңгының мекe-төгүни. Эмди көп улус кандый да конок өткүрбей јат. Ол учун түбекке де түшкен кижи јок.

— Көк јарамас, келинек, кандый неме айдадың? — деп, Јозокчы байланып, тулуңгын сыймай тудала, үнин јабызадып, та нениң де учун карангуй толук јаар ајыктанып, айтты. — Анайтпазабыс, улус јаман айдар, оның кийининде өлгөн кижиниң конокторында күндү-күрее этпезе, сүнези јажына ла јуртыннаң айрылып албай ыйлап, кородоп јүрер дежетен эди.

— Күндү-күрее болбоды деп кижиниң сүнези ыйлаар, кородоор дегени — көк төгүн неме. Оны кажы бир өйдө көргөн дө, укkан да кижи јок. Ол јаңгды, ол тоодо алмыс-көрмөсти де ончозын байа канга шылтай ичеге деп кеп сөс аайынча кандый ла шылтак таап, керек дезе кижиниң өлүмин де тузаланып, јаңгыс ла ичейин, јудайын деген улус тапкан. Бу өскүстерди көрүп, олордың јүрүм-јадынын санангган, олорго болужайын деп күүнзеген кижи андый эрмекти качан да айтпас.

Јыламаш, Јозокчы ла Мария Ивановнаның ортозында ödүп јаткан бу куучынды угуп та отурза, санаазына не де эбелбейт. Оның санаазында Шоңкор өлбөгөн, айылынаң јаңы ла чыгып, кайдаар да база берген, удабас ла таныш базыды угулып, эжиктең кирип келгедий. Шоңкор эзенде, бойы таңынаң баш билинип неме эдетен эмес, сүме, шүүлте угужар кижизи јок, нени эдерин эмди тургуза аайлабазы да јолду.

Мария Ивановна Јыламаштың мындый айалгада артканын өткүре билген чилеп, куучынын оноң ары чөйди:

— Шоңкордың төрөөндөри оның јети ле төртөн коноктарын јалтанып, улустың кобынаң јалырып турган болзө, мен де бурузына тургайым.

— Онызы андый ла, оноң арыгызын бойлороор ло билетен туругар — деп, Јозокчы күүн-күч јогынаң эрмектенеле, эжиктең чыгып, јанды.

— Көрзөң кайракандарды, нени сойып јийтенин ончозын ажындыра шүүгилеп алган. Бу балдарды канайып чыдадатанын сананган кижи јок. Јок туру, олордыйыла качан да болбос. Кижиниң күндү-күреези аайлу-башту эмей. Мындый түбекке түжеле, олорго кандый күндү-күрее керек? Сен көп карыктанба, Јыламаш, мен ончозын башкарарым. Кече колхозтың правлениезиле, аймсобесле балдарга болужары јанынаң эрмектежип койгом. Балдар адазы учун ай сайын

56 салковойдоҥ болуш алар. Председатель кыштай одуратан одынд
трактерло тартырып бererим деген. Кезерин, јарарын ӱренчиктер б
лужып берер. Сен јаҥыс балдарыҥды ла кичее.

Јыламаш Мария Ивановнаныҥ эрмегин угуп, санаазы јарып, сын
јеҥилгендий боло берди.

Мария Ивановна ла Јыламаштыҥ ортозында кандый да төрӧӧ
кып јок. Је, олор экӱ чилеп, төрӧӧн дӧ улус нак болбой јат. Бу уу
кӱч ӧйдӧ Јыламашка элдеҥ ле озо кем болужарга кӱӱнзеген? База л
Мария Ивановна. Мындый ӧйдӧ кижиге болужардаҥ болгой, кож
куучындажып, јарамыкту шӱӱлте де айтканы кандый јакшы.

Ай соҥдогонына меҥдеп тургандый, Акуна јурттыҥ одожындаг
кырдаҥ чыгып келеле, соок то болзо, јаркынила јуртты ӧткӱн јарыды
турды. Јыламаш кӧзнӧктиҥ кӧжӧгӧзин јылдыра тартып, Мария Ива
новнаны кычырала, айтты:

— Кӧрзӧгӧр дӧ, Мария Ивановна, тышкары торт ло тӱш ошкош
јарык боло берди.

— Ай чыгып келгенде, андый болбой а, Јыламаш, јаантайы
карангуй болор эмес. Сениҥ де балдарыҥ чыдаза, кунукканыҥ jorg
лып, карыккан санааҥ база мынайып ок јарыыр — деп, Мария Ива
новна Јыламаштыҥ јардына колын салып, айтты.

БИР АЛТАЙ УУЛ...

Јирменчи чактың ортозыла
Бир уул ӧдӱп јат.
Бажы јылдыстарда,
Буттары јерде
Кезикте тентирилип јат.
Ол кижи. Ол кижи учун.
Оның учун ол поэт.
Кижиниң агару учурын коруп,
Јӱрегиле коммунист,
революционер.
Јирменчи чакта ол јӱрӱмге келген,
Јирменчи чакта ол јӱрӱмнең барар.
Је јӱрӱм ого јебреннең ӧткӧн,
Јӱрӱм ол ӧткӱре келер ӧйгӧ ӧдӧр.
Ийдезин куру керекке ол бербес,
Көрӱми теңеридий чап-чаңкыр.
Кижиликке бу ӧй арай тапчы,
Је ӧй ичкери — ол билер — элбек.
Ол билер. Анда јаңыскандыра ырыс јок.
Кижиликле кожо ол ырысту болор.
Ленин ле революция — ол ырыска некелте.
Кижилик ле бойы учун ол
ырызына ӧдӧр.

ЈАЙГЫДА ЭРТЕН ТУРА

Эртен тура
Көзиң ачсаң,

Көзнөк өткүре
Бу ла јанынғда
Көс кылбыккадый көк чаңкыр теңери
Јерди јара тееп, јаңы өскөндий,
Үлүш будугы сызылып тургандый,
Туман чууларга ороткон,
Чалындар суузына јунулган
Саң өрө јылбырап,
шынғырап калган
Учат, учат, учат.
Эжикти ачсаң,
Бозого јанында
Күннинг чогы кебистий јайылган.
Үстүнде күүлелер, куштар баскылайт.
Алтын үрендер чокып, байрамдайт.
Чакының јанында јаңы туткан ат.
Бастыра бойы буулап туру.
Күннинг чогына мелиреп, үргүлейт.
Бүгүнги күннинг
Эң башкы кожоңчызы,
Кызыл јалааду күлүк пөтүк,
Качангы јерде чеденге чыккан,
Карамыс ошкош бөкөн кышкызын
Тенгериден экелип, јерге кадайт.
Мен түктү
Коларткыш аладым.
Чалыннын соок суркурузын бузуп,
Саң дөөн, саң дөөн
Сууга јүгүредим.
Сууның оодылган јинји шилдери
Мунг ийнеле эдиме кадалат...
Сыным сергек, сергек, сергек,
Санаам јарык, јарык, јарык,
Балтырым чөйилип,
Төнгө чыгадым.
Күннинг чогы
Өзөккө толуп,
Алтындангандый.
Күн чогына куштар конуп,
Јайкангандый.
Трактор табыжы
Кобылар силкиген.
Койлор мааражы

Меестерге өткөн.
Эки колымның балтырына
Экчелип түшкен шыңыртту
Бүгүнги күн, эзен!
Эр бойымның чыдуума
Эдер-тудар иштү келген,
Эрчимимди ченеген,
Бүгүнги саң башка чаңкыр
Јайгы күн, эзен!

КУРДАШ ТОЛЯ ЛА КАСПАНЫҢ КҮҮЛЕЛЕРИ

Каспада Курдаш Толя деп
Иркит сөөктү уул бар.
Өскө уулдардаң аңылу деп
Оны бир де айтпазыгар.
Айса ачынза,
Эмеш тескери болор.
Аамай күлүкти
Былча туткадый
чакту болор.
Кичинекте
Шебалинниң интернадына
ол келген.
Балдарла сөлөмдөп,
кере түжине сал јүртен.
Је кызыл јаакту алтайак деп,
кем оны шоотсо,
Толя јалкуурбай
токпогын кандыратан.
Эр күнкузук чертип,
чайныйдаң айрылбас.
Каспаның улузының
аттарын каруулдап,
Кайран курутту јери
санаазынаң чыкпас.
Је кенерте туралар үстүле
күүлелер учар,
Канаттары күнге
күмүштий јалтыраар.
Бу өйдө Толя
ончозын ундыыр.
Ал-санаазы

јанғыс күүледе болор.
Ах, күйүнет, күйүнет
Мындагы балдарга,
Мындый јараш
Јөөжөлү уулдарга.
Түнде Толяга
күүлелер түжелет.
Каспаның үстиле
олор учкулайт.
Ол сыгырып, сыгырып,
олорды јандырат,
Сүүнип, каткырып,
јалаңгла јүгүрет...
Эрлү бүткен Толя
Ийинде бир јыл
моторло уружып,
Каспага бир күн
трактормлу јанган...
Күскиде Толя
Шебалинге аш тарткан.
А «Заготзерно» јаны
јык толо күүле.
Толя јанарда
(Эмди не айтпайтан)
Кайырчакта канча
күүле күүлейт!
Ол јыл Толя
черүге атанган,
Бис оны
боочыга јетире үдегенис.
Је Толяның күүлези
өзөр-өспөзин
Ол тушта бис
чек билбегенис.
Эмди Толя
черүден јанала,
Эртен тура
кирнестеге чыгат.
Каспадагы кажы ла
туранын үстүнде
Күүлелер күлүрейт,
күүлелер учужат.
— Бу кемниң күүлелери? —

Ол балдардан сурайт.
— Бу Каспаның күүлелери —
Каруу угулат.
Алтай уул элбек, элбек
Күлүмјиле каткырат.
Күүле јок јаш тужын
Эмди сананат.
Алтай јиттер,
мен бу үлгеримле
нени санангам?
Мен бир шүүлте
айдарга амадагам:
Бу ак-јарык үстүнде
Толядый јүрели,
Күүлече де күүнибисти
калыкка берели!

Э. Палкин

ЈАЗАЛБАГАН ЈОЛ

(«АЛАН» ДЕП ПОВЕСТЬТИҢ КАЛГАНЧЫ БАЖАЛЫГЫ)

Јийлек кажы ла јыл кыжыла ўренеле, јайгыда чек өскөлөнип калгандый јанып келетен. Чындап та, оныҥ институтка киргени ого јўрўмниҥ јаҥы эжигин ачып, өскө өзөктиҥ јолыла бараткандый болгон. Ол јаҥы јерде сўрекей јилбиркеп ўренген. Оныҥ өзөк-јўреги там кеҥип, телкемделип, көп јаҥыны, јарашты көрөрине јўткўп, јўрўминен кажы ла кўн сўўнчи табарыныҥ марын алып турган. Јийлек Шиҥеден башка болгон: ол эјезиндий кара-кўреҥ эмес, чала ак, толу чырайлу, оныҥ учун эптў биригип калган кабактары кап-кара көрўнет. Ол јаш тужында карындаштарындый база унчукпай, кемзинчек, тымык јўрген, је институтла кожо чек өскөлөнгөн. Городтоҥ јанып келгенде, улусла ачык-јарык куучындажып, иш, јўрўм керегинде шўўлтелерин јилбиркеп айдып, чынын-төгўнин блаажарга сўўйтен. Јийлек өткўн, јарык санаалу. Оныҥ куучынын угуп, улус оныҥ чын, чокум шўўлтелерине бўде беретен. Оныҥ учун олор онула кандый ла јаан керек керегинде куучындажарынаҥ јана болбойтон.

Јийлектиҥ сананып, бўрўҥкўй јўргенин улус, байла, бир де көрбөгөн. Ол бийиксў сынду, јаркынду, кадалгак көстў кысты јўрўм кажы ла кўн бойыныҥ кеениле, улу болгонула кайкадып турган. Келеөйлөр ого көп солунду, көп сўўнчилў көрўнетен. Оноҥ улам Јийлек јаан иҥделў, омок санаалу, јайым каткырып, јайым сўўнип јўретен.

Балазыныҥ ачык-јарык, ойногон-каткырган јўргени Экчени сўўндирип, кезикте кичинек кайкадып та турган. Айылга толтыра оогош балдар болгон, олордыҥ адазы јууга сала берерде, Экче корон соок кышта барып, салам обоолордыҥ төзинеҥ мекин собурып, соокко тоҥуп, јакып келеле, тўниле талкан эдип, балдарын азырап туратан. Эмди ончозы јаанаган. Айылдыҥ ичи де тар боло бергендий билдирет. Шиҥе бойы айыл-јуртту, Байрым база. Је Јийлек өзўп, чыдайла айылга толтыра табыш, куучын, каткы экелгендий бодолот. Онызында јаман јок ло: Јийлек тоҥ ло кей-кебизин бала эмес, оныҥ шыраҥ кайын бастыра улус билер...

Экче мынайда сананып, бойын токунадатан. Је Јийлек өткүре ўўнчилў тужында ого јарабай баратан.

— Кыс кижи не көп каткырар? Өөй-кеминде јўрбес неме бе? октобос, тузулбас кандый каткы, кандый сўўнчи бу?.. Јаман ол, ја-абас. Кыс кижи кемзинип, кемјинип јўретен — деп, ол бир катап ызын адылган. Јийлек бу сөстөргө каткырган:

— Энемди-и, энемди... Эмдиги јўрўм јаан, оныҥ учун кижиниҥ ўўнчизи де, каткызы да, амадузы да јаан болор учурлу...

Је омок кызыныҥ сөстөрине Экчениҥ кыјыгы куурыган. «Кей-кеизин куучын, кокур ол. Кунуккан, шыралаган, кичеенген неме санаакаа алынып јат. Мынайып јўрўп кижи не болор? Јаан кыстыҥ, Шингениҥ, јаан каткырганын да мен көрбөгөм, ол ло јўрген бойы ол. Өнчө карындаштарын көөркий бойы ла азырап чыдатты» — деп, ол йткан.

Јийлек он класстыҥ кийининде бир јыл иштеген. Эмди ол пединституттыҥ ўчинчи курсында.

Той болгонынаҥ бери беш јыл өткөн кийининде Аланныҥ айында ўчинчи бала чыккан. Ол айыл эки кысту болгон. Эмдиги чыканы уул. Алан сўўнгенине оныҥ адын бойы табарга сананган. Башапкы баланы Шингениҥ энези Экче ненниҥ де учун Арајан деп адаган. Өкинчи кысты деремнеде «коркушту доктыр» болуп иштеп турган чык-јарык, чўм-чам јок орус кыстыҥ адыла Шинге бойы Наташа болзын деген.

— Јаш эттеҥ улам келдим бычактыҥ мизинеҥ ле калды. Карын, л сары чачту көөркий аргадап алды не, — деп, Јалаа орус кыска аруузыйтан.

Эмди уулдыҥ адын ўредўдеҥ јайгы каникулга бўгўн јанып келген Јийлек адаарга торт блаажа берди:

— Мен ого бойым ат беретем! Јараш ат табарым!..

— Је, је, ада ла. Бичик-билик билетен кижи сен ле табар болойыҥ. Чыкканы тогус конгон кижиде эмдиге ат јок — деп, Јалаа ўлўмзиренип, јөпсинди.

Алаҥ уулыныҥ чыкканына кой сойып, той эткен. Бўгўн Јийлек нып келерде, Јалаа база эт кайнадып, улуска аракы уруп отурды.

— Јинјилерди келер болор деп бодогом, бўгўн база келгилебеи — деп, ол бойыныҥ кызын санаанды. Ўч ўўренииҥ бирўзи — Јинји редўчи болуп иштеп турала, ол ло школдыҥ бир јиит ўредўчизине ол йгыда барган.Ўўрелери ўренгилеп јўре берерде, ого иштеп артарга елишкен, јаан удабай олор бир кысту болгон. Јинји учында нөкөрриле кожо ўренип барбаганына ачынып, ыйлап туратан. Учында езине кызычагын экелип береле, ол городто институтка барган. мди Јинји экинчи курста. Өбөгөни база городто, ўредўзин бийиктеп ўренип турган дежет.

Олордың кап-кара чачту кызычагы эмди Јалаанын орынын уйуктап јатты.

Јинји өбөгөниле экӳ каникулга келип јадала, јолой кайын адазы ның айылына тӳшкен, олор бу кӳндерде бери келер керек болго

Ӳч ӳӳреният ӳчинчизи, Тана, ӳредӳчи болуп Карганалу јурт иштейле, бир јылдың бажында Москвада университетке кирген. (ӳӳрелердиң јӳрӳминде јаан солун болгон. Улус Тананы мактап, ка кап туратан:

— Ӳренгени јакшы да. Алтын-мӧңӳн меделдӳ беди? Эречейди сыйыны болгондо, ол тың болбайсын. Шак ла ол бала јаан кижи б лотон эмтир, Москвага једе бергенде... Бистиң јерде онон баш Москваны көргөн дӧ кижи јок...

Тана кажы ла јайгыда каникулга келип, энезине болужып өлө чаап, кӳскери кызылгат терип, ойто Москвазына јӳре беретен. Ол јайгыда келгелек болды.

— Уулчакка ат табылган! — деп, кенетийин солуктаганча Ји лек јӳгӳргенче кирип келди. — Саң башка ат учурады!..

— А бу сен мыны байа бойынча кайдаң бедрединг? Чеденнин ј нынаң ба? — деп, Јалаа каткырды.

— Мен оны Кӳјейденг сурагам. Борбоштың адазынаң сурага Ол айылда болгом. Уулдың ады кем болор, билереер бе? — де Јийлек көкийт.

— Је айтсаң.

— Экене! Озодо андый атту кижи болгон деп Борбоштың ада айткан. Экене! — деп, Јийлек эбиреде отургандарды ајыктады. Ол тургуза ла сӧс айдып болбой, кичинек кӳлӳмзиренгилеп, унчу падылар.

— Је кем јок ло эмтир — деп, кем де айдынды.

— Јийлек алтай атты јакшызынатан туру не. А бу бистиң јин терис өскө аттар бедрегилеп турат — деп, экинчизи унчукты.

Јийлек јилбиркеп айда берди:

— Баңдарды, карын, јараш аттардаң табала, адаар керек. Б ла слердиң ончогордың аттараар не аайлу солун, јакшы. Былт јайгыда экскурсияга Москвага барып јӳрериште, бистиң бир кыста Москванын бир кижизи адың кем деп сураган. Ол бала «Вероник деген. Ол кижи келип каткырган. «Сен бӳдӳжиңнең көрзӧң, канд сен Вероника?..» деген. Ол чын айдып јат. Кажы ла кижи бойын адыла јӳрер керек. Угарга да јакшы. Орус бойының адыла, молдава казак база бойының аттарыла... Ол туштa јӳрерге де солун. Бу эје экинчи кызын Наташа деп адап алган.

Ондо бир де јаман јок. Је бис бойысты база јамандабас учурл Бисте јараш аттар јок по? Ол озогы улустың аттарын мен торт кайкап, јилбиркеп угадым.

Јийлек ичинде ончо санаа-шўўлтезин чыгара айткадый отурды.
— Је карын... Бу кезик улус балдарды бичикте өскөлөп адайтан деерде, мен, байла, ондый јаңгду туру деп бодоп тургам. Оның учун балага ат та адабайтам. Адагылап салбай деп унчукпайтам да. Не деп адаарым мен база? — деп, Јалаа айдынды.

Бу ла мындый блаашту куучындар Јийлектиң өзөк-јўрегине шингип калган. Ондый куучындар городто студенттер ортозында тың өдўп јат. Јиилек нөкөрлөриле кожо экинчи курстаң бери ак-чек болоры, төрөлин сўўри, јакшы ишчи болоры керегинде көп куучындажып, сөс блаажып келген. Мындый куучындар ого јарап туратан, оноң улам оның санаазы там јарып, јўререгe јеңил болуп тургандый билдиретен. Калганчы өйлөрдө ол бойы да сеспес јанынаң чыккан-өскөн јери, төрөл албатызы керегинде көп сананар болгон. Ол керегинде студентер база көп куучындажып јат. Олор кезикте ўредў өдўп јадар өйдө преподавательдерине оок албатылардың өзўми керегинде көп сурактар бергилейтен.

— Албатыгар аайынча слердиң сананарыгар јолду. Јиит кижи өзўп-чыдаган айас төрөл калык-јоны, өскөн јери керегинде сананары јарт — деп, узун сынду, буурыл башту унчукпас ўредўчи өбөгөн бооро јаскыда айткан. — Нениң учун дезе, бойының албатызын сўўп билбес кижи Совет ороонын да сўўп болбос.

Студенттер јашты јажап койгон кижиниң сөстөрин тымык угуп, је нени де бойына јетире јартагылап болбой, јўзўн-башка суракта бергилейтен. Јийлек база көп сурайтан, ол кезик кыстар чылап кемзинип отурбайтан. Јииттер текши ороонның керектери аайынча куучындажатан, керижетен.

— Је, акыр, мен конторага барып келетем...— деп, Алан Јийлекле, улусла база бир канча куучындажып отурала, экинчи кыпта јаш балала кожо орында јаткан Шингени көрўп, уулын эркелетти.

— Је, тийбе ого. Оныла кижи база кижи деп куучындажар ба? Уйуктазын — деп, Шинге айтты, оноң Аланның кенетийин тымый бергенин көрўп, эптў маңдайына тўжўп келген чоокыр пладын тўзедип, унчукпады.

— Нени сананып турың? — деп, Алан бараргa меңгдеди.

— Бойымның ла санааларым.

Јуртагылаганынаң бери беш те јыл өткөн болзо, ол экў эмдигенче бой-бойынаң кемзинип, адаркап, айап тургандый јўргўлейтен. Онызы Шингеге јарап јат. Нениң учун дезе оноң улам олордың ортозы јаантайын арудый, јаантайын серўўн эзин согуп тургандый билдирет.

Аланның тойы болгонының бир јылы једип барадарда, бежен ўч јылдың јазында, Адыјоков Учурал аймакисполкомдо ишке көчўрилген. Узак өйгө иштеп келген председатель тўрген јўре берген. Ордына иштеер кижи тургуза табылбаган. Ишти бир канча кўнге парторг

башкарган. Јуун тужунда улус колхозтыҥ председателине Байзыҥ көстөгөн. Азанов шырказынаҥ улам оорып јүргенине салдырып, иштеҥ мойноп ийген. Оныҥ кийининде Эрелов Тарыннын ады ада ган. Је оны олјодо түрмеде јүрген кижи деп јараткылабаган. Тар бойы да јөпсинбеген. Јуунда райкомныҥ качызы Александр Пан леймонович Козырев турушкан. Ол улустыҥ куучынын, залдаҥ угулг сёстөрди бир де унчукпай узак угуп отурган. Учында сөс алган:

— Мен слердиҥ ончо санаа-күүнеерди билбезим. Је ончогор јакшы уктым... Председательге Токтубаев Аланды тутса кайда Слердиҥ шүүлтегер кандый?

Улустыҥ бир канчазы јуун башталарда, Аланды көстөөргө сана ган, је ижиненҥ чыгартырган кижини такып тударга јарабас деп унчу пагандар.

— Је Токтубаевти бис кезедип салар учурлу — деп, Козырев Ала га сабарын көргүзип, јакып турган. — Токтубаевте иштеер арга ба јаҥыс тыҥ тудунар керек. Јакшы председатель болотоны сүрекей кү је ишти эдер керек, јүрүмди јүрер керек...

Алан колхозтыҥ председатели болуп, бир канча өйгө јаан табы јогынаҥ иштеп јүреле, ончо керектерди неденҥ де улам билине берге дий кенетийин башкарган. Јас келип, јер јылып, өлөҥ көгөрип өзүп келерде, ол кыраларды, јалаҥдарды сугарарына бир канча улус аҥылу чыгарган. Алдында да јылдарда колхозтыҥ өлөҥ чабатан јерл ри сугарылган, је ол ишти јаҥыс Тодыр өбөгөн эдип јүретен.

Јайгыда, өлөҥ ижи тужында, Алан анчада ла улустыҥ курсагы бир де неме карамдабаган. Иштеп турган улуста эт үзүлбейтен, кези те бригадалар сайын бир койдоҥ сойдырып туратан. Јарма, керек де көчө дө соктыратан.

— Уйдыҥ, койдыҥ кажы ла фермазы бойыныҥ эткен өлөҥин кы кыда бойы јиир — деп, Алан ОТФ-ниҥ, МТФ-ниҥ, КТФ-ниҥ алды јарт задача тургускан. — Кем јаман эдип алар, ол бойы шордоор бойы бурулу. Јайыла өлөҥди чала-была эдип, кейле көптөдө бичи јыдыдып-карартып алала, кышкыда чаҥкыр, көк өлөҥ јиирим деп с нангылабагар...

Ол өткөн јылдардыҥ туркунына ончо иштерди башкарып, јастыр та јүрген. Бу күндерде, өлөҥ ижиниҥ кидим өйи тужында, ол колхо чыларды бир күнге амыраткан учун райкомноҥ выговор алган.

— Сен өткүре баш билинип турган ошкожыҥ — деп, эҥирде а ылына Алан кирип келерде, Байзыҥ айтты. — Ончо керектерди т јерле јөптөжип турар керек.

— Райкомныҥ јөптөрин билип те, бүдүрип те јадырым. Је ишт эдерде, мен бойым баш билинер учурлу. Оноҥ башка иш канайып ја ранар? — деп, Алан узак унчукпай отурала, каруузын јандырд

Столдыҥ јанында ары көрүп, нени де бичип отурган Байзыҥды јыктап, ол узак отурды. Байзыҥныҥ канча јылга бичип келгенин саанып, канча тетрадька јетти не? — деп, ичинде күлүмзиренди. Оноҥ ылам ол быјыл февраль айда өткөн съезд керегинде санана берди. Чындап та, партияныҥ јирменчи съезди сүрекей јаан суракгарды шүүп көргөн...

Бежен үч јылда Сталиннииҥ өлгөнин угала, Алан чек кайкаган да, коркыган да эди. Ол капшай ла јууда јүргенин сананган. Бастыра деремне чочый бергендий тымыган.

— Эмди канайып јаткайыс не? Канайып јүргейис не? — деп, Умсуур ыйлаган.

Оноҥ бери үч јыл өткөн. Мынча өйдиҥ туркунына көп кайкалдар, колундар угулган, јүрүм кубулып, өскөлөнип, ичкери түрген барып јат.

«Эмди бисте јаҥы керектер, јаҥы иштер» деп, Алан бойына айдынып, айылында јаш уулын сананып, айылдаҥ меҥдеп чыкты.

Јаан јайдыҥ јылу энгири турды. Эбире кырлардыҥ јаҥыс ла сомдоры карарып, деремне уйуктаарга тымый берген јатты. Кайда да јолдыҥ јанында конуп јаткан кастар кенетийин неден де чочып, калактакала, ойто тымып калдылар. Јемзе бригададаҥ минип келген адыҥ каска тужап ийеле, јаан јолго кирип, јанып бараткан. Ол кемниҥ де ыраакта, карарып келеткенин көрүп, оныҥ једижип келерин сакып, меҥдебей басты. «Кажы бир таҥкылу келеткен кижи болзо, бир каҥдыны сурап тартар эдим» деп сананды. Анча-мынча болгон кийининде ол кижи јууктап келеле, јакшылажып, капмай ла Узуннаҥ айылын сурады.

— Ол айыл тайгада. А бу слер не кижи эдигер? — деп, Јемзе бүдүҥкүйде оныҥ јүзин јарт көрүп болбоды.

— Јемзе бе слер?! Мен — Мырчый — деп, ол кижи озо танып, Јемзениҥ колынаҥ тутты. — Кандый коркушту тушташтыс! Слерге туштадым деп сананбадым да.

Тантыбаровтыҥ кенетийин көрүҥгенинеҥ Јемзе торт чочый берген. Мырчый јурт ичинде чек ундылып бараткандый болгон. Оныҥ бу јерлеҥ барганынаҥ бери ас өй өткөн эмес — он јыл! Јемзе туштажуга келиҥген болуп, күлүмзиренип те турза, ичинде не де кичинек эптешпей турды. Ол улустыҥ «озогы најылар база ла туштажа берген эмтир» деп айдарынаҥ јалтанып турган, је ондый да болзо, көп суракгар бергип, Тантыбаровтыҥ јүрген јүрүмин, санаа-күүнин билерге јилбиркеди.

Колхозтыҥ алдындагы председателин айылына экелеле, Јемзе казан азып, аракы уруп күндүледи. Олор экү узак отурдылар. Тантыбаров бойы керегинде ас айтты.

— Он јылды ончозын отурарга келишти... — деп, ол Јемзениҥ сугына јаҥыс улу үшкүрген. — Эмди тегин де болзо, алдындагы јурт-јер көрүп ийейин деп келдим. Колхозто до бир кичинек керегим бар.

Мырчый ойто баштапкы ўйиле, Кугашла, јуртаар кўўндў эмтир Ол јаңгыс кайын адазынаң јалтанып турган. Јылдар да көп өткөн. Ба ла-барка эмди оны ойто алар, та јок...

Тантыбаров колхозтың эмдиги јадын-јўрўмин, ижи-тожын чек бил бес болгон, оның учун Јемзениң кажы ла айткан куучыны ого кайка чылу, кандый да јаңгы угулат. Ол буурайа берген бажын сыймап, уза угуп отурды. Аланның председатель болуп турганын кайкап укты, не ни де узак сананды.

— Ол эмди чек өскөлөнип калган болбой? — деп, учында айтты

— Аланды эмди алдындагы Аланла канайып тўңгейлейт, чек баш ка эмей — деп, Јемзе көөрөди. — Алан торт тыңыган. Оның јуунда бас, оның барбас јери јок. Областап, Маскыбалап та турат. Былты Маскыбага быстапкага барып, колкоско кандый да сый экелген.

Оноң ары Јемзе колхозтың јўрўмин куучындады. «Кызыл Чолмон анчадала калганчы ўч-төрт јылдың туркунына областьтың озочыл кол хозторының бирўзи боло берген. Онызы јаңгыс ла Аланның иштеңкей инең болгон эмес. Колхозтың ижин, јадынын јарандырарга алдындаг председатель Учурал база көп кўчин салган, ол јуунын өйинде јайра дылып калган хозяйствоны јаңгыдаң төзөп, јаңгы јолго чыгарарын көп јылдар өткўрген. Ондый өй, ондый иштер айдары јок керек болго Је Учурал учы-учында аайланбай баргандый, иштеер кўўни чыгы керектерин јўткўбей, меңдебей эдип јўрген. Колхозко өскө башкараач керек болгон. Јаңгы ийде-кўч, мокоорбогон санаа-кўўн, амаду өскө ки жиденг табылары јарт болгон.

«Кызыл Чолмон» јаскыда көдўртип чучураган, јайла кожо ойт табынча онгдолып, кўскиде семирип, өңгўй берген аттый болгон, ол ка чан бирде тўңгей ле јаранар аргалу јўрген, ненинг учун дезе ол су-ка дык, јаңгыс јетпей турганы — курсак. Колхозтың курсагы колхозчы лардың колындагызы јарт. Ал камык улустың јылдаң јылга эткен иж учы-учында јеңўлерге једип, көскө көрўнер боло берген. Кирелтени көп сабазы «Кызыл Чолмонго» койдың тўгинең келип турган. Колхо бастырасоюзный выставкада туружала, сыйга јос јаратан машина а ган. Эки айдың бажында оны деремнеге экелерде, улус јаан сонурка көргөн: јааны коркушту болтыр, мыны канайып тарткылап келди не Алан јос јарарын сўреен тўргендеткен. Бир канча өйдиң бажында ко хозко бир канча кыпту јаңгы контора тудулган.

Јайгыда суунын јанында колхозтың јаан мылчазы тура берге Бригадалар селижип, келип јунунгылап туратан. Мылча анчада Эмдик-Содонго сўреен јараган. Келишкенде ле, јунунарга јўгўрете Баштапкы катап мылчага киреле, изўге чыдажып болбой коркыйл ол кийим кийетен јерге де токтобой јылаңаш чыга јўгўрген. Јаан улу оны көрөлө, ыраактаң арбанып,тўкўрген, јаш балдар кыйгырыжы каткырыжып, јўгўрўжип келген...

Јос јеткил боло берерде, колхозчылар бойлорына эки кыптаҥ тура дар болгылаган. Алан тураларды ээчий-деечий, тўс тударын сўрекей кеп туратан.

— Улыйса деп немени качан бирде көргөнөөр бар ба? Ол город лерде болуп јат —деп, Эмдик-Содон база ла билеркеп, председа-ьге јөмөжип, улуска айдатан. — Бистиҥ мында ўч тўбинде город лор, улыйса јок отурарга јарабас.

Эки јылдыҥ бажында озогы кичинек деремне өскөлөнө берген: ы-јаҥы тураларды эбире чеденлер курчала тудулган.

Деремнеде јаҥыс клуб тудары узак јылбай турган. Оны башкарып атан кижи город төөн база ла јана берген дежетен. «Тегин тура зо, не болзын... Јаан клубты тудары сўрекей кўч» дежетен. Улус е, кино келгенде, эски клубка, эки кыпты бириктирип койгон јабыс ага, бадышпай кысталыжып, калактажып, кыйгырыжып, тўкўри-керишкилейтен. Учында кинодоҥ кара терге тўшкен јангылайтан. ортозына јетире тудулып калган клуб тууразында карарып туратан.

Јурттыҥ јаранганы учында чадыр айылдарды бузуп, чачтырарына ен. Парторг Байзынга јаантайын райкомноҥ письмолор келетен, дар болгон сайын ол письмолорды кычырып, «трахомныҥ, ыштыҥ, тордыҥ, оору-јоболдыҥ уйазын бузуп өртөгөр» деп јакып туратан. – Коммунисттер, комсомолдор айылдарын озо буссын! — деп, ыҥ учында некеер болгон.

Аланга эјезиниҥ чадыр айылын озо бузуп, јайладарга келишкен. ҥ өскө аргазы јок болгон: «Председатель баштабаза, кем баштай-Је Јалааныҥ эптешпей јўргенин ол база көрўп чыдажып болбо-Эјези изў јайгыда турага отурып болбой, тышкары чөмчөйип кал-унукчылду отуратан, казан ла аскан сайын кимиректенип арба-Алан учында јаҥы кажаган айылдаҥ тудала, ўстин јосло эптў ап ийген. Айылдыҥ ичине јабыс балкаш печкени соктырала, тру-тўнўктеҥ чыгарып салган. Чындап та, мындый айылдыҥ ичинде а јок, отурарга да ару, серўўн болгон.

ар канча өйдиҥ бажында Аланнаҥ көрўжип, улус эски чадырла-зуп, јаҥы айылдар тудуп баштаган. Онызы бу деремнеде јаан тиҥ аайына чыккан јол болгон.

мсуур јажы јеткенинеҥ улам комсомолдыҥ качызыныҥ ижинеҥ да, оныҥ ордына Акардыҥ сыйыны — Мергенчи тудулган. Мер-городто медицинский училищени божодып алала, јерине јана Наташаныҥ ордына ишке кирип ле аларда, Байзыҥ оны бу өстөгөн. Бу өйлөрдө кажы ла јуунда деремнеде электрический оры керегинде куучын өдўп туратан. Учында ончо улуска јарт а берилген: кажы ла кижи туразыныҥ јанына коо, узун төҥөш ар учурлу болгон. Бу иш аайынча комсорг Мергенчи айылдарга төҥөш тартарын тўргендедип туратан. Улус өскўс чыдаган, эм-

ди «доктыр» болуп калган Мергенчининг сөзин јакшы угуп, белен јө
сингилей беретен.

— Илитричистбоны локомотивтең аларыс — деп, јаңы иште јң
биркеп иштежип турган Кача келишкенде ле јартап айдатан. — Или
трастанса бачым тудулбас. Оны тудары күч...

Мырчый Јемзенинг куучынын угуп, таңның адарга јууктап кел
нин де сеспей отурды. Ого деремненинг ичинде пötүктердиң кыйгыр
жып турганы да угулбайт. Ол кенетийин куучынның токтой берген
јаңы ла сескендий, бажын араай көдүрип, сурады:

— А Кача кижи алган беди?

Акыр, бу кандый Јелечи эди? Алдындагы Мекештиң үйи бе?

Ол эмди Јелечиле экү јуртап јат.

— Эйе, эйе. Мекешти өлгөн деп похороно бичик келген. Јелечи о
ыйлап-сыктап не болбоды...

Олор бир канча унчугушпады. Јемзе база бир канза таңкы
азып, аракыдаң база бир туурамды уруп, Мырчыйга сунды:

— Је мыны тудуп ийеер, өгөөн. Таң да адып келтир. Јадып, ах
рап, бир кичинек те болзо, туујырап алаак. Куучын — ол түге
эмес. Эртенги күн база бар...

— А Зоя кайда эди? Иштеп турган ба? — деп, Мырчый мең
айап тургандый арай сурады.

Јемзе күлүмзиренип ийди, каңзазын оозынаң алып, күлге түр
ди. «Келген де немең — Зоя болбой» — деп, сананды.

— Зоя ла Тарын ойто јуртагылап калган. Мында јаңы бир кы
болгылады — деп, Јемзе Мырчыйдың јүзине узак көрди. — Олор
шы јаткылары. Тарын колхозто тоомјылу кижи, сыйлар да алып

Мырчый баш та көдүрбей тымык отурарда, Јемзе табынча Зо
регинде ончозын куучындап берди.

Зоя ла Тарын ойто јууктажары керегинде сананглыбайтан
Олор бойы бойына чек ле öскö, качан билишпеген, көрүшпеген
тый көргилейтен. Олорды ойто јуртаар деп улус та сакыбаган. Та
ның Болчойды сöстöөр күүндүзин улустаң угала, Зоя бир де сöс
паган. Ол јаңыс ла бир катап эңирде ол экүниң сүттиң заводы
кожо баскылап баратканын узак көрүп турган. Ол туштa јаныы
зып келген Умсуурдаң:

— Болчой ло Чага чек айрылыжып калган ба?.. Чаганы кана
га тургулаган? — деп сураган.

— Айрылыжып калдыс дежер. Оның кайнинде бир көрзö
кожо, бир көрзöң — башка јүргүлеер. Не де аайлабас олорды —
Умсуур бүрүңкүйде ырай берген эки кижини база узак унчукпа
рүп, арбанган.

Зоя ла Тарын мының кийининде бой-бойына там ла соожып,
бойынаң там ла ырашкылай берген. Олор экүниң качан да јуук

ның јаңгыс ла Клара кезикте билдиртип турган, кап-кара чачту, кара көстү кызычактың «энем», «адам» деген өткүн үни эне-аданың јүрегине күүктиң үниндий томулып, торгылып туратан. Јаңгыс ла ада-энезиниң јаңгыс айылда кожо отурып чайлаганын, кожо конуп куучындашканын бир де катап көрбөгөн, бир де катап укпаган.

Бир катап Зоя база тайгадаң түжүп келеле, кайын энезиниң айылына кирип, балазыла куучындажып алала, бу айылда арткан јаңгыс кара көөжин таарга салып, адына апарып канјалап турарда. Тарын кайдаң да базып келген. Ол сөс тө јогынаң таарды ойто чечип, Зояга көргөн. Зоя кайкап та, коркып та, нени де айдып болбогон.

— Зоя, айылга кир — деп, Тарын түү-күү качан да алдындагы, јинт түжындагы чылап араай айткан.

Зоя оттың јанына базып келеле, нени эдерин билбей, нени де сап турарда, Тарын карган энезиниң ле кара кызычагының көзинче араай айткан:

— Болгон неме болгон ло. Эмди, байла, санаа алынган улус эмес пе бис? Такып јазап јуртайлык...

Зоя өбөгөнине де көрбөй, узак тымык турала, кенетийин јүзүн јаба түдуп, ыйлай берген.

— Ме, балам, бу көөшти ол казандардың ортозына апарып сал— деп, Тарын таарды јаңыртыктың үстүне салала, түрген чыгып, бир санча өйдиң бажында аттың ээрин алала экелген. Зоя ыйлаганча турган. Карган эне алдында јаткан айагын ары-бери салып, нени айдарын билбей, энчикпей отурган.

— Зоя, ичкери базып, отурзаң? — деп, Тарын оның ыйын токтоторго кичеенген.

Зоя нени де айтпай, ол ло јерине, оттың јанына, отура берген. Ол күн олор төртилези јаңгыс турада конгылаган...

Таң ыраактаң јарып келедерде, Јемзе ле Мырчый айылдаң тура кирип, төжөктөрин салып јаттылар. Тургуза ла уйуктагылап болбой, данышкылайт, јабынып алган тондоры калыражат.

— Акыр, бу Јумур өбөгөн кандый јүрү? Калапту тангма јок по? Эмди чек карып калган болбой деп, — Мырчый Зоя керегинде куугага эп јоксынып, меңдеп сурады.

— О кайракан. Ол өрөкөн быјыл јаскыда јада калды — деп, Јемзе тынды. — Ол кенетийин карып, кенетийин оорыган. Јүрегим деер, ым деер. Бажына кан јайылган эмтир дешкен. Карган өрөкөннің ыр-самырларының артап, чучураганы, байла, ол туру.

Мырчыйга бу ончозы коркунчулу угулды, оның уйкузы чек чыга ди. Јемзениң оноң ары айтканын тым угуп јатты.

— Јумур өбөгөн оорыйла, мал ижинең чыгала, бүдүн јарым јылга иш этпей јүрген. Ол ло болчок туразында јадатан. Јалбак эште

ле чайлап, ажанып отуратан. Азыраган эки-јаңгызы ол айылда турган
— деп, Јемзе куучындайт. — Оның кийининде ол Алан эште јўрўп ту-
рар болгон. Шиңе деп келин оның кири-торын јунуп, кийим-тудумын
јаантайын јазап беретен. Јумур өбөгөн олорды «бажыма јастык сала-
тан келдим, сөөгим тудатан уулым» деп мактап отуратан. Чындап та,
Алан ого тың болушкан. Оорый берерде, колкостың чодыла оны эмде-
дип те јўрген, курортко амырадып та ийген. Ударнык кижи болуп Ју-
мур өбөгөн база салган ла.

Оның оорузы быјыл эрте јаста кенетийин јаандаган. Је оны кем
де јаан керекке албаган. Мынайып оорыбаган эмес, јазыла бербей ле
дешкен. Учында ол өбөгөн «бойымның болчок турама јадатам» деп тап-
кан. «Өлөтөн болзом, анда өлөйин» деген. Колкос оның чөл јеринде
иштеп турган уулына телерам соккон. Јаан удабай Бокчо эки балазын
ээчиткенче, чинеези јок орус ўйин тартканча једип келген. Ол келерде,
адазы... Је уур ла јаткан. Кижиниң кебер-чырайынаң билдирбей база.
Мен ол туштa ол айылга кирип јўргем. Је билгем ле: бу кижи кижи
болбоско јаткан эмтир деп. Ондый да болзо, Јумур өрөкөннинг онча
санаа-укаазы ордында болгон. Айдар сөзин айдып, азыраган малын
ўлеп береле, «атанган». Јалбак эшке, Шингеге бир койдоң кой айдып
берген дешкен. Арткан малын, јөөгөн јөөжөзин јаңгыс уулына, Бокчого,
өлөр алдында көргөн орус келдине, оның балдарына бербей база. Бок-
чоның ўйи орус та болзо, санаалу таңма болтыр. Өскўс өскөн кижи
дешкен, байла, оның учун кирдең-тордоң јескинбейтен болбой. Кайын
адазы көс јумуп, барардың барганча оның јанынаң айрылбаган. Кур-
сагын азып, азырап, төжөк-јастыгын арутап, кургактаган дежет.

Бокчо, алдында адазыла тың ачыныжып јўрген кижи, ол өрөкөн
божой берерде, коркушту ыйлап, чуугуп турган... Оны канайдар база,
ойто тургуза тартып алар арга бар эмес... Бокчоның ўйи ачык-јарык ки-
жи болтыр, орустап та болзо, сурабасты сурап, айтпасты айдып отурар.
Бооро јакшы болуп, бир уул таап алала, оны кайын адамның адыла
«Јумур» деп адайтам деген. Улус оны јўк арайдаң токтоткон: келди
кижи кайңының адын адабайтан деп... Оның кийининде ол уулчакты
Темир деп адап салгылаган дешкен... Бокчо эмди адазынаң туразында
јадып, колхозто иштеп ле јўрў.

Јемзе куучынын токтодып, уйуктаарга тымый берерде, Мырчый
өрө өңдөйип келеле, таңкы тартып, узак отурды. Деремнеде кандый
да билер-билдирбес табыштар угулат: эртечил айылдар уйкудаң тур-
гулап турган эмтир.

* * *

Алан јаан ташты ыраактаң јўк арайдаң кучактанып экелеле, јол
дың ойдыгына кўч чачып ийеле, узак көрўп турды. Эмди ўстинең кў
мактаң көп урала, машинала тепседип ийзе, бу оро јоголып калгады

көрүнди. Алан маңдайына бојырайган терди эки сабарыла сыбыра тартып, эбире көрди. Улустың иштенижи араайлап, табыш-тал да чала тымый берген эмтир. Байа эртен тура не аайлу ойын-кокур, каткы-куу-ын болгон эди! Бүгүнги иш чек кандый да байрамдый башталган. Те-кери де сүүнгендий ару, чап-чаңкыр турган. Күн өксөгөн сайын изү там ла тыңый берген.

— Поскресникке баргылаар!.. Айылдарыңнаң чыккыла! — деп, кер атту Тодыр өбөгөн айылдардың эжигиле јортып, күлүмзиренип, кыйгырып турган. — Бу эмдиге чайлагылап турган ба? Тойгылап бол-бос кайткан! Чай ичеечи болгылаба дейдим! Калак, калак... мының ордына деремнениң уйларын айдаза торт... «Өчи!» ле дезе баскылай берер. Айылдарыңнаң чыккыла дейдим! Ого јүк эжиктерингнең көрүн-гиле!.. Бүдүштериңди көрөйин...

Ээчий-деечий баргылап јаткан улустың јүзүн-башка өңдү кийим-дери јайдың јарык күнин там ла кееркедип турган. Кайырчакту абра-лар, бричкалар ыраактагы бийик, боро јардаң кумак тартарга калы-ражып өткилеген.

Бүгүнги воскресник эски күрди ле оның эки јанындагы јолды ја-заарына чыгарылган. Сас јерди кечире салылган јол терең казылып, ойдыкталып, јайрадылып калган. Мынайда сүт тартарга сүрекей күч: бричка јаантайын ары-бери чайкалып, сүт чачылып, төгүлип туратан. Эски күрди кечетени торт шыра: үркүңкей ат кыймыктап турган агаш-тарды алтай базарынаң јалтанып, агаштар ортозында јаан кара јы-рыктарга көрүп, шокырып, күрди кечип болбой бир канча туратан.

Бу јол анчада ла јаскыда сүрекей үрелетен. Кыжыла бастыра сас-ка јайылып тоңгон тош јаскыда сөгүле агып, кезикте эски јолды күрге јетире бүркеп салатан. Ол туштa мынайда таң атту да кечерге кор-кушту болгон. Јаткан јурт калактап, арбанып, сууны кечип болбой шы-ралайтан.

Јууның јылдарында бу јолдың үрелип јатканына көс салатан улус ас болгон. Колхозтың председатели Тантыбаров Мырчый оны көрүп те јүрзе, керексибейтен. Јууга атанган эрлердиң тү-кү ле качан бирде күр тудуп, канча тümен кумак тартып јазаган јолы јыл сайын там ла казылып, сууга ыра јидирип, јемирилип јаткан. Јууның да кийининде јылдарда колхоз бу јолды јазап аларына күчи јетпеген. База бир-эки катап воскресник өткүрилген, је ол иш, јаан орого бир күрек кумак чачып ийгендий, јакшы көрүнбей де калган.

Алан быјыл ла јолды чыңдый, бек јазап алар деп сананган. Је амадузына јетпегенин ол эмди, күннің учында, бу јолдо эдилген иш-ти көрүп турала билди... Јолды јаңыс ла мындый ишле јазап болбо-зың... База кандый да өскө эп-арга, јаан ийде керек. Бастыра колхоз-ло үч-төрт күнге улай иштезе кайтпаза...

Јаңыс ла өй једишпей јат. Кыра ижин божодып, койдың түгин

кайчылаар ишти когузадып ла ийеле, улус воскресникке чыккан. Эмд эртен-соңзуннаң ла өлөң ижине кирер керек. Силос саларын тургуз ла баштазын деп аймактаң канча катап јакару келген. Быјыл өлө чабар кемине эрте јеткен... Улусты ончо јаскы иштиң кийининде бир эки күнге амырадатаны база бар...

Алан јолдо иштеп јүрген улусты көрүп, ишти эмди токтодор де шүүнеле, суунып јанында түште кой сойып, казан аскан јер јаар бас ты. «Јол быјыл база ла јазалбай калды — деп, ол бойында айдынды — Күскиде, аш ижиниң кийининде, эки-үч күнге воскресник эдер ке рек... Акыр ла, эзенде бу киреге јетире бу јолды јазап албазас бол зын!..»

Алан одуга једеле, шадырдаң суу сузуп ичип, эмди ле улуска ке лигер деп кыйгырарга турала, јолды төмөн бараткан Тантыбаровты көрүп ийди... Ол эмди, байла, баштапкы үйине јанып бараткан. Бу де ремнеде ол јарым айга јуук јүрген.

Улустың көп сабазы оны јаңыс ла кийининең ары көрүп үйдешти лер. Мырчый кемзинип тургандый күлүмзиренип, эки-бир сөс айдып баратты. Кем де ого нени де айдат. «Бисле кожо иштежигер» деп онын кийининең ары угулды. Тантыбаров карып калган, кандый да чек өс кө, таныш эмес кижидий көрүнет.

* * *

Улус клубтаң чыгып, ару эзинге серүүнденгилеп турдылар. Эжиги кайра ачылып калган клубтаң буу чыгат.

— Баш ла болзын, мыныҥ изүзине арай ла өлбөдим — деп, кем де айдынды.

Ару теңгериде јылдыстар койу быјырайыжат. Улустар ары-бери баскылап, таңкылагылап, куучындашкылайт.

— Ол ондый јаң кайдаң келген? Колхозчылар бойыныҥ јуунында не деп јөптөгөн — ондый ла болор учурлу — деп, Јанчык токтодынып болбой арбанат. Ол бүгүн јуунда база көп куучындаган.

Улустың бир канчазы јанып турды. «Партийный эместер барза да кем јок, эмди коммунисттердиң јууны болор» деп, парторг Азанов Байзыҥ јарлаган.

— Слер јана болгылабаар, уулдар. Колдороорды тегин көдүргилебеер. Эртен угарым, ол туштa... — деп, Эмдик-Содон өбөгөн айдынып баратты.

— Бистиң сөзисти укпас болзо, биске тегине ле јуунды не эдип турган? — деп, байагыла Јанчык таңкылагылап турган Акар ла Алаҥга јууктап келди. — Чек ле албан-күчле сокпоско көчүргилеп јат... Кижи ле кайкаар неме.

Акар ла Алан унчугушпады. Тегин де јарт болгон. Канча катап не тегине ле «калыраар?»...

Кандый да јылу эзин согот. Эбире јымжак, тымык тӱн турды. Бу апрель айдың баштапкы кӱндери болгон. «Быјылгы јас саң башка болды — деп, Алан Акарга айтты. — «Кызыл Чолмонның» јылыйганы бу туру...»

— Учурал канайып турган? Байла, билбей јат — деп, Акар унчукты.

Бӱгӱнги јуунга аймакисполкомның председатели Адыјоков Учурал келген. Ол кату куучын айткан, колхозчыларды арбаган, Аланга, Акарга, Байрымга да кӱзӱреген.

Керектиң башталганы мындый. Быјыл февраль айда колхоздың председателин Токтубаев Аланды бир катап райкомго алдыргылаган.

— Сениң колхозыңды совхозко көчӱрер шӱӱлте бар, — деп, анда айдышкан. — Бу керек озо баштап обкомдо шӱӱжилген. «Кызыл Чолмон» — передовой колхоз, оны совхозко көчӱрер ӧй јеткен...

Алан элдең баштап бу сӧстӧргӧ бӱтпеген: ол ончозы кандый да кокурдый болгон. Учында ого бойының шӱӱлтезин айдарга келишкен.

— Мен бодозом, бисти совхозко көчӱрерге эрте. Нениң учун көчӱретен? Не боло берген? Айса совхозко кайралы јок көчӧтӧн јангду ба?

— Је сен бойың јазап сананып көр. Бу сурактy ончо келтегейинең шӱӱп көрӧр керек, ол политический сурак! — деп, райкомның ишчизи айткан. — Бис тӱнгей ле колхозто јуун эдерис...

Ондый јуун март айда ӧткӧн. Аймактаң эки кижи турушкан. Сурак «Кызыл Чолмонды» совхозко кийдирип, оны ферма эдип салары керегинде болгон.

— Эмдиги ӧйдӧ колхоздордың, анчада ла совхоздордың ийде-кӱчи там ла тынгып јат, — деп, райкомның бир ишчизи доклад эткен. — Совхозко көчкӧни — ол производственный иштиң ӧзӱминде ичкери база бир алтам эткени...

Ол туштa јуун чек таң адарга јеткенче ӧткӧн. Көп улус куучын айткан, куучындар да кезем, кату болгон. Керишкилеп те ийген.

— Јакшы ла јадала, кенетийин не кубулатан? Нениң албаны бар? — деп, Јелечи айдынган.

— Јаман јаткан болзос, совхозко көчӧргӧ дӧ кем јок. Колхозыс јаранып ла барадыры, мынаң артык кандый јадын-јӱрӱм керек — деп, Чепчек айткан.

— Бистиң колхоз, мен бодозом, совхозко көчӧргӧ белен эмес, — деп, Алан ол туштa көп куучындаган. Колхозыс јаңы-јаңы ла ӧрӧ ӧңдӧйип, ондолып барадыры. Ол јетире тынгылак... Бисте эдеген, јарандыратан эмди де көп иштер, керектер бар. Оны ончозын учы-тӱбине јетирбей, канайып јаңы керектерге көчӧтӧн?.. Колхоз ӧнгжиринe јаңы ла јууктап келген... оның јакшы јӱрӱмге једетен аргазы бар, оны бис көрӱп турус. Совхозко көчӱрерге эрте деп бодоп турум. Јетире бышкалаж аштy да улус кеспей јат. Кемине јеткелек ӧлӧңди де чабар-

га јарабас. Јажына јеткелек тай атты да эрте мингенде, көкси тўжўп ўрелип јат. Кажы ла неменинг бойыныңг өйи бар... Оны мен өзөк-буурымла сезип ле турум, јаңыс чыгара јартап айдарга кўч.

— Слер ончозын јакшы оңдогор, нөкөрлөр, — деп райкомныңг ишчизи ончозын јартаарга кичеенип турган. — Чын, слердиңг колхозоор эмди јакшы айалгада. Оныңг учун слерге совхозко көчөргө коркунчылуда, кўўнеер де јок болоры јарт. Јаңы јўрўмге барары јаантайын кўч. Јаңы алтамдарды јалтанбастар эдип јат, революционер јаантайын ичкери бараргa јўткўп јат... Нөкөрлөр, слер јарт билигер. Анчада ла бу калганчы јылдарда бистиңг бастыра Совет ороон јурт хозяйствоны бийик кемине көдўрерине бастыра ийде-кўчин салып јат. Бис бу керекте јаан јеңўлерге быжу једерис...

Совхозко көчөтөни — ол сўрекей јаан учурлу керек. Бу бастыра иштер бистиңг бойыстыңг јурт хозяйствобысты там ла өрө көдўрерине ууландырган иштер. Алан, сен колхозтыңг председатели кижи оны тереңг оңдоор учурлу. Бис улустыңг јадын-јўрўми, ижи там ла јаранзын деп кичеенип јадыс.

— Мен база ла оныңг учун кичеенип јадым, — деп, Алан унчукты.

— Сөсти меге береер, — деп, кенетийин Багыр туруп келген. — Мен база сөзим айдатам. Јаңы ла нөкөр... Јаңы ла райкомныңг ишчизи сўрекей јакшы айткан: «Јаңы алтамдарды јалтанбастар эдип јат». Сўрекей тыңг айткан, ден, сўреен јакшы... чын. Јаңы јўрўмге чын ла көчөр керек. Неденг коркып турганыс? Ол туштa бистиңг колхозыс там ла јаранар!

— Ол туштa «колхозыс» эмес «совхозыс» болгой — деп, залдаң кем де айда салган.

— Эйе, чын, «совхозыс» — деп, Багыр туктурылала, зал јаар соок көргөн. — Совхозко көчөри јаан керек, оны ончозын төс јерлерде бистең озо, бистең артык шўўгилеп койгон. Бис не?.. Көчөр көчпөзин тегине ле не шўўжер мында. Јарт. Көчөр дегенде, көчөр лө...

Багырдыңг кийининде база ўч-төрт кижи куучын айткан.

— Совхозко көчөр деген улус колын көдўрзин — деп, учында парторг Азанов тымый берген залга јарт айткан.

Туй тура берген тымыкты улустыңг эптешпей кыймыктанышканы, тондордыңг шылыраганы, кемниңг де јөдўли бузуп баштады. Азанов көдўрилген кол јок болордо, капшай ла аймактыңг ишчилери јаар көрди. Оны ээчий капшай ла Багырдыңг колы бийик «учуп чыкты». База бир кол көрўнди — ол шулмус көстөри суркураган Эмдик-Содон болды. Умсуур та нени шўўген болбой, бир канча секундтыңг кийининде колын араай көдўрип ийди. Оныңг јанында отурган Јелечи ого көрөлө, колын база өрө сунды.

— Бир... эки... — деп, Азанов нени де сакыдып тургандый чала чөйө тоолоды. — Јўк ле беш кижи... Ол ло бо?

Зал унчукпады. Азанов јанында отурган улуска көрди. Оног ойто зал јаан бурылды:

— Совхозко көчпöс дегендер колдорын көдүрзин...

Бастыра зал көдүрилген колдорло толо берди, Аланнын колы учында көрүнди.

Бу јуунныг öткöни керегинде тал-табыш эртезинде ле ырада јайыла берген. Јуунда блааш-тартыш болгонын, кемниг нени айтканын, јуунныг ла кийининде аймактыг ишчилериниг јана бергенин — ончозын улус чокумдап айдып турган.

Эки конгон кийининде аймакка Азанов Байзыг алдырылган. Алан керегинде табыш та јок болгон. Онча öткöн керектер Аланнын ичинде кандый да эп јок артып калган, онча керегинде ол такып көп саганган. Улусла ол керегинде Алан такып куучындажар күүни келбейтен, је нени де бойына оңдоп аларга тургандый, энгирде уйуктаарга јатканда, түште кажы бир јерде јаңыскан јүргенде, ол керегин сананатан. Ол городто Јийлекке письмо бичийле, јуунныг öткöни керегинде тегине ле кыскарта база бичип ийген. Эки ле конгон кийининде Јийлекте јаан письмо келген, ол колхоз керегинде бойыныг шүүлтезин бир канча листке толтыра бичип салган болгон. Алан оны јилбиркеп те, кайкап та кычырган.

«...«Кызыл Чолмонды» совхозко кожорго тургулаган деп угала, үүн-санаам үрелди. Көп санандым. Эмди јуртыс совхозтыг фермазы да деп адалар ба? Атту јердиг адын айрып јадарда, кандый јаман! Онча бириктирип колбогондо јакшы ла јок, — деп, Јийлек, онын письмозынаг онча керектер камаанду чылап, чокумдап бичиген. — Кижинек те јурт болзо, таг алдынаг турза, öгжүп јаранар. Темдек эдип, улусты да алзагар: кажы ла кижиге тоомјы, јайым берип, öрö көдүргегер, оног јакшы керектер көп табылар. Кажы ла кижи јүзүн-башка удакка туттурбай алдынаг бойы јайым сананып, јайым иштеер учурлу. Ол туштa туза көп... Јурт та, кижи де, бүткүл албаты да онный. «Кызыл Чолмонды» эмди совхозко бириктирип салза, ол канча лдарга өзүп келген јурттыг, јаткан јонныг öңги öчүп, ийдези астап алар...»

«Эх, кызычакты сени, канайдар база. Бистиг керегисти кайдаг ткил билетен эдиг — деп, Алан учында күлүмзиренип сананган. — ен дезе, колхозты совхозко бириктирерге эрте деп айдып јадым. Кажы ла немениг бойыныг öйи-кеми бар... А сен дезе...»

Экинчи јуунныг болорын Алан энчикпей сакып јүрген. Онча антайын сананарга кандый да уур болгон. Азанов аймактаг база бүркелип» калган келген. «Аайы-бажы јок арбаттым, кериштим...» еп айткан. Оног улам конторада јаан тартыжу öткöн.

Экинчи јуунныг болотоны апрель айдыг баштапкы күндерине кешкен. Јуунга аймакисполкомныг председатели Адыјоков Учурал

өнөтийин келген. «Азыйгы колхозымныҥ улузын бойым јакшы биле рим» деген дежет...

Эмди јуунныҥ баштапкы бөлүгиниҥ кийининде, јаскы түндег серүүн эзинге соктырып, Акарла экү таҥкылап турала, Алан «Кызы Чолмон» колхозтыҥ учыныҥ келгенин кайда да ичинде јарт сезип, он чо өткөн керектерди ойто тоолой сананды. «Александр Пантелеймоно вич мында болгон болзо кайдар. Ол бир јартын бижу айдар эди» — деп ол айдынды.— Јакшы кижи мында јүрер бе?» Козыревти былтыр күски де кайдаар да өскө јаан ишке чыгарган деп табыш угулган.

Бир канча өйдиҥ бажында парторг Азанов улусты клубка кычыр ган. Јуунда куучын айдар кижи чек табылбай турарда ол бойы онче зын ойто јартап тургандый кыскарта айткан.

— Колхозтыҥ совхозко көчөрин бистиҥ коммунисттер јарт билип јат. Бу јаан керекти бис јарадып јадыс — деп, ол јерине отура берди Оноҥ ойто түрген туруп келеле, кенетийин кандый да тыҥ сурады Је, база кемде сөс бар?..

— Аланда не бар? Председатель кижи айтсын — деп, улусты шиҥдеп көрүп отурган Учурал унчукты.

Алан кызыл бөслө јаап койгон столдыҥ ары јанынаҥ араай туруп келеле, нени де сананып тургандый төмөн көрүп, бир канча унчукпай турды, оноҥ зал јаар көрди:

— Је, нөкөрлөр. Мениҥ шүүлтем слерге јарт: баштапкы да јуунда бүгүн де куучындагам. Совхозко көчөргө эрте деп бодоп турум. Мен база онче колхозко: общественный малга, јаткан јонго јакшы болзын деп айдып јадырым. Сананзам, бу керек арай ла јастыра. Колхозты ого јүк база бир беш јылга тургузар керек. Колхоз јетире тыҥып, ја дын-јүрүм өҥжүге берзин.

— Онызы чын. База бир беш јылга болзо... — деп, баштапкы рядта отургандардаҥ үн угулды, ол Тодыр өбөгөн болды.

— Мен бу слерди билбей јадым, кайкап јадырым! — деп, кенетийин Учурал туруп келди. — База ла ол керегинде... Бу кере түжине керижип келдис. Таҥ адып барадыры!.. Билбес кайткан улус?

— Је мыны ары ла јөпсинип ийетен... Кайдалык. Чындап та, таҥ ада берди —деп, залдыҥ учынаҥ үй кижиниҥ үни угулды.

— Колхоз бу бойынча совхозко көчсө, мындагы ферма уйан ферма болор деп бодоп турум, ол бачым оҥдолып албас. Бириккени јакшы керек... Је кажы ла колхозто, кажы ла јуртта бойыныҥ өзөтөн ийдекүчи, баратан јолы бар. Оны бис билер учурлу — деп, Алан Јийлектин письмодо бичиген шүүлтезин айдып ийгенин сезип, ичинде күлүмзиренди. — Оны биске керекке албаска болбос. Кажы ла јурттыҥ, јаткан јонныҥ тартылган тазылы, јайылган кылгазы бар, оны көрбөй, билбей кезе согорго јарабас... Онче ло немени барчактыда бириктиргенде, ондо өҥ-сүр де јок, өҥжүгип өзөтөн арга да ас болуп јат. Јаҥыс јерге

тöгүлген ашты да көрзөөр: өрө чыгып болбой бастыгыжып јат... Кажы да колхозты бис өскүрген чечектий таң алдынаң кичееп јарандырар дый... Је мениң шүүлтемле болзо, совхозко арай ла эрте көчүп јадыөзүп келгенин узак чокумдап јартады, јурт хозяйство аайынча ороон ичинде ödүп турган јаан иштер керегинде куучындады.

— Мен бу колхозты јакшы билерим, — деп, ол учында айтты. — Мен мында узак иштегем, мында ончо улусты билерим. Је кезик коммуАнчада ла Токтубаев, колхозтың председатели, бу керекти чек билбейт. Совхоз бастыра общественный хозяйствого јаан өзүм берип јат, Алан. Оны областтың, районның ончо ишчилери шүүп, јöптöгöн...: Алан, сен хозяйствоны башкарары јанынаң јаан öспöгöн эмтириң. Кайкап јадым. Бүгүн мени Темдеков Багыр сүүндирди, ол јакшы куучындаган, колхозты совхозко кочүп јатканын јакшы билип јат. Мен бодозом, оны совхозтың фермазының управляющийи этсе, ол јакшы ишчи болор.

...Парторг Азанов Байзың кол көдүрген улусты узак тоолоп, учында јарт айтты:

— Көчöр деген улустың тоозы алты кижиге көп. Айдарда, колхоз совхозко көчүп јат!..

Адыјоков Учурал зал јаар көрүп, күлүмзиренип ийди.

* * *

Эртен тура. Јаңгы ла öксöп келген күнге туранын бүркүзинде кыкайылып, тамчылар јерге јарыш эдип тамгылайт. Јаскы теңери ару, јеп-чаңкыр турды.

Алан аттың ээрин тудунганча туранын кладовказынаң чыгып келерде, Шинге айылдың эжик алдында чеденниң јанында кандый да элинле куучындажып турды. Алан олор јаар узак көрбöй дö, адының янына базып келди. Килиң кара ат алдындагы јаткан таста суланы тире јибей бажыла ойноп шоокырат, чорго мойынында јаан кара јакилтиреп јайылат.

— Бу Шурала не эзендешпей турганг? — деп, Шинге кыйгырды.

Алан күлүмзиренип келеле, Шурага колын берди:

— Мен сени таныбадым да. Јерингнең качан келгең?

— Бу јаңгы ла барадырым. Энем эшке јанып барадырым.

— Канайып јанып?

— Јанган чылап ла јанып... — деп, Шура кемзинип күлүмзиренди. Обööнимнең айрылгам, бу баламла кожо јанып келдим.

Шуранын кичинек кызычагы Аланның Арајаныла кожо шолырап јаткан јаскы суучактың јанында ойноп јүрди.

— А не јуртагылап болбоноор?

— Је оны... канчазын шыралаар? Бажын јаңыс ла аракыга сугала база берген кижини канайдар?.. Је слерде не солундар бар?

— Кандый солун болор база? Кече совхозко кирип калдыс — деп, Алан атанарга меңдеди. — Је биске кирип айылдазаң, Шура?

— Мен эмди мында да, көрӱшпей — деп, Шура кызычагы јаар басты.

— Чын ла ойндо айылда, Шура, — деп, Шинге олорды көрӱп турды.

— Бу слердинг адаардыңг јаражын — деп, Шура ыраактаң айтты.

— Ол тӱкӱ ле алдында умчылап азырап алган кара кулуным не

— Ол ло бо? Куда-ай, кандый јакшы ат болуп калган!..

Алан јортып барадала, база ла Шура керегинде санаңды. «Кажы ла кижининг јӱрӱми саң башка болотон турбай» деп ичинде айдынды. Шура беш јыл мынаң озо Кызыл-Јар деп јер јаар кижиге барган, каа- јаа айылдап келип туратан.

Кӱрди кечип јадала, Алан колхозчылардыңг јетире јазалбаган јолы керегинде санаңды. «Былтыр чертенген сӧзиме јетпегеним ол туру деп шымыранды. Ол кара аттыңг оозын бош салып, тӱргендеп јеле берди.

Шатра Шатинов

* * *

Мен анда,
Уч-Сўмер мөңкўлер алдында,
Ак-Ойбок деп кеен акта
Уй саачылар ортозында өскөм.
Олордың шаң-маң каткырыжы,
Сабаттарының, шадырларының каңыражы,
Бозуның мөөрөжи, уйдың ыңыраныжы
Көксиме јажына өткөн.
Анда, бийик јайлуда,
Обоодый ыжык кажаган айылда,
Јалтанбас келиндер ортозында
Коркыбаска мен ўренгем.
Айылдың ўстўнче јалкындар сунгулайтан,
Коштойыста јиктердең көчкөлөр ангданатан,
Кенете тайгада кар шуулайтан.
Кокурлаарга мен ўренгем.
Анда кей ару-ару,
Анда кўлўмји кару-кару,
Анда ачынчы ачу-ачу,
Чындыкка мен түңгейлешкем.
Уйлар сааза, сабар капшуун,
Өлөң чапса, чалгы шургун,
Јарындар элбек, балтырлар толун,
Су-кадыкка мен кўлўмзиренгем.
Оның да учун кечўлерди чачылта,
Оның да учун аттарды аргыза,
Колосконы, кожогоны өрө алдырта,
Алтай кожоң биске меңдейтен.
«Тайгадаң тайлар тудуп аларга»,
«Та эмезе керек-јаракка»,

«Та эмезе чайлап чыгарга»,
Баатыр уулдар айылдаарга күүнзейтен.
Түнде улустар, туулар уйкуда,
Уйлар тынгылайт јайым јадында,
Чеден тартылат куу туманга...
Ончозын тыңдап, уйкум келбейтен.
Тежиктең шыгалазаң, түн ортозы,
Уйлар ортозында улустың сомдоры,
Олордың шымырты, олордың куучыны...
Кандый да јажытту јүрүм бар деп сезетем.

* * *

Бурулу болзом, көөркийим,
Буруумды ташта.
Ыраак јылдыстый көгөрдим
Тымык толугымда.
Карган апшыйактый бөкөйдим
Лампа алдында.
Муң јылдыктарды јүктендим,
Олор аркамда.
Јебрен өйлөрлө јоруктайдым
Калапту күүндү.
Јал-Мөңкүге чыгадым
Коронду түнде.
Кадынды төмөн кас учар
Канады талымзырап.
Кара көстөң јаш агар
Карангуйда тамырап.
Өштүлер келер, табарар
Казыр бүдүштү,
Алкы-јөөжөни апарар
Ачап коркушту.
Энезинең айрылган кулун
Эрикчелдү киштеер.
Энези јок өскүс
Эмчек сурап өксөөр.
Ак јаланғдар кыйгырар
Ак кубалда.
Алтай туулар јайканар
Тымык јалбышта.
Ачу-коронго чыдашпай
Булуттый күзүреерим.
Арутаачы, чыкту јаңмырдый,
Алтайыма төгүлерим.

Ярослав Гашек

БАШТАПКЫ БӨЛУК

I-кы БАЖАЛЫК.

КАЛАПТУ СОЛДАТ ШВЕЙКТИҢ ТЕЛЕКЕЙЛИК ЈУУГА КИРГЕНИ

— Айдарда, бистиҥ Фердинандты өлтүргилеп салды ба? — деп, Швейкке оныҥ служанказы айтты.

Бир канча јылдар мынаҥ озо Швейк черүде болгон. Качан медицинский комиссия оны тенек дейле, јандырып ийерде, ол ийттер садып јуртап јаткан. Јүзүн-базын јошкын ийттерге ол санаага кирбес уктөс сананып таап алала, улуска садып турган.

Эмди ол ревматизмдү будын эмдеп, оподельдок деп эмле тизелерин элип-селип јыжып отурды.

— Кандый Фердинандты, пани Мюллер? — деп, Швейк сурайла, тизелерин оноҥ ары јыжа берди. — Мен эки Фердинандты билетен болтом: бирүзи эмдер јазайтан Пруши деп кижиде иштеген. Бир катап јастырган бойынча чач өскүретен эм ичип ийген, экинчизи Кокошка Фердинанд деп неме ийттердиҥ өтөгин јууп јүретен. Мен экилезине де килебезим.

— Јок, сударь, эрцгерцог Фердинандты[1] — деп, пани Мюллер айтты — Конопищи деп јерде јаткан ол бир семис, кудайзак Фердинандты змей...

— Иисус Мария! — деп, Швейк чочый берди, — бот сеге! А пан рцгерцогты кайда меч бергилеп койгон?

— Оны Сараево деп городто өлтүргилеп койтыр не. Колмылтыктаҥ ткылаптыр. Бойыныҥ абакайыла кожо автомобильде браадарда аткылаган дежет.

—Автомобильде аттырган дейзеер бе, пани Мюллер! Андый бай кижи автомобильде аттырбай кайтсын. Автолу јоруктайтаны јеткерлү неме деп ол сананбаган да болбой кайтсын. Ого үзеери Сараеводо болын! Ол Сараево деп город Боснияда ине, пани Мюллер... Керекти,

[1] Эрцгерцог Фердинанд — Австрийский императордыҥ таайы. 1914 јылда оны Сараево деп городто аткылап койгон. Империалисттер оныҥ өлүмин тузаланып, ол ок јылда баштапкы телекейлик јуу ачкандар.

быжу ла, турктар баштаган. Олордоң Герцеговина ла Боснияны блаащ пас керек болгон... Айдарда, керектер андый дедеер бе, пани Мюллер Эрцгерцог, айдарда, ол алтайга атана берген туру. Узак кыйналган ба

— Пан эрцгерцог ол ло тарый өлө берген, сударь. Колмылтыкл аткан кийининде кайда барзын. Бу ла јууктa бистиң Нусля деп јерд бир господин колмылтыкла ойноп турала, бастыра билезин адып сал ган. Төртинчи этажта кем мылтыкла адып туру деп көрөргө барга швейцарды база јыга адып койгон.

— Кезик колмылтыктаң адайын да дезең, адып болбозың, паш Мюллер. Андый системалу колмылтыктар толтыра. Ого ӱзеери он адарга јазаган кижи шык ла кийинип алган болбайсын. Эрцгерцогт адатаны — ол јеңил неме эмес ине. Ол јошкынга аттыртып койго лесник эмес эмей. Јаңыс ла кӱч неме — эрцгерцогко канайда јууктай таны. Андый баринге јыртык кийимдӱ јууктап болбос эмейиң. Анды учурал туштa содон бөрӱк кийип алар керек, анаң башка полицейски тургуза ла јиткеңнең каап алар.

— Анда улус көп болгон дежет, сударь.

— Андый болор учурлу, пани Мюллер, — деп, Швейк тизезин јы жып божодоло, айтты. — Слер эрцгерцогты эмезе кааңды өлтӱрер шӱӱнип алзагар, ол туштa кыйалтазы јогынаң кемле-кемле јöптöжи аларыгар. Бир кижиниң санаазы — јакшы, је экӱниң сагыжы оно артык. Бирӱзи бир сӱме айдар, экинчизи дезе оноң артык сӱмени та бар.

Ол туштa бистиң гимнде айдылган чылап «Јеңӱге јол ачык» де гендий болор. Је андый баринди өлтӱрерденң озо оны келишкедий је де кетеп алар керек. Кааннын абакайын Елизаветаны эгӱле өлтӱр сайып ийген Люкени деп господин санаарга кирет пе? Ол онылa ко садта соодонгылап јӱрген ине. Бот, оның кийининде бир де кааннын абакайы соодонып баспай барган дежет. Андый јеткер эмди де болор Көрөрөөр дö, пани Мюллер, олор удабас орус та кааннын бажы јеткилеер. Көк теңери сени теп, көрмöстöр бистиң кааныстың таайы наң баштайла, эмди оның бойына да јеткилеер болды ба. Карган ка ныстың öштӱлери Фердинандтың öштӱлерине көрö эки катап көп ин Бу ла јууктa трактирде бир господин: «Удабас ла императорлор, к андар ширеелеринең ээчий-деечий учкулай берер, олорго государс венный прокуратура да болужып болбос» — деп куучындап отурга Оноң көрöр болзо, ол јыдымардың сырага да төлööр акчазы јок б луп калган. Трактирщик полицейский алдырып келерде, ол трактир щикти бир катап, полицейскийди дезе эки катап јудрукла салга Оноң оны эрӱӱлтетен јер јаар тележкалу тарткылай берген... Быј керектердиң аайына да чыкпазың, пани Мюллер! Айдарда, Австрия б за бир кижиге короп калган туру. Качан мен военный службада бол рымда, бир солдат бойының капитанын аткан. Мылтыгын октоп ал

канцелярияга кирип келген ине. Ого канцелярияда сенинг мында
етеп немең jок деп айдышкан, jе ол капитанды ла көрөтөм деп, мой-
кып турган. Капитан кыбынаң чыгып келеле, оның отпускын блаап
арда, онызы jык ла: өкпө-буурын өткүре адып ийген. Ок капитанды
коноло, анда jаан чак эткен: чернилалу шил оодылала, ончо слу-
бный чаазындарды уймап салган.

— Ол солдатла анаң не болды? — деп, пани Мюллер кийинип, йдынып турган Швейктең сурады.

— Штанын тудатан помочьторыла буунып койгон — деп, Швейк япазын арлап айтты. — А штан тудатан немези оның эмес болгон: ол түрменинг каруулчыгынаң удурумга сурап алган. Штаным түп туру деерде, тенек неме ого берип ийген ине. Оны адатан өйди ол сакызын! Мындый айалгада кижи нени сананып таппас! Түрменинг уулчыгын jамызын jабызадала, алты айга түрмелеп койгон, jе ол ртан өйин jетире отурбаган. Швейцария дөөн кача берген. Эмди кандый да бир церкведе улусты мүргүүлге үредип jат. Эмдиги акту улус ас, пани Мюллер. Мен бодозом, эрцгерцог Фердинанд Сараево деген jереерде оны аткан кижини ак-чек деп jастыра бо-он болор. Оны көрөлө: «Мени уткып турган болзо, ижемjилү кижи тир» — деп бодогон болор. Онызы колмылтыкла jык ла берип ийбе-бе. Бир катап аткан ба, айса көп катап па?

— Ол эрцгерцогты бош ло элгек эдип ийген деп газеттер бичип сударь. Бар-jок патрондорын ончозын адып ийген ошкош.

—Адатанында күч ле неме jок, пани Мюллер. Мен болзом брау-деп колмылтык садып алар эдим. Тыштынаң көрзөң, ойынчык кош, jе онызла эки минуттың туркунына jирме де эрцгерцогты jыга п саларың. Jоондорын да, арыктарын да. Чынын айтса, течпекте-озо тийдире адарың, пани Мюллер. Португалияның уулдары бой-ың королин канайда jыга аткылап салган эди, ол санаарга кирет пани Мюллер? А оның течпеги не аайлу болгон! Король арык бол-ын слер бойоор билереер ине... Jе мен «У чаши» деп трактирге бра-м. Терьер укту ийт аларга келгилезе, ийт городтың тыштында няда деп айдыгар. Меңг оның учун акчазын алып алгам, албада-тургулай берзе, мен ийттинг кулагын имдеп салгам, jазылганча са-алзын деп айдыгар.

«У чаши» деп трактирде сок ло jангыс кижи отурды. Ол jажытту щияның агенти Бретшнейдер болгон. Айак-казанын jунуп jаткан тирщик Паливецле ол тоомjылу куучын баштаарга тегин ле jерге жип отурды.

Паливец jарлу күркет күлүк болгон. Оның кажы ла айткан экин-бзи «көдөн» эмезе «чүбек» болотон. Jе андый да болзо, ол көп би-ер кычырган кижи болуп, туштаган ла кижиге Наполеоннын диязы Ватерлоо деп jерде англичандарга каруузын канайда берге-кычырзын деп jөп берип туратан.

(Ватерлоо деп јерде англичандар: «Олјого киригер!» — деп айдар да, Наполеоннын гвардиязы: «Гвардия өлөр, је олјого кирбес!» — деп каруузын берген болгон).

— Быјыл јай јакшы — деп, Бретшнейдер Паливецти тузактап аларга ченежип отурды.

— Јакшы да болзо, тонкойор ого! — деп, Паливец айдала айак-казанын шкафка сукты.

— Сараеводо бистин керегис коомой ло! — деп, Бретшнейдер ижемјизин јылыйтпаска Паливецти онон ары оспоктой берди.

— Кандый Сараеводо? — деп, Паливец сурады. — Нусельский трактирде бе, кандый? Анда күнүн ле сайын согуш-чабыш. Нусельдин трактири онгду јер бе?

— Боснияның Сараевозын айдадым, пан трактирщик. Анда эрц-герцог Фердинандты аткылап салган. Мындый немеге нени айдараар?

— Мен андый немеге киришпейтем. Түкүрейин олорго, ончозына! — деп, пан Паливец политикадан јалтанып унчугала, канзазын асты. — Эмдиги өйдө андый керектерге киришсең, мойның толгодып саларын. Мен трактирщик. Сыра ичерге келген кижиге мен уруп берерим, политика-малитикада мениң керегим де јок. Эрцгерцог өлбөөктөң кем де өл, анда мениң керегим ле јок. Калыраар болзоң, Панкрац деп ката-лажкага киргенинди бойын да билбей каларын.

Бретшнейдер арга јокто айландыра ајыктайла, ээн трактирде бир де кижи јок болгонын көрөлө, катап ла пан Паливецти тузактады:

— Азыйда мында государь императордың портреди болгон — деп, ол бир эмеш унчукпай отурала айтты. — Ол ло күскү турган јерде.

— Чын — деп, пан Паливец каруузын берди. — Анда болгон. Императордың јүзине чымындар чычкылап турарда, мен оны трактирдин јабуузының алдына апарып салгам. Ол керегинде кем-кем эрмек айдар болор деп коркып турбай база. Онон башка чак болор ине. Амырын-ча ла апарып салгам. Тал-табыш мене ол не керек?

— Сараеводо керек онон до коомой болгон эмес пе, пан трактирщик?

Полицейский агенттиң мынайда тургузып ийген коркушту кара санаалу сурагына трактирщик Паливец каруузын сүрекей чеберленип јандырды:

— Чын, бу өйдө Босния ла Герцеговинада сүрекей изү. Качан мен анда черүде служить эдеримде, бистиң обер-лейтенант изүге чыдашпай, маңдайына тош салып туратан.

— Кандый полкто служить эткенеер, господин трактирщик?

— Андый бор-ботконы кем оны эске алынар — деп, пан Паливец каруузын јандырды. — Мен андый немени көп сананбайтам. Көп сананганда, анда јакшы ла јок.

Јажытту агент Бретшнейдер ижемјизин јылыйтып, унчукпай барды. Оныҥ чырайы Швейк кирип ле келерде, јарый тўшти. Онызы нени де билбеечи кижи болуп, бойына бир кружка кара сыра јакыдала, оноҥ унчукты:

— Венада бўгўн база траур.

Брентшнейдерлиҥ көстөри тургуза ла суркуражып чыкты. Ичинде туйка иженип, Швейкти оноҥ ары кўйбўредерге албаданды:

— Конопище деп городто база он кара мааны илгилеп койгон.

— Јок, он эки болор учурлу — деп, Швейк кружказынаҥ бир эмеш ичип ийеле, унчукты.

— Нениҥ учун он эки болотон учурлу? — деп, Бретшнейдер сурады.

— Анайда тоомјылу болор — деп, Швейк айдынды. — Тоолоорго до эптў, баазы да јеҥил.

Трактирдиҥ ичинде катап ла тымык боло берди. Оноҥ Швейк тыҥ ўшкўрип ийеле, унчукты:

— Айдарда, өрөкөн ол алтайга атана берген туру. Кудай ла оны көргөй! Император болотон өйин сакып албаган туру. Качан мен военный службада болорымда, бир генерал аттаҥ јыгылган. Ого өрө турарга болужарга јўгўргилеп келгилеерде, ол дезе чирей тебинип койгон. А көөркий фельдмаршал болорго амадап јўрген. Бу мындый керек смотр тужында болгоҥ.

Ол смотр деген неме качан да јакшыга јетирбес. Сараеводо база смотр болгон болбой кайтсын. Бир катап полковой смотр тужында мениҥ мундиримде јирменчи топчы јетпей калган. Оныҥ учун мени он төрт кўнге каталажкага отургыскандары санаама кирет. Эки кўнге колы-будымды бууладып койоло, агару Лазарь чылап јаҥыскан јаткан эдим. Военный службада дисциплина болотон учурлу. Канай та болбозыҥ. Андый дисциплина јок бозло, ончозы ак-јарыкка тўкўре берер эмей. Бистиҥ обер-лейтенантыс Маковец биске јаантайын мынайда айдатан: «Дисциплина јогынаҥ не де болбозоор, шилемирлер. Дисциплина јок болзо, слер кижи-кийиктер чилеп, агаш кырлап јўрер эдигер. Военный служба слердий тенек немелерденҥ кижи эдип салар!» Онызы андый эмес пе? Бойоор до сананып көрзөөр: Карловый площадьта өскўрген кажы ла агаштыҥ бажында дисциплиназы јок солдаттар отурза, оны не аайлу неме деер! Ондый немеденҥ мен бойым да јалтанадым.

— Ол Сараеводо бастыра керектерди сербтер баштаган — деп, Бретшнейдер эмди Швейкти тузактап аларга албаданды.

— Онызы јастыра — деп, Швейк айдынды. — Андагы керектерди турктар баштаган. Босния ла Герцеговина учун.

Анайда айдала, Швейк оноҥ полицейский агентке Австрияныҥ Балканский ороондордо тыш политиказын јартады: турктар 1912 јылда Сербияны, Болгарияны ла Грецияны јеҥип болбогон, оноҥ олор

Австрия болужар деп иженгендер, је андый неме болбосто, олор Фердинандты аткылап койгон.

— Сен турктарды сўўп јадыҥ ба? — деп, Швейк трактирщик Паливецтеҥ сурады. — Ол кудайы јок немелерди чи? Сўўбей јадыҥчын ба?

— Меге келген кижи тўҥей ле кижи — деп, Паливец айтты. — Турк та болзо керек беди. Трактирщик кижиге политикага кирижип керегим ле јок. Сыранын учун төлөйлө, бажына не де кирзе, анда калырап отур. Артканында менин керегим јок. Бистиҥ Фердинандыс ты серб те, турк та, католик те, мусульманин де өлтўрген болзо, анда менин бир де керегим јок.

— Јакшы, пан трактирщик, — деп, Бретшнейдер катап ла ижемјизин јылыйтып, је андый да болзо, бу экўниҥ бирў-бирўзин тудуп аларга чырмайды. — Је чынын ла айдыгар: бу Австрияга јаан чыгым эмес пе?

Трактирщиктиҥ ордына каруузын Швейк айтты:

— Чыгым эмей база. Коркушту јаан чыгым. Фердинандты кандый бир тербезенле солып болбозыҥ. Ого ол туштa оноҥ течпек болорго келижер эди.

— Слер мынила нени айдарга тургар? — деп, Бретшнейдер тургуза ла кўйбўреп чыкты.

— Нени бе? — деп, Швейк оноҥ ары кööрöди. — Ол оноҥ течпек болгон болзо, туку качан тоҥкойып калар эди. Оныҥ имениезинеҥ мешке ле чырбаал јуунадып јўрген карган эмегендерди ле сўрўжип јўреле, божоп калар эди. Фердинанд оноҥ течпек болгон болзо, мындый уйатту өлўмле өлбöс эди. Сананарга да эби јок — государь императордыҥ таайы, а оны аткылап салгандар! Ол керегинде бастыра газеттер табыш чыгаргылап јат, је бу уйатту неме эмес пе! Будейовицкий базарда бир канча јыл мынаҥ озо мал садаачы Бржетислав Людвик деп немениҥ ичин јара сайгылап ийген. Оныҥ Богуслав деп уулы болгон: ол кандый да городко чочко садып келгенде, улус оныҥ чочкозын албай барган. Туштаган ла кижи оныҥ көзине: «Бу немениҥ кадаткан Людвиктиҥ уулы. Уулы да жулик неме болбой!» — дежетен. Учы-учында, Богуслав Крумловтыҥ кўриненҥ Влтава сууга калып ийген. Оноҥ көрмöсти сууданҥ чыгарып, тиргизип, ичинеҥ јудунган суузы чыксын деп јайкаарга келишкен... Оноҥ доктор ого кандый да укол тургузып ийерде, ол кўрўм өлö берген.

— Фердинандты мал садаачыга тўҥейлеери... саҥ башка неме — деп, Бретшнейдер кара санаазы кайнап, унчукты.

— Андый эмес — деп, Швейк актанып отурды. — Öрöги кудай бойы көрзин, мен кемди де кемле де тўҥейлебей јадым! Пан трактирщик мени билер. Мен кемди де кемле де тўҥейлебегем, чын ба? Јаҥыла эрцгерцогтыҥ тул эмегенине килеп јадым. Эмди ол јаҥыскан нени

дер? Балдары öскўс, Конопищеде имениезинде ээ jок. Öскö кандый ир эрцгерцогко эрге барар ба?

Оноң не туза? Катап ла Сараевого барар, катап ла кара jаңыскан ртып калар... Темдек эдип, Зливе деп jерде jаткан Пиндюр деп быjар амилиялу лесникти алалыктар. Браконьер уулдар оны аткылап койсең, а оның эки балалу эмегени тул артып калган. Бир jылдың бажында ол Мыловарда jаткан Пепик Шаловиц деп лесникке барган. Оның база аткылап салган. Ўчинчи катап лесникке браадала: «Кудай я тооны сўўйтен. Эмди ырыс болбозо, нени эдетенин бойым да билбей jадым» — деп айткан. Керек jарт: мынызын база аткылап койгон. Көöркийдиң колында лесниктерден тапкан балдары — туй ла алты бала артып калган. Арга jокто көöркий Глубокое деп jерде князьтың канцеляриязына лесниктерден тапкан шыразына комудап барган. Князь ого Ражицкий бүүнтының каруулчыгына, Яреш деп öбööнгö, бар деп jöптöгöн. Оноң ары не болгон деер? Яреш бир кўн балыктап турарда, браконьер улус оны сууга чачкылап ийген! Ярештең көöркий база эки бала таап алган. Оноң ол Водняны деп jерде ат кабызачыга барган. Онызы бир кўн көöркийди малтала төбöлöп койоло, полицейский участокко бойы келген. Писектиң окружной jаргызында öрмöс священниктиң тумчугын ўзе тиштейле, эбире улуска неге денинбай jадым деп jарлап, государь император керегинде jаман сöсöр айткан.

— А ол император керегинде jаман нени айткан? — деп, Бретшнейдер ижемjизи кууп сурады.

— Онызын мен слерге айдып болбозым. Оның айткан сöстöрин ндарга эмдиге jетире кем де тидинбеген. Je оның айткан сöстöри оркушту ла jаман дежет. Оны угала, бир судейский чиновниктиң наазы ол ло туштa энделе берген дежет. Оның эдренги сöстöрин ура улус укпазын деп, чиновникти эмдиге ле туйук jерде туткулап т. Императорды jамандаган сöстöрди эзирик те улустың jамандагаынаң коомой деп уккам.

— Эзирикте улус императорды канайда jамандап jат? — деп, Бретшнейдер сурады.

— Je, уулдар, öскö неме керегинде куучындашсаар — деп, трактирщик Паливец jайнады. — Мен андый куучынды сўўбейтенимди бойоор билереер. Кандый бир jастыра эрмек калырап ийгилезе, бу ла жиге чак болор ине.

— Государь императорды эзирикте канайда jамандаар ба? — деп, Швейк сурады. — Jўзўн ле базын эп-сўме бар. Аайы jок ажыра ичиеле, австрийский гимн ойноп берзин деп сурагар. Ол туштa айткан зиңди бойың да билбезиң. Государь император керегинде кожыакту сöс айдып, кабортозын да чын айтсагар — ого бастыра ла рўмине уйат болор. А ол öрöкöнди тегин jерге уйатка сугарга ja-

рабас. Бойоор до сананзаар: јиит тужында Рудольф деп уулын јылы кан. эттӱ-канду эмеенин Елизаветаны эгӱле ичин јара сайгылап койг оноҥ Ян Орт деп карындажы ӧлӱп калган, Мексиканыҥ императо болгон экинчи карындажын[1] кандый да шибеениҥ јанында аткы салган. Андый кижиге јаҥыс ла темирдий нервалар керек. О кийининде оны кандый бир аракызак айткылап отурза, не болот Эмди кандый бир јуу-чак тӱшсе, черӱге акту кӱӱнимле барып, го дарь император учун кызыл тынымды да кысканбазым!

Швейк сыразын јаан ууртап ийеле, бойыныҥ шӱӱлтелерин о ары улалтты:

— Бу керектерди ончозын государь император анайда ла артыр деп бодоп тураар ба? Слер оны јакшы билбезеер. Көрӧӧр дӧ: туркта ла јуу башталар. «Мениҥ таайымды ӧлтӱрген болзоор, мен слерд јӱзи-бажыгарды оодо согорым!» — деп айдар Јуу болор. Кыйа јок болор. Сербия ла Россия бу јууда биске болужар. Согуш-чаб болор ло!

Ойгортып отурган Швейктиҥ бӱдӱжи сӱреен болгон. Јалакай кӧ јӱзи тегерик айдый јалтырап отурды. Ончо керектер ого бир де ал зу јогынаҥ јарт болгон.

— Турцияла јуу баштализа, биске немецтер табарар болды ба деп, ол Австрияныҥ келер ӧйдӧги салымын шӱӱнип отурды. — Н мецтер турктарла кожо јӧптӱ ине. Немецтий эрлик ошкош немелер ӱстӱнде јок. Је керек андый боло берзе, бис Франция биригип а рыс. Јетен бир јылдаҥ ла бери Франция Германияга тижин тиш нип јат. Олорло кожо биригип алзаас, бис немецтерге берерис! Јуу тӱҥей ле болор, артык мен нени де айтпазым.

Бу ла ӧйдӧ Бретшнейдер ӧрӧ турала, бийик кӧдӱриҥилӱ ӱн айтты:

— Артык сӧс тегин де керек јок. Эмди ле коридорго чыгаар, м слерге бир сӧс айдарым.

Швейк сенекке полицияныҥ јажытту агентин ээчий келерде, об зы ого кан-кереденинг[2] сӱрин көргӱзеле, оны эмди ле полицияга апа дым деп јарлады. Швейк: «Пан, байла, јастырып јат, нениҥ учун д ол бир де артык сӧс айтпаган, кемди де јамандабаган» — деп, танды.

Швейк бир канча каршу керектер эткен: ол тоого государственн измена база кирижип јат деп, Бретшнейдер ого јартады.

Оноҥ трактирге ойто киргилеп келерде, Швейк Паливецке айт

---

[1] Экинчи карындажы — Эрцгерцог Максимилиан Габсбургты Мексиканыҥ ператоры эдип французский интервенттер отургускан. Мексикада тӱймеен чыга республиканецтер оны аткылап салган.

[2] Кан-кереденинг сӱри... — Австро-Венгрияныҥ јажытту агенттерииҥ ан темдеги — эки башту кан-кереде болгон.

— Мен беш кружка сыра ичкем, эки сосиска јигем. Эмди бир рюмка сливянка уруп беригер. Меге капшай барар керек, ненинг учун дезе мени арестовать эткилеп салган.

Бретшнейдер Паливецке кан-кередезин көргүзип, бир эмеш санаып турала, оноң сурады:

— Слер эмеендү бе?

— Эйе.

— Слердинг ордыгарга эмегенигер садыжып болор бо?

— Садышпас кайткан.

— Айдарда, онызы макалу, пан трактирщик, — деп, Бретшнейдер сүүне берген үниле айтты. — Эмеенеерди эмди ле алдырала, садуны оның колына табыштырып беригер. Энгирде бис слерди апарарга келерис.

— Коркыба — деп, Швейк Паливецти токунадып айтты. — Мени јүк ле государственный измена учун арестовать эткилеген. Эрикпе.

— Је мени ненинг учун? — деп, Паливец комудай берди. — Мен не аайлу ајарынчак болдым!

Бретшнейдер күлүмзиренип ийеле, јенгү алган кижидий айтты:

— Государь императордынг јүзине чымындар чычкан деп айткаанаар учун. Государь императорды бис слерге көргүс берерис!

«У чаши» деп трактирденг Швейк јажытту полицияның агентине айдадып чыкты. Качан олор экү тышкары чыккылап келерде, Швейк кару күлүмзиренип ийеле, агенттинг јүзине көрүп, мынайда сурады:

— Тротуарданг түжүп алайын ба?

— Ненинг учун?

— Мен бодозом, арестованный кижиге тротуарла базарга јарабас болбой.

Качан олор полицейский управлениенинг эжигине јеткилеп келерде, Швейк айтты:

— Өйди кандый макалу өткүрдис! Слер «У чаши» деп трактирде аантайын отурып јадаар ба?

Швейкти полицияның канцеляриязына кийиргилеп јаткан өйдө «У чаши» деп трактирде пан Паливец бастыра керектерин үйине табыштырып, оны мынайда мекелеп турган:

— Ыйлаба, је огурба! Чымынга чычтырткан государь императорның портреди учун олор меге артык нени эткилеер деп турун?

Анайып јалтанбас калапту солдат Швейк кокурбыла коркушту телекейлик јууга кирди. Керектинг аайын озолодо ол канайда көргөн деп, ол историктерди јилбиркедер. Је телекейлик айалга кийининде солдат Швейктинг «У чаши» деп трактирде айтканыла болбогон. Онызы неме эмес. Швейк келиштире айткадый дипломатический үредүде үренбеген ине.

II-чи БАЖАЛЫК.

КАЛАПТУ СОЛДАТ ШВЕЙК ПОЛИЦЕЙСКИЙ УПРАВЛЕНИЕДЕ

Сараеводо болгон јеткерден улам полицейский управлениени көп тоолу бурузы јок көөркийлер толтырып ийди. Олорды бирден-экиден айдагылап ла келгенде, канцелярияда отурган карган инспектор олорго маказырап, кару ўниле мынайда уткып турды:

— Ол Фердинанд слерге чакты јетире-ер!

Качан Швейкти баштапкы этажта тоозы јок камералардың бирўзине јетиргилеп келерде, анда алты кижи отурды. Олордың бежўзи столды эбире отургылады. алтынчызы дезе, орто јашту эр кижи, артқандарынаң аңыланарга турган чылап, толукта темир койканың үстүнде отурды.

Швейк кажызынаң ла олорды нениң учун түрмелегенин сурап баштады. Столдың кийининде отурган беш кижиден ол сок ло јаңыс мындый сөстөр укты:

— Сараево учун.

— Фердинанд учун.

— Эрцгерцогтың өлўми учун.

— Фердинанд учун.

— Эрцгерцогты Сараеводо өлтўргени учун.

Алтынчызы дезе: «Менде бу отурган немелерле бир де колбу јок, оноң башка кижиге серемји түжер, мен мында галицкий өбөөнди тоноп аларга болуп, өлтўреле, отурым» — деп јарлады.

Түрмеге канайда киргендерин бой-бойлорына канча-канча катап куучындагылап отурган беш кижиге Швейк коштой отурып алды.

Алты кижиниң бежўзи ончозы трактирде, эмезе аракы ичетен подвалда, эмезе кафеде туттургылаган кўлўктер болтыр. Олордың ортозында очкалу, айдары јок течпейген, көстөри јашталып калган бир господин отурды. Оны полицейскийлер айылында арестовать эткен, нениң учун дезе Сараеводо болгон јеткерден эки кўн озо оны «У Брейшки» деп кафеде эки серб студент-техниктер учун акча төлөп јатканын көргөндөр. Оноң Брикси деп полицейский агент оны ол ло эки студентле кожо Ржетезовый оромдо «Монмартр» деп ресторанда эзирик јўргенин көргөн. Качан полицейский агент оны тудала, протокол тургузып отурарда, ол серб студенттер учун «Монмартр» деп ресторанда база төлөгөм деп, бойы айткан. Протоколго колын база бойы салган.

Качан полицейский участокто предварительный следствие башталарда, ол кижиниң кўўнине тийер сок ло јаңыс мындый сөслө улып отурган:

— Мен чаазын садатан магазинниң ээзи!

Полицейскийлер ого анайда ок каруузын јандырып турган:

— Оныла актанып болбозоор.

Кичинек сынду экинчи господин историяның ӱредӱчизи болгон, ол аракы садатан подвалдың ээзине кижи өлтӱретен эп-сӱмелердиң ӱзӱн-башка историяларын куучындап отурала, туттурып алган эмтир. Аандарды да, тегин де улусты өлтӱретен эп-сӱмелердиң текши психологический анализин ол мындый сӧстӧрлӧ божоткон:

— Кижи өлтӱретени ол чорт то эмес.

Бу сӧстӧр оның калганчы ла сӧстӧри болгон.

— Панкрац деп тӱрме эмди слерди сакып јатканы база ла андый јарт шӱӱлте — деп, полицейский комиссар оны шылап божойло, айтты.

Ӱчинчи арестант «Быйан сӱӱчи» деп атту килемји јетиретен крукоктың председатели болгон. Эрцгерцогты өлтӱрер кӱнде «Быйан сӱӱчиниң» членлери садта музыкалу ойын-јыргал өткӱргендер. Жандармский вахмистр: «Австрия траурда, ончогор тарап таркагар»— деп некеген. «Быйан сӱӱчиниң» председатели улустың кӧзинче ого јобош ганиле мынайда айткан:

— «Эй, славяндар»[1] деп музыканы ла јетире ойногылап ийзин, ӱрче ле сакып алзагар.

Эмди ол бажын салактадып ийеле, мынайда комудап отурды:

— Август айда президиумның перевыборы болор. Ого јетире мен ийлымда болбозом, мени президиумга туткулабастаң да айабас. Мен выборлордо он катап улай ла председатель болгом. Андый уйатта мен чыдашпазым.

Өлгӧн Фердинанд тӧртинчи арестантла саң башка неме эткен. Ол бойы ачык-јарык, ак-чек кижи болгон. Ол туй ла эки кӱнге чыгара өлтӱрткен Фердинанд керегинде кандый да куучынга киришпеген. Јегирде бир кафеде кӧзӧр ойноп отурала, саракай корольды эштининг ыгыт кӧзиле туй согуп ийеле, мынайда айдынып ийген:

— Сараеводо аткан јети октый туй ла јети кӧс!

«Эрцгерцогты Сараеводо өлтӱргени учун» отурып јаткан бежинши кӱлӱктиң чачтары коркыганынаң бӱгӱн атрайып, сагалы бош ло ужалып калган отурды. Оның отурганын көргӧн кижиниң санаазына ничер деп укту јелбер тӱктӱ ийт кирер. Ол бир де сӧс айтпай, ресторанда сыра ичип отурарда арестовать эткендер. Ол керек дезе Фердинандтың өлгӧнин газеттең де кычырбаган. Ол сок ло јаңгыскан сыра ичип отурарда, кенетийин оның столына кандый да господин отура түшкен бойынча, оноң тӱрген мынайда сураган:

— Ол керегинде кычырдаар ба?

— Кычырбаам.

— А не керегинде билереер бе?

— Билбезим.

— Чын ла, билбезеер бе?

---

[1] «Эй, славяндар» — азыйда бастыра славян укту албатылардың гимны.

— Билбезим, билер де кўўним јок.

— Андый да болзо, ол слерди јилбиркедер учурлу.

— Мени јилбиркедер анда не барын билбей јадым. Сигарамд тартып, оноң сырамды ичип, ажанып аларым. А газеттерди мен кы чырбай јадым. Газеттер ончозы тöгўндеп јат. Нерваны тегин не ўреер јат па?

— Айдарда, слерди Сараеводо болгон тўбек те јилбиркетпе

— Мени кандый да тўбек јилбиркетпей јат. Прагада да болзын Венада да болзын, Сараеводо до болзын, Лондондо до болзын. Анды немени көрöтöн аңылу учреждениелер бар: суд, полиция бар. Кайд да, кем де öлтўртип койгон болзо, ого андый керек. Аамай тенек бол бо, ол туштa сени кем де öлтўрбес.

Бу оныҥ калганчы ла сöстöри болгон.

Бу ла öйдöҥ ала ол кажы ла беш минуттыҥ бажында мынайд калактап отурар болды:

— Мен бурулу эме-ес!

Бу сöстöрди ол полицейский управлениениҥ паратазын öдўп јада ла база кыйгырган. Ол ок сöстöрди ол пражский уголовный судка апарза, анда кыйгырар. Бу ла сöстöриле ол тўрмеде бойыныҥ камера зына кирер.

Бу мыныҥ ончозын угуп алала, тўрмеге кирген кўлўктердиҥ айал газы сўрекей коркушту болгонын Швейк олорго ончозына мынайд јартады:

— Бистиҥ керектерис коомой — деп, ол арткандарын токунат ты. — Бу мындый керектер учун биске не де болбос дегени ол тöгўн Бистиҥ узун тилдерис учун бисти каруузына кем тургузар деп бодоп тураар? Полиция неге керектў деп бодоп јадыгар? Эрцгерцогторды адатан эҥ чочыдылу öй келгенде, эмди тўрмеде отурым деп кайкабаар да, уулдар. Бу ончозы кöдўриҥиге болуп эткен неме ине. Фердинандты јуур алдында эткен реклама. Бис мында канча ла кирези көп јуулыш саас, анча кирелў макалу болор: сўўмјилў болор ине. Качан мен воен ный службада болорымда, бир катап јарым рота солдаттарды отур гускандар. Военный службадаҥ башка гражданский де судтарда кан ча кире бурузы јокторды јаргылап салган! Кандый да бир ўй кижин игис чыккан балдарын тумчалап салганы учун јаргылаганы санаам кирет. Ол кööркий: «Мен игис балдар тумчалабаам, јаңыс ла кыс бала табала, оны тумчалагам» — деп чертенип те турза, је оны тўнгей ле эки баланыҥ јўрўми учун јаргылагандар. Эмезе, темдек эдип, Забег лиц деп јерде јаткан бурузы јок цыганды алалыктар. Кööркий рож дество байрамныҥ тўнинде оок-тобыр немелер садатан лавканы оодоло мен анаар јылынарга киргем деп чертенип те турза, је тўнгей ле бо луш болбоон. Јаргыныҥ колына ла кирген болзоҥ, керек коомой. Коо мой нени де эдип болбозыҥ. Је эмдиги öйдö јыдымар немени јакшы

дустаң ангылап болбозыңг. Фердинандты аткылап койгон мындый оркушту өйдө олорды эмди канай ылгаштырарыңг? Качан мен Будейвице деп јерде военный службада болорымда, мылтык адатан јерде ир ийтти аткылап койгондор. А ийт дезе капитаннының ийди болгон. апитан оны билип алала, бисти ончобысты стройго тургузып, алдыс- чыгала, мынайда јакарган: «Кажы ла онынчы солдат, бир алтам ичери алта.» Мен онынчы болуп калганым слерге јарт. «Смирно» тушла туруп, көс тө јумбай турганыс. Капитан алдысла ары-бери бассындап, биске алгыра берген: «Јошкындар! Кулугурлар! Таңмалар! Дилемир-шилтилер! Ол ийт учун ончогорды карцерге сугар керек! Ончогордоң лапша эдер керек! Слерди јаңыс ла адар керек! Слерденг ибивной котлеттер эдер керек! Мен слерге јай бербезим, ончогорды пуск јогынаң эки неделеге айдаарым!..» Көрдигер бе, ол туштa керек йттең улам болгон, эмди дезе эрцгерцогтың бойын аткылап койгонор. Траур тың болзын деп, ончозының санааларын чыгаргылайт.

— Мен бурулу эме-ес, мен бурулу эме-ес! — деп, чачтары атыйып калган кижи кыйгырды.

— Иисус Христос база бурулу эмес болгон, је оны түңгей ле тайып йгондор. Кайда да, качан да, кем де бурузы јок кижиниң салымына рбөгөн. Биске военный службада: «Тилиңди тиштейле, служить эт» деп чын айдыжытан. Онызы эң макалу неме.

Швейк койкага јадала, уйуктай берди.

Бу ла өйдө база эки солун кижини айдап келдилер. Олордың бизи босниец болгон. Ол камераның ичиле ары-бери баскындап, тишрин кајырада чайнанып, кажы ла сөстиң кийининде улустың алдыйининие түже берет. Ол полицейский управлениеде артып калган торлу јүги јылыйып калар болор деп ачынып турган. Экинчи солун жи трактирщик Паливец болгон. Ол таныш Швейкти көргөн лө бойча, оны уйкудаң ойгозып, комудалду үниле кыйгырып ийди:

— Мен база мында!

Швейк оның колдорын акту-күүнинең силкийле, оноң айтты:

— Сүреен јакшы. Ол господин слерге ойто келерим деген сөзин дүриң салар деп, мен билгем. Чокум ээжи — јакшы неме.

Је Паливец андый чокум ээжиниң баазы учага да турбас деп јайла, араай: «арткан немелер уурчылар эмеш пе?» — деп сурады.

Швейк ого «галицкий өбөгөнди тоноорго болуп өлтүрген» кижиң башказы ончолоры ол экүниң компаниязында: эрцгерцогтоң улам ургылап јат деп јартады.

Паливец ачынган бойынча ончозына: «Мен мында кандый да јыэрцгерцог учун эмес, государь императордың бойы учун отурып ым!» — деп јарлады. Оның бу сөстөрине ончолоры јилбиркей берде. Паливец оның трактиринде государь-императордың портредичымындар канайда јудаганын куучындап берди.

— Көрмөстөр оны бош ло уймагылап салган ине — деп, учы
ол бойыныҥ шыразын мындый сөстөрлө божотты. — Көрмөстиҥ
мындары учы-учында мени түрмеге суккулады.

Оноҥ бойыныҥ трактиринде чымындарга кекенди:

— Мен олорго бererим! Тегин артырбазым!

Швейк уйуктаарга катап ла јада берди. Је ого узак уйуктаа
келишпеген. Оны шылуга апарарга түрмечилер јеткилеп келди.

Анайып үчинчи бөлүктиҥ тепкижи өрө Швейкти шылуга ай
брааткылаарда, ол Голгофага кыйнадарга брааткан агару кудай
лап, бойыныҥ шыразын сеспей де браатты. «Тепкиште түкүрерге ја
бас» деп кадап салган табличканы кычырала, ол түрмениҥ каруул
гынаҥ чөпсалгышка түкүрип аларга јөп сурады.

Оноҥ тегерик јүзи јалтырап, канцелярияга мындый сөстөрлө
рип келди:

— Акту компанияга амырлык эзенис!

Каруузын бererдиҥ ордына та кем де оныҥ кабыргазын арай
сый сокпой, стол јаар. ичкери, ийде салды.

Столдыҥ ары јанында соок, чиновник бүдүштү кандый да гос
дин отурды. Оныҥ аҥ ошкош казыр бүдүжин көргөндө, оны Ломб
зо[1] деп профессордыҥ «Тонокчылардыҥ бүдүжи» деп бичигиниҥ ор
зынаҥ түжүп келген деп бодоор.

Ол канзыркап турган көзиле Швейкти ајыктайла, унчукты:

— Тенеербе, идиот.[2]

— Канайдар база — деп, Швейк тоомјылу үниле каруузына
чукты. — Мени военный службадаҥ идиот деп божодып ийгенд
Аҥылу комиссия официальный јанынаҥ мени идиот деп јарлаган. З
ди мен — официальный идиот, аамай кижи болуп јадым.

Тонокчылдыҥ бүдүжиндий јүстү господин тиштерин кајыр
чайнанып ийди.

— Слердиҥ бургар бичиген чаазын ла слердиҥ эткен басты
каршулу керегеер слерди санаалу, ончозын өнөтийин эткен деп ке
леп јат.

Оноҥ тургуза ла Швейктиҥ эткен тоозы јок каршулу керек
рин: государственный изменадаҥ ала императорды ла оныҥ биле
јамандаганына јетире тоолоп берди. Бу тоозы јок каршулу керект
диҥ ортозынаҥ, анчадала, эрцгерцог Фердинандты өлтүргенин Шв
акту күүнинеҥ јаратканы аҥыланып турды. Мынаҥ улам јаҥы к
шулу керектер баштальп барган эмтир. Олордыҥ ортозында, ан
дала. Швейк түймеен көдүрерге сананганы аҥыланат. Нениҥ учун
зе Швейктиҥ эткен бу каршулу керектери общественный јерде бол

---

[1] Ломброзо Чезаре — тонокчылардыҥ психологиязын шиҥдеген итальян
ученый.

[2] Идиот — аамай, көк тенек кижи. Кезикте кадык улус аамай, идиот кижи
луп найланып јат.

— Эмди нени айдараар? — деп, казыр бўдўштў господин јеңўлў ўниле сурады.

— Артык кожор неме јок — деп, Швейк ого удура бурузы јок, кару көстөриле көрўп, јобош ўниле айтты.— Ажа конзо, артык болор.

— Көрдөөр бө, буруны бойоор до алынып јадыгар...

— Мен ончозын алынып јадым. Качан да кату ээжи болор учурлу. Кату ээжи јогынаң кем де, качан да, неге де јединбес. Ол бир тушта, качан мен военный службада болорымда...

— Оозыңг јап! — деп, полицейский комиссар Швейкке кыйгырып ийди.— Качан сураза, ол тушта айдараар! Јарт па?

— Јарт эмей аа — деп, Швейк айтты.— Доложить эдерге көрөйин, слердиң милость. Ончоло айтканаарды оңдоп јадым. Оңдобой калзам, оңдоорго албаданарым.

— Слер кемле колбулу?

— Бойымныңг служанкамла, слердиң милость.

— Мындагы политический организацияларда слер кемле колбулу? Таныш кем бар?

— Бар эмей аа, слердиң милость. Энгирде чыгып турган «Национальный политика»[1] деп газетти алып јадым, јартап айтса, «сучка» деп газетти.

— Кедери чы-ык! — деп, кенетийин аң бўдўштў господин огурып чыкты.

Качан Швейкти канцеляриядаң чыгаргылап јадарда, ол кайра бурылып айтты:

— Јакшы коноор, слердиң милость.

Бойыныңг камеразына ойто једип келеле, арткандарына Швейк: «Бу шылу эмес, јаңыс ла каткыныңг немези» — деп јетирди.— Слерге элдеңг озо эмеш кыйгырыжар,оноң ойто сўргўлеп ийер.»

— Азыйда андый эмес, торт коомой болгон эмей — деп, Швейк оноң ары куучындады. — Мен кандый да бир бичиктеңг бурулаткан улус бойыныңг буру јогын көргўзерге болуп кызу темирле базып, кайлткан корголјын ичетен деп кычыргам. Бурузын алынбай турган неелерге испанский сопок кийдирип береле, агару Ян Непомуцкийди ыйнаган чылап, кабыргазынаң илмекле өрө тартала, эки јанынаң от-о өртөгилейтен. Агару көөркий оны бычакла кескен чилеп, айдары ок алгырып, калактаган дежет. Учында оны суу өтпөс таарга сугала, өлишкин кўрдеңг сууга чачкылап ийген. Андый учуралдар толтыра. Ол тушта улусты төрт санын ўзе чабала, оноң кандый бир музейдиң анында казыктыңг бажына отургузып койотондор. Бурулу улусты јерамының тўбинде тўрмеге тородоң өлзин деп мергедегилеп ийгенде, ндый улус бойлорын јердиң ўстўне јаңы чыккандый бодойтон. Эмди-

[1] «Национальный политика» — чешский буржуазный газет. Садынчагы учун ыбаты ол газетти «сучка» деп адаган.

ги тўрмелерге отурарга тен макалу — деп, Швейк оноҥ ары мактап турды.— Тӧрт санығды да кескилебес, колодка да кийдиргилебес. Койка бисте бар, стол бар, лавка толтыра, отуратан јер кӧп, похлебка каны, калашты, бир жбан сууны экелип бергилеер, јерге отурар кӱӱниҥ келзе, андый кӧнӧк — тумчугыҥныҥ ла алдында. Ончо ло јанына прогресс деп неме кӧрӱнип јат. Јаҥыс ла коомой неме: шылуга барарга ыраак. Ӱчинчи этажка чыгарга ӱч тепкиш ӧрӧ кермеденер керек, је андый да болзо, коридордо ару, кӧп улус, сӱӱнчилӱ. Бирӱзин кӧрзӧҥ канчын јиит, бирӱзин кӧрзӧҥ, катан јашту карган, эр де улус, ӱй де улус. Сен мында јаҥыскан эмезиҥ деп сананзаҥ, тен сӱӱмјиҥ келер. Кажызы ла бойыныҥ јолы сайын айдаткылап браадар. Ониҥ учун канцелярияга келзеҥ, сеге: «Бис мында јӧптӧжӧлӧ, слерди эртен ӧртӧӧрис эмезе тӧрт саныгарды кезерис, кандый ӧлӱм керек, бойыгар тал дагар» — деп айтпазын слер ажындыра билип, бир де коркыбай јадыгар. Господалар, биске кенетийин андый ӧлӱм талдагар деген болзо бистиҥ кажыбыс ла столбняк деген оорула оорый берер эди! Карыэмдиги ӧйдиҥ ээжилери биске тузалу дезеер.

Анайда Швейк эмдиги ӧйдиҥ тӱрмелерин јараткан куучынын божодып ла ийерде, надзиратель тӱрмениҥ эжигин кайра ачала, кыйгырып ийди:

— Швейк, кийинеле, шылуга бараар!

— Акыр, кийинип алайын — деп, Швейк унчукты. — Мен мойнопой јадым. Је кайкап турган немем мындый: мени јаҥы ла шылудан сӱргӱлеп ийгендер. Арткан уулдар меге ачынар болор деп коркып јадым, нениҥ учун дезе мен шылуга экинчи катап барып јадым, бу уулдар дезе эҥирдеҥ ле бери шылуга бир де катап барбагандар. Олор меге ачынбас па?

— Калырабай капшай чык! — деп, надзиратель Швейктиҥ јакшыкап турганына бир де ајару салбай кыйгырды.

Оноҥ Швейкти катап ла тонокчыл кижиниҥ јӱзиндий чырайлу, кызыр господинге экелдилер. Онызы артык сӧс айтпай, Швейктеҥ кезе ле чокум униле сурады:

— Бастыра буруунгды алынып туруҥ ба?

Ониҥ алдында отурган јана баспас, јабаарчаҥ кижиге Швейк бойыныҥ чаҥкыр, кару кӧстӧриле кӧрӧлӧ, оноҥ јымжак ӱнденди:

— Буру алынзын деп турган болзогор, мен оны алынып кӧрӧйин слердиҥ милость. Меге анаҥ артык не де болбос. «Швейк, буруны кучан да бойыҥа алба» — деген болзогор, мен айдынбай, ӧлгӧнчӧ лӧ тружар эдим.

Соок чырайлу господин актка та нени де бичийле, оноҥ чаазыҥ колыҥды сал деп, Швейкке туда берди.

Агент Бретшнейдериҥ јетирӱзине Швейк колын салып берди. Ада бичилген сӧстӧргӧ јаҥыс ла мындый кожулталар болгон:

«Бу өрөги айдылган бастыра буруларды чын деп, бойымның буруумды алынып јадым.

Йозеф Швейк».

Чаазынга колын салып береле, Швейк оноң соок бўдўштў господиннең сурады:

— Кол салгадый өскө чаазындар бар ба? Айса, эртен тура келейин бе?

— Эртен тура слерди уголовный судка апарар, — деген каруу угулды.

— А канча часта мени апарар, слердиң милость? Калак-кокый, оноң башка мен уйуктап каларым.

— Кедери чы-ык! — деп, кенетийин столдың ары јанынаң соок чырайлу господиннің огурып ийгени угулды.

Темир решеткала чедендеген камеразына кирип келеле, Швейк оны айдап келген конвойго айтты:

— Онҷозы мында бичилген аайынча барып јат.

Швейктиң кийининең эжикти бектегилеп ле ийерде, камерада отурган нөкөрлөри ого јўзўн-базын сурактар бердилер. Онҷо сурактарды менгдебей угуп алала, Швейк каруузына јарт ла чокум айтты:

— Јаңы ла, шылу туштa эрцгерцог Фердинандты мен өлтўрген болорым деп айткам.

Алты арестант аайы-бажы јок коркыган бойынча бийттў јуурканларының алдына јажынгылай берди.

Јаныс ла босниец ого мында айтты:

— Уткуп турум!

Оноң Швейк орынына јадала, унчукты:

— Будильник јогы кандый эби јок неме эди.

Эртен тура, туй ла алты часта, оны будильник јогынаң да ойгоскылап алала, областной уголовный суд јаар тўрменің каретазыла тартып јўргўлей берди.

— Орой кушкаш көзин арлаар, эрте кушкаш эрдин арлаар — деп, Швейк полицейскийлерле кокурлажып, јажыл каретага отурала, полицейский управление јаар атанып, јўре берди.

III БАЖАЛЫК

ШВЕЙК ЈАРГЫНЫҢ ВРАЧТАРЫНЫҢ АЛДЫНДА

Областной уголовный судтың ару ла јарык көп тоолу кыптары Швейкке сўреен јарады. Стенелерин черетеп, кара решеткаларын јалтырада арлап салган. Следствие өткөнчө улус отуратан тўрменің старший надзиратели, ногоон петлицалу, форменный бөрўктў течпек пан Демерини ого база сўрекей јарады. Ногоон өңдў форма јаңыс ла мында эмес,

је церквениң де ишчилери ногоон өңдӱ кийимди аңылу байрамдар сай ын кийгилеп јат.

Иерусалимди Рим јебрен өйлөрдө канайда бийлеген эди. шак ла ан дый история мында эмдиге уулалганча. Арестовать эттирген улусты ка мераларынаң чыгарып, подвалда следствие эдетен кыпка, јаргыныҥ ал дына экелгилеп турган. Следовательдер дезе кижиниҥ агы-чегин коск рып көрөрдиҥ ордына бурулаткан улуска јаңы материалдар јуунады олордыҥ бурузын там кожоло, материалдарды государственный проку ратура јаар аткарып турган. «Тессиг» деп ресторан јаар пльзенский сы рага ла кызыл перецтӱ соуска каарган этке улус ийгилеп, бойлоры го сударственный прокуратурага јаңы материалдар аткарып отургылайта

Олордыҥ эткен ижинде кандый да санаа, кандый да логика јок бол гон. Бу өрө айдылган эки немени јеңетен неме — параграф, тумчалай тан неме база параграф болгон. Мында тенексиир неме — парагра каткырар неме — параграф, коркыдар неме — параграф, јакалажа неме — параграф, өлтӱрер, кыйнаар неме — сок јаңыс параграф бол гон. Мында отурган немелерди законныҥ фокусниктери дезе, онызы чы болор. Законныҥ буквазына тайанган бийлер, бурулу ла буру јок улус ты јийтен австрийский джунглиниҥ карагулалары болгон. Олор пара графту калыгылап келеле, бажыңды ӱзе тарткылап алар.

Олордыҥ тоозына бир ле кезек улус киришпей турган (анайда о полицейский управлениеде база). Олор законды бир де тоогылабай тур ган. Коозоныҥ да ортозында буудайдыҥ ӱрени бар ок ине.

Ондый ла господиндердиҥ бирӱзине Швейкти шылуга јетирип ке дилер. Ол јажы јаанай берген, јалакай карган следователь болгон. Кач да јарлу кижи өлтӱреечи Валешти шылап тура ол ого јаантайын ла мы найда айдып турган: «Пан Валеш, пожалуйста, отурзаар, слердиҥ ј ыгарда бош отургуш бар эмтир».

Качан Швейкти ого јетиргилеп келерде, судья ого отурзын деп к лӱмзиренип ийеле, оноҥ сурады:

— Айдарда, слер ол ло пан Швейк пе?

— Мен сананзам, байла, ол болорым — деп, Швейк айтты. — М ниҥ адам Швейк болгон, кайран энем пани Швейкова болордо, ай мен де Швейк болор учурлу. Мен фамилиямды өскөртсөм, ада-энем уйатка салар эмейим.

Судебный следовательдиҥ јӱзинде јалакай кӱлӱмји јаркында берди.

— Слер мында көп лө јакшы керектер эткен эмтиреер! Слерд ичи-буураарда кижи билбес кө-өп лө неме бар.

— Мениҥ ичи-буурымда оноҥ до көп неме бар — деп, Швейк госп дин судебный следовательдеҥ артык јалакай кӱлӱмзиренип, ойто кар зын берди. — Мениҥ ичи-буурымда кижи билбес немелер слердийин де көп, слердиҥ милость.

— Онызы слердиң кол салган протоколдоң көрўнип јат — деп, судебный следователь анайда ок кўлўмзиренип, шылузын оноң ары улалтты. — Полицияда слерди кол салзын деп кыйнады эмеш пе?

— Јок, андый неме болбоон, слердиң милость. Мен бу ла јаткан чазынга кол салайын ба деп бойым сурагам. Олор колыңды сал дежерде, салып бергем. Јаңыс ла кол салатан чаазын учун мен олорло не согужайын. Оноң тўңей ле туза болбос ине. Ончо ло керектерде чокум зэжи болор учурлу.

— Пан Швейк, слердиң бажыгар кадык па?

— Тың ла кадык деп айдарга јарабас, слердиң милость, мен ревматизмле оорып, будымды оподельдокло сўртўп јадым.

Карган öбöгöн катап ла кўлўмзиренип ийди.

— Бис слерди судебный врачтарга ийзебис, слер кандый деп бодоп туругар?

— Мен бодозом, меге тың ла коомой эмес. Господалар врачтар мени шиңгдеп, öйди тегин не öткўрер? Полицейский управлениеде мени бир доктор мен трипперле оорып јадым ба, јок по деп шиңгдеген. Онызы болор болбой.

— Билереер бе, пан Швейк, андый да болзо, бис слерди судебный врачтар шиңгдеп көрзин деп сананып јадыс. Јакшынак комиссия талдап аларыс, слер дезе бу öйдиң туркунына предварительный заключениенинг камеразында макалу ла амырап алараар. База бир сурак. Протоколдоң көрöр болзо, слер удабас ла јуу ачылар деп, албатының ортозына табыш јайганаар. Онызы чын ба?

— Јуу болор, слердиң милость господин советник, удабас ла кыйалтазы јок болор.

— Слер талгак оорудаң оорыбадаар ба?

— Јок, оорыбагам. Чындап, бир катап Карловый площадьта арай ла талбагам. Меге машина табарган. Је бу керек көп јылдар мынаң озо болгон.

Бу мынила шылу токтоп калды. Швейк судебный следователь ге колын берип, јакшылажып алала, оноң бойының камеразына бурылып, кожо отурган улуска мынайда куучындады:

— Эмди эрцгерцог Фердинанд учун мени судебный врачтар көргўлеер.

С. Сураваков

КӦЛЛӦ ТАРТЫЖУ

Алтын-Кӧлдиҥ тӳбинде алтын,
Јаркыны эҥирде мызылдап көрӳнет.
Тымык кӧлдӧ бис эки ле тын,
Кемебис ӳстин килебей кезет.
Јиит бистерге меҥдеер ле керек
Тайгада сакыган улуска једерге.
Бисте ийде-кӳч, токунабас јӳрек.
Кандый макалу кӧллӧ јӳзерге!
Кенете көрзӧбис, ыраак алдыста
Толкулар кӧдӳрилип, тоозы јок келет.
Моҥолдыҥ јебрен черӳзи согушка
Чӧллӧ јӳткӳп клееткендий билдирет.
Тӳрген јаратка! Је јарат ыраак.
Салкынга айдаткан толкулар табарган.
Кемебисти такпайдый јеҥил таштап,
Кайага оодо согорго сананган.
Је бис тынысты белен бербезис!
Меҥдеп чурайдыс калапту согушка.
Толкулар бисти јудуп ийгедий,
Кайыкла сабайдыс ачылган оозына.
Согуш тужунда јалтанбас ла керек.
Тегин ле табардыҥ, кӧл, јииттерге!
Канча ла кире аҥданып, кӳркӳре!
Бис чойлошкон эмес сениҥ ӳстиҥде...
Јоткон токтогон, толкулар ыраган.
Кӧлдиҥ сырты катап ла килиҥдий.
Јеҥӳдеҥ улам ийде кожулган,
Тайгада улуска катап ла меҥдейдис.

БЮРОКРАТТАР

Керектер башкарган
улус отурган
Бир конторага
кирип барзам,
Кудай-май!
Мында
јаңгыс ла
бюрократтар јуулган!
Кайдаң келгилеген —
кижи сананза?..
Кичӱ бюрократка
базып келеле,
Кичинек керегимди
јартап бердим.
«Кӱмӱш колыгарды
бу чаазыныма,
Өрөкөн,
салып берзегер» —
дедим.
Кичӱзи
Сабарыла уулап,
көстиң кырыла көрбөй,
ортонына көргӱскен.
Ортонына келзем,
бажын көдӱрбей,
Ыркыранып, бойынаң
јаанына ийген.
Келген керегимди
айдып бердим.
«Алтын колыгарды
бу чаазынга
Салып берзегер» — деп,
јайнап сурадым.
Онызы кизиреп,
кичӱзине сӱрген.
Кичӱзи катап
ортонына көргӱскен,
Ортоны
эң јаанына ийген,
Эң јааны
кичӱзине сӱрген...

Тўк!
Ийттерди слерди!
Јўстерине тўкўрер
кўўним келген!..

* * *

Тенгери кўлўмзиренет.
Мен бойымда да кўлўм.
Сен база кўлўмзирен —
Айаскай јўрўм!
Мен бўгўн ырысты
Кысканбай јўрўм.
Кажы ла кижиге
Јайылат јылуум.
Мен бўгўн эзиндий,
Јалакай, јымжак.
Кадалгак сöстöрди
Кайдалык-кайдак!
Јаркындый јалтыра,
Чечектий торколон.
Эмезе... ыра!
Тегенек болзоң.

Конст. Козлов

ЈАМАНКЫС ТИРЎ АРТАР

Јаманкыс санаазын энделтип, нени де шымыранып јатты...

Кичинек, ап-ару эдип јуунадып салган комнатада тым болды. Јаныс ла каа-јаада көзнөктиң ставнязы калырап, карган Байрамды чодып турды. Ол Кочурбай ойто клеет деп сананып калат. Је стенеде частың табылу табыжи азыйгы ок аайынча минуттарды тоолоп, а ышкары дезе ээзиң шуулап турат. Кочурбай эмдиге ле келбеген. ерт ла ол бўгўн койлорын ыраак айдаган туру. Шуурган дезе там а тынгып јат. Кочурбайга бу мындый кўнде кўч ле болотон туру...

Байрам кызына јууктай базып, бойыныг уур колдорыла јууркандыы тўзедип салды. Јаманкыс кезек өйгө көстөрин ачып, је катап ок умуп ийди. Оныг копшыйып калган јаактары чек ле куп-куу. Байрам бстиг јажын билдиртпезинең арчып ийеле, кызына эңчейди.

Јаманкыс араай кыймыктанып, јўк ле арайдаг шымыранды:

— Суу береер...

Тышкары дезе эзин там ла тынгып, пастухтыг туразыныг ары јаында кенейте улустыг табыжы угулды. Јаан удаган јокто эжик ачылып, комнатага Кочурбай ла Тобок Тырышканов кирдилер. Тобок неей тонын чечип ийеле, орында јаткан Јаманкыска јууктады.

— Је кандый? — деп, ол араай сурады. — Оңдолып јат па?

— Коомой, сўрекей коомой — деп, Байрам шымыранды. — Јазылбас болор деп коркып турум.

Парторг кабактарын јуурып ийди.

— Андый улуска өлөргө јарабас... — Ол анайда айдып, бажыла тене јаар көргўсти. Анда дезе тегин агаш рамдарда кўндўлў грамотатар, мөңгўн медальдар илип койгон. Јаан сўрде кўлўмзиренген Јаманкыс турат.

— Доктыр керек — деп, Байрам ўнденип, је колыла чөкөгөндў ыгып ийди. — Э-э чаалда, оны эмди кайдаг табатан эди... Айса, Јаманкысты доктыр аргадап алар...

— Байрам чынын айдат — деп, Тобок Тырышканов jöпсинди — Докторды кычырар керек.

— Jе кўнниң ўрелгенин сен, Тобок, көрбöй туруң ба? — Кочурбай көзнöк jаар көргўсти. — Бу мындый шуурганду кўнде Кош-Агашка ба атыр да кижи jедип болбос эмей. Тегин сöс айдадың...

Тобок Кочурбайды укпай, тўрген кийине берди.

— Э-э, карганак, табыштанбагар! Jаманкыс jазылар учурлу. Оны зын оңдоп тураар ба? Оны эмдеп алгадый кижи бар. Мен оны таа бери jетирерим. — Парторг онойдо айдып, jелбер бöркўн көстöриве jетире jемире кийеле, эжик jаар болды. Jаңыс ла көзнöктиң ары jа нында аттың тибирти угулып калды.

...Шуурганга бастырган ай-карангуй чöлдö таң атту кижи менде jортып брааткан öйдö Кош-Агаштың учында турган jаан эмес тураны көзнögинде jарык от күйўп турган. Юрий Иванович больницадаң jаң ла келген. Ол креслого эптў отурып алала, сигарет тартып турды. Ог бўгўн сўрекей уур кўн болгон. Больницага аварияда шыркалаткан шо фёрды jетирдилер. Бир буды чыгып калган, экинчизиниң таманы jўк д арайдаң тудулып jат. Хирургтың санаазын билип тургандый jиит шо фёр уул jайнай берди:

— — Доктор, бут jок артарым ба? Менде биле не, балдар... Бут jо болгончо, öлзö торт...

— Jе, jе, токуна... Сеге амыр jадар керек.

Операция сўрекей уур болгон. Оны öткўргенине jиит хирург бой да кайкай берди. Jе, не де болзо, уул бут бажына турар. Уч-тöрт ай айса болзо, jарым да jыл больницада jадарга келижер. Операцияны jакшы öткönине Юрий Иванович терең иженип турды. Ол сигареди öчўреле, колына скрипка алды. Ол качан да андый: уур иштиң кий нинде колына скрипка алып, ойноп турар. Эмди де оның скрипказы ның ээлгир ле чöйö ўни комната ичине jайыла берди. Оның бу мы дый табылу кöни ўнин угуп, хирург көп jылдар мынаң кайра болго керекти эске алына берди.

...Москва. Консерватория. Бийик эмес сынду jиит уул Юра Елисеев виолончельле Листтиң экинчи рапсодиязын ойноп jат. Сагалы буурай берген карган профессор бойының ўренчиги jаар сўўгендў көрўп, ра содияның калганчы аккорды тымый берерде, ол уулга кату айтты

— Слерденг, Елисеев, качан бирде jакшы музыкант болор. Jе сле кööрöбöгöр. Слерге, кару нajычак. сўрекей көп ўренер керек.

Бир канча айдың бажында эптў московский квартирада бастыр биле jуулыжып келген. Авиационный jаан заводтордың бирўзинин ин женери Иван Тихонович Елисеев бўгўн сўрекей чуулду. Уулы музы кант болор кўўни jок болгонын угускан.

— Мен сени чек ле оңдобой турум. Андый профессияга ўрени алганы сўрекей jакшы ине...

— Профессорлор уулынгнанг јаан музыкант болор дешкен. А эмди көрзөөр, оның таап турган немезин — деп, энези калактай берди.

Бежинчи класста ўренип турган сыйнызы да акызының кылыгын јаратпай, јаан улустың кучынына јара кирижип турды:

— Эх, Юрка, Юрка... Адам сени не чыбыктабайт не?.. Бистиң Юра јарлу артист болор деп санангам... Изў колчабыжу... Чечектер...

— Болор! Сениң изў колчабыжуун меге керек јок. Медицинскийге ўренип барып јадым деп айткам, анаар барарым. А музыка качан да болзо, јўрўмде керектў болор.

...Юрий Иванович эмеш амырап алала, катап ок ойной берди. Јалакай, кöни ўндер дезе туранын ичинде бадышпай, кöзнöктöң ödўп, шуурганду чöл јаар кöндўгип турат. Хирургтың алдында катап ок јаан удаган јокто болгон керектер тура берет.

...Московский медицинский институт. Калганчы курстың студенти Юрий Елисеев лекциялар угуп, художественный самодеятельностьтың концертинде туружып јат. Дипломды ол јеңўлў корулап алды. Оны бу ок институтта ординатор эдип артыргызып турулар. Травматология зайынча корулап эмдеери керегинде иш те бичиир кўўн келет. Кожо ўренип турган јаражай кызычак сўўнчилў айдат:

— Юрка, сўўгеним... Керектер кандый јакшы! Бис кайдаар да барбазыс! Бис Москвада јадарыс! Кандый јакшы!..

Је јўрўм дезе там ла ичкери барып јат. Ороондо көп јаңы стройкалар öзöт. Азыйгы тайгаларда јаңы городтор ло јурттар тудулат. «Јашöскўрим, јум јерлерге!» — деп, партия кычыру эткен! Юрий Елисеевтиң тöжинде комсомольский значок. Ол комсомолдың райкомына барып, оны јаңы тузаланып турган јерлерге ийзин деп сурады. Оның кийнинде институттың профессоры Кремлевский больницада баштачы хирург Валентин Сергеевич Маятка келди.

— Сўрекей јакшынак шўўлте, Елисеев, — деп, профессор оны јарадып укты. — Чындык эмчи болорго турган болзоң, јалтанбай бар.

Катап ок айылында јаан куучын болгон. Адазы бу куучынга киришпеди.

— Канайда эдетен эдиң, онызы бойынгда, — деп, оның айтканы јўк ле ол болды.

Је энези ле сыйыны Юрийдиң амадузын јаратпадылар.

— Бу сен не, чек ле јўўлип туруң ба? Москванын ордына Сибирьдиң аба-јыжына барайын деп пе? Јакшы санан, оноң öскö орой болор.

Сўўген кызы да оны онгдободы.

— Сенде сўрекей јаан аргалар, көп колбулар, а сен дезе... Је мен ле оноор сениле кожо барбас турум.

Көп јииттерди поезд Сибирь јаар апарат. Юрий Иванович Елисеев Барнаулга јеткен. Ол крайздравбöлўктиң заведующийининг кабинединде Алтайский крайдың картазыла узак таныжып турды:

— Је, нөкөр Елисеев, не деп сананып алдыгар? — деп, заведующий сурады.

— Јөпсинип турум. Кош-Агаш јаар барарым.

— Сүрекей кату јер. Монголияның границазының јанында.

— Јарт. Бийск јаар поезд качан атанып јат?

...Юрий Иванович ойынын токтодып айди. Туранын ичинде тыш Јаңыс ла чөлдө шуурган атыйланып турат.

Эжикти кем де токулдадып ийди.

— Киригер! — деп, хирург айдып, скрипказын стенеге илди.

Комнатага бастыра ла бойы карга бүркелген кижи кирип, некелтонын ушта согуп, јаагын уужай берди.

— Тобок?! Бу слер кайдаң? Чечинигер, чай изү. Отурып, чайларыс.

— Јок, доктор. Чайлап отуратан бош өй јок. Бисте, ыраак турлулардың бирүзинде, сүрекей јаан түбек. Кыс өлүп јат. Анаар түрген баралы Јол до коомой. Кечеги шуурган јолды күртеп барган.

Мени ферма јаар апарааткан Павлик Лебедев адын амыр јоктоп камчылап, нени де кыйгырып салат. Ол кара тере тонду ла кубанкабөрүктү. Уулчак бөркин көзине јемире кийип те алза, сарызымак чачтары көрүнип турды. Солун кижиле куучындажып турганына уул сүүнип, меге болгон до, болбогон до керектерди ончозын тоолоп клеетти.

— Бу јуукта биске укту јылкы мал экелген. Аттар болзо, анды

...Јаманкыс бастыра эди-каны өрт-јалбыш јатты.

Юрий Иванович оору кысты узак тыңдады. Учында ол бажын өрү көдүрип, парторг јаар көрди.

— Меңдегенің јакшы. Тобок. База ла эмеш оройтыган болзоң, керек сүрекей коомой болор эди. Операцияны мында эдерим.

— Доктыр, Јаманкыс јазылар ба? — деп, карган Байрам араай сурады. — Кайран балам өлүп јат...

— Өлбөс. Јаманкыс өлбөс. Оңдоп тураар ба, энебис, су-кадык болуп јазылар — деп, Юрий Иванович айдып, суу изидип берзин деп сурады.

...Бийик туулардагы Чуйдың чөлинде андый учурал болгон. Оны Елисеевке эске алындырып айтканда, ол јүк ле күлүмзиренип ийет. Бу мындый учурал јаңыс катап болуп турган эмес ине.

ГАЛИНКАНЫҢ СҮҮГЕН ИЖИ

I

— Но, но-о... Јоругың эмеш түргендедип ийзең! Удабас айылыска једерис...

Карый берген јелбер аттың мынаң түрген јелер аргазы јок болды. Јол до коомой. Кечеги шуурган јолды күртеп барган.

Мени ферма јаар апарааткан Павлик Лебедев адын амыр јоктоп камчылап, нени де кыйгырып салат. Ол кара тере тонду ла кубанкабөрүктү. Уулчак бөркин көзине јемире кийип те алза, сарызымак чачтары көрүнип турды. Солун кижиле куучындажып турганына уул сүүнип, меге болгон до, болбогон до керектерди ончозын тоолоп клеетти.

— Бу јуукта биске укту јылкы мал экелген. Аттар болзо, анды

болбогон до! Бу мындый ла јожоҥ мал эмес не — дейле, Павлик адын камчылап, је оноҥ ошкош ло неме болбозын билип тургандый, тӱкӱрип нйди. — Мыны ат деер бе база... Карган согум не... Турар болзо, эзинге јайканар, јыгылар болзо, кыймык јок јадар.

Сӱрекей јылу кӱн турган. Кӱннинҥ јаркынду чогы карды чӱрче ле кайылтып ийгедий деп билдирип турды.

Јол дезе ары-бери тыйрыйып браатты. Узун јолго мен эмеш ӱргӱлей бертирим. Је мында Павликтиҥ тунгак ӱни угулды.

—Слер, јарт ла, ревизор болорыгар?

— Јок.

— Айдарда инспектор бо?

— Јок.

— Је андый болзо, ветеринарный керектер аайынча ба?

— Ого келишсе, келижер болор. Мен газеттеҥ эдим...

Бир кезек ӧйгӧ тым боло берди.

— Газеттеҥ бе? Бот кандый јакшы! Айдарда, бистиҥ фермабыска браадыгар ба?

Павлик менинҥ кару јандырарымды сакыбай, боожоны бош салып, кармандарынаҥ нени де узак бедреп, папирос чыгарып алала, камысты. Ол каткымчылу көстӧриле мен јаар көрди. Ол мен јаар эҥчейип, неҥ де учун араай айтты:

— Слер бистиҥ Галка керегинде нени-нени бичип ийген болзогор. Ол керегинде газетте туку качан бичиир керек болгон.

— Галка? — деп, мен кайкаганду сурадым. — Бу таан болотон бо айса кижиниҥ ады ба?

— Куш эмес. Бистиҥ уй саачы Галина Мачнева, комсомолдыҥ качызы. Је фермада бис оны Галка деп адап темигип калганыс.

— Је јарт ла сениҥ сыргалјыҥ туру. Андый ба, Павлик?

Павликтиҥ јаактары кызара берген. Ол унчукпай, нени де сананат. Мен де база сананып браатты м. Галка дегени кем болотон? База Павликтий ок јиит, не-немеге јилбиркеек кижи болбайсын. Јарт ла бу кыс Павликтиҥ јӱрегине јараган. Уул оныҥ јӱк ле адын адап ийгенде, кызара бергени тегиндӱ эмес.

Бу ӧйдӧ Павлик дезе адынын јоругын токтодып, камчыныҥ сабыла туура көргӱзет.

— Ту-куу ол јаан эмес ортолыкты көрӱп туругар ба?

Мен ортолыкты таап алайын деп, канайда да кичеенип көрзӧм, је ак кардаҥ ӧскӧ нени де көрбӧй турдым. Андый да болзо, көрӱп ийген кижи чилеп, бажымла кекип ийдим.

— Көрӱп јадым. Сӱрекей јакшы көрӱнет...

— Је бот. Башјыл бу ортолыкта бир учурал болгон. Ортолыкка семиретен бозуларды көчӱрип салган. Пастухтарга чек ле сайрал. Бозулардыҥ ортолыктаҥ ырап барар јери јок: айландыра сас, суу.

Јe эки-ўч неделенинг бажында бозулар өлгўлеп баштаган. Ол тушта зоотехник болуп бир аракызак неме иштеген. Тўни-тўжиле аракыдашка бажы тижип калган «ученый-зоотехнигис» өлўп турган бозуларды көрўп, «олор симментал укту, андый јаш малга бу јердинг ар-бўткени јарабай јат» деп тапкан.

Бу өйдө Галка Чойдонг каникулга јанып келген. Ол тушта кызычак анда онынчы класста ўренген. Кызычак дезе от-калап, не-немеден јалтанбас бўдўмдў эмей. Ол бозулардынг өлўп турганы керегинде угала, олорды бойы кичеерине алган. Ол энезиле јöптöжöлö, бир катап таң эртен турада јурттынг јашöскўримиле ортолыктан арткан бозуларды өскö јерге көчўрип алган.

О-о, ол тушта тал-табыш тынг болгон эмей! Ангылу комиссия келип, бозулар састагы јыдыган суу ичкенинен улам өлўп турганын јартаган. Аракызак зоотехникти ол ло тушта иштең јайладып салган.

А Галка дезе — молодец. Јай туркунына бозуларды кичееп өскўрген...

Энгир кирип клееткен. Кўн јаркынду чогын кожо апарып, кырлар ажыра јажына берген. Јанғыс ла теңгери кыскылтым өңдў тамырланат. Соок јыбар согуп турды. Јаан удаган јокто ферманынг туралары, кажаган-чуландары көрўнип келди. Салкын дезе там ла куйундалып турды.

— Тўнде шуургантый берер болды ба? — деп, Павлик айтты. — Бу мындый јылу кўннинг кийинде куйундала да бererденг айабас эмей.

Бис јуртка кийдире јортып келдис. Малдынг дворлоры јаар чöйилген јолло өлöң тарткан чанакту аттар ээчий-деечий брааттылар. Тураларда оттор кўйе берген. Кайда да, јурттынг ўстиги јанында, ўй улустынг кожоңы чöйилет. Онызы энгирде уй саарга брааткан уй саачылар.

II

Тўнде чын да шуургантый берди.

Агаштар кыјыражып турдылар. Олордынг уурлап калган бўрлерин салкын јайкайт. Кöзнöктинг шилдерине куйундалган кар чуулду тийип турды.

Конторада производственный јуун öдўп турган. Ферманынг управляющийи — бийик ле каткак сынду кижи. Ол јöдўлин токтодып болбой куучын айдып турды. Онынг арып-чылаганы ла јаан санаага алдырганы јарт билдирет.

— Бис сўт керегинде, нököрлöр, көп куучындажып турус. Куучын јеткил болгон, је јанғыс сўт эмдиге јетире көрўнбейт. Онызы неден улам андый? Көп доярқалар бойынынг ижин кичеенбес болгонын незин јажырар. Темдек эдип Мария Зайцеваны алалдар. Ол уйдынг эмчегинде јунарына јалкуурып јат. Ол бойы айла комсомолка эмес пе? Андый

а, Галина? — управляющий коо сынду јараш кыс јаар көрүп салды. Кыс дезе көп јүзүн чечектерле чолологон пладын түзедип, табылу үнине айтты:

— Комсомолка эмей база. Је Мария бу керекте бурулу эмес. Бу ынызында, Авдосей Семёнович, слер бурулу — деп, ол айдып, уй саалардың бригадиры Рахманов јаар бурылды. — Двордогы печкени емонтоп берзин деп, слерди уй саачылар канча кирелү јайнаган эди... А слер дезе олордың сурагын эртен-бүгүн бүдүрер болуп мекелеп турагар. Айдарда, сууны кайда јылыдатан? Эмчекти соок суула јунатан ба? Слердиң эмеенигер уйын јылу суулу саап турган болбайсын... Јок, богор! Керекти бойыгар јакшы төзөп алзагар, ол тушта некеп туругар...

Бу мынайда некелтелү куучын айдып турган кыстың кебери нениң де учун меге таныш деп билдирип калды. Оның үни де таныш ошкош. Мен оны кайда көргөм болотом? Бу мындый санаа менең чек айрылбай турды. Анайда отурганчам, туку кажы өйдө ундылып калган учурал саазама кирди. Бу керек бир канча јыл мынаң кайра болгон. Ол тушта управляющийге јараш ленталарлу үренчик кыс келген.

— Мен фермада иштеерге јадым — деп, ол јалтанбай айда сокты. — Уйлар саарым...

— Э-э, балам... Арай эрте болбой. Уйларга сүстүрип салдың — деп, управляющий каткырды. — Угуп туруң ба, Галка? Јалаң ижиниг бригадазына бар. Анда сениң чыдалыңа келишкедий ишти тапкылап берер. Салам да јууп тырмууштаза, иш эмей база...

— Салам? — деп, кыс чугулдана берди. — Керек болзо, бойыгар барып јуугар. — Оның үни јарбынганду јабызап, көстөринде дезе јаш көрүнип келди. Ол түрген бурылала, јолды төмөн јүгүрди. Бурулчыкка кедип, ый өткүре кыйгырды:

— Өчөп турган болзоор, бригадага чын да барарым... Салам јууарым... Је ошкош ло доярка болорым... Уй сүзер деп тегин јерге коркытпагар...

Управляющий оны ээчиде удаан көрүп салды.

— Көрдигер бе, карган бистерди солыйтан јашөскүримди... «Киши јашта, аш кылгада» деп тегиндү айдылган эмес. Бала кичүдең ала ишке тартылып турган болзо, онызы јакшы. Андый јиттерден јакшыјак ишчилер бүдүп јат.

Производственный јуун орой түнде божогон. Тышкары дезе шуурган азыйгы ок бойынча атыйланып, карды куйундалтып, көзнөк јаар ергедеп турды.

Галина Мачнева.

Фермада јашөскүрим ол керегинде бойының јакшынак баштаачызы еп айдыжып јат. Јүрүмниң јаан јолын өткөн, јажы јаандай берген алчылар тегин јерге сөс айтпас эмей. Олор кижиниг кылык-јангын үрекей јакшы билип, оңдоп турар. Олордың айдыжы ла болзо:

— Галина јиит кызычак. Је бойыныҥ ижин сүрекей јакшы биле
А бу јуукта ла ол школдыҥ партазында отурган, бойына јажы
балдарла кожо чана кийип, јыҥылап јүретен. Колына кандый бир ји
бүлү бичик киргенде, таҥ атканча кычырып отуратан. Ол Жюль Вер
ды кычырарын сүрекей сүүп, ыраак јерлерге јоруктап барарына, јаҥ
талалар ачарына амадап туратан.

Је өй келген соҥында, кажы ла јиит кижиге јүрүмниҥ элбек ле о
лун јолдоры ачылап турат. Кандый јолды талдап алатан? Кандый ш
ти бүдүретен? Галяныҥ азыйгы дневнигинде мындый сөстөр бичилге
«Школдогы јылдар өдө берди. Кече выпускной вечер болгон. Сү
ген үредүчилердиҥ бисги јүрүмге үйдешкен сөстөрин мен качан да унд
базым. Кожо үренген кыстардыҥ көп јаны институттарга барарына шы
дынып турулар. Је меге эмди тургуза ырада үренип барар арга јок. Эн
ме болужар керек. Уй саачы болуп иштеерге фермага баратам. Үренер
качан да орой эмес. Јүрүм јаҥы ла башталып јат не».

Галина Мачнева фермага бу мындый күүн-санаалу келген. Иш о
алдынаҥ бери таныш эмей. Ол јайгы каникулдыҥ күндеринде улай
фермада иштеп јүретен. Ол бозу да азыраган, буул да тарткан, дворды
ичин өтөктөҥ дө арчыган. Је кыска доярканыҥ ижи сүрекей јарап турд
Көнөктиҥ түбине сүт тийип турганын укканда, кыстыҥ јүреги сүүнчи
согулып туратан... Сүт тартаачы уул уур флягаларды көдүрип, кыстар
айдатан:

— Молодец, кыстар! Јакшы иштедигер!

Күндерди јаҥы күндер солып турды. Кажы ла күн иште өдүп ту
ган. Галинаны фермаҥыҥ комсомольский организациязыныҥ качызы
тудуп алдылар. Ол јакшы ижи учун Москвага барып јүрген. Гали
Кызыл площадька, Ильичтиҥ мавзолейине барып јүрген. Москвад
јанган соҥында јиит кыс там ла эрчимдү иштей берди.

Фермада иш көп боло бергенде, Галина комсомолдорды ју
кыскарта айдатан:

— Малчыларга болужар керек!

Бу ла. Көп сөс керек јок. Комсомолдор оны оҥдоп, керектү
лушты јетирип берер.

III

Эртенги күннииҥ энгиринде мен фермадаҥ атандым. Кечеги ок
күртеп салган јолло күүн-күч јок јортып браатты. Кечеги ок Павел
бедев боожоны ары-бери тарткыштап, адын не ле деп айткылап, ка
чылап турды.

Айас энгир болгон. Теҥериде бир де булут јок. Јаан удаган јо
ай көрүнип келди.

— Слер уйуктабай јадаар ба? — деп, Павлик јилбиркеп сура

— Jок...

— Бистиң Галка керегинде нени-нени бичип ийерин ундыбагар... Уктаар ба?..

Jол дезе там ла ырап, чөйилип турды. Чанактың кыjырты кижиниң кӱӱнине чек ле тийе берет. Мениң jумуп алган көстөримниң алдында коо сынду, ачык-jарык чырайлу кыс турды. Бу өйдө ол нени эдип jат ие? Ол jарт ла уйларын саап божойло, чала-была ажанып алып, колында бичиктӱ отурган болбайсын. Айса болзо, иштең көндӱре ле клуб jаар репетицияга барган...

К. Бидинов

ЧУЙДЫҢ ЧӦЛИ

Күн таңкы тартымга
токунабаган,
Jүк jарым тынышка
амырабаган.
Jаантайын шуулап,
күркүреп jадар,
Jаантайын неге де
меңдеп jадар,
Тоозыны кайнаган
Чуйдың чӧли,
Толкузын айдаткан
тоолу көли.
Ол — менің кару Алтайым!
Ол — мени jайкаган
кабайым!

УУЛАГАШ

Кертек белин кедейтип,
Кеденгдеген уулагым.
Кичинек куйругы чычаңдап,
Секирип ойногон уулагым.
Маңыңды jолдо токтодып,
Маарап кайттың, күjүрим,
Таш кырына тебинип,
Талбайып калган не туруң?
Баштапкы уурга учурап,

Алаңзып мында калдың ба?
Айса кандый солундар
Ачыла берди алдында?..
Ол турганы күн ине,
Оңдобойдың ба, уулагым.
Көк ынаарда кеен туулар
Алтай ине, уулагым.

* * *

«Өскүс арттым» — деген сөс
Кайдаң кирдиң санаама?
Өскүс арткан кара көс
Не туштадың јолыма?
Айдары јок уур санаа
Көксиме не туй турдың?
Аскан турна үнидий
Јүрегимди чымчыдың...
Көлдөң чыккан тумандый
Көдүрилип уча бер, санаа.
Көстиң јылу јажыла
Кöни ага бер, санаа.

С. Усольцев

БУ УЧУРАЛ ТУУЛАРДА БОЛГОН...

(КУУЧЫН)

Ак бөрүктерин кептей кийген, таш маңдайларын түлтүйтип алган туулар өзөктиң эки јаныла јергележе туруп калган. Олор, эки өштүниң черүлериндий, удур-тедир кезе көрүжип, өлүмдү јуу-согушка чурап бараргa белен болгондый, је эмдик аттый ойлок, өзөк ичиле койрыкталып аккан Быргасту олорго јууктажарга чаптык эдип тургандый.

Туулар. Олор кижиге бирде эрке күлүмзиренип, ого бойыныҥ кереес јаражын сыйлаар, бирде јажытту, бүрүнкүй боло береле, јалакайын да, күндүчилин де билдиртпес.

Бүркүк, јылу күн болгон. Корон сооктордыҥ кийининде ол анчадала јакшы деп билдирген. Борош адыныҥ тискинин тудуп алып, төбниҥ бажында турган. Өйдөҥ өйгө ол кырдыҥ келтеҥинде, ак булуттыҥ үзүктериндий, көчүп јүрген койлоры јаар көрүп салатан. Сооктор туштa чылап, койлор эмди маҥташпай, кыштаҥ күннииҥ чогы ла салкын айрып алган кунгурак өлөҥди отоп јүрген.

Борош адына мине соголо, кожоҥ-комутла үүрине јууктада јорттым. Оныҥ коолоткон кожоҥы, түрген канатту куш чылап, кобы-јиктерле учуп, кайда да ыраак-ырааkта јаҥыланып турды. Сары-Кобы деп эн бийик тууда јаантайын шуулап тургулаган агаштар да, койчыныҥ коҥын тыҥдагылаган чылап, тымый, јобожый бердилер. Кенетийин кожоҥ, топшуурдыҥ тоҥ өткүре толгогон кылындый үзүле берди. Борош ырааktагы туулар јаар чочыдулу көрүп ийди. Оныҥ бороҥоттый кара, јаан ачылган көстөринде сүүмјиниҥ отторы өчө берди, чырайындагы күлүмји јылыйып калды.

Күнбадыш јаҥынаҥ ак булут јууктап клееткен. Ол там ла јаанап элбеп , баштап тарыйын тууларды, оноҥ бастыра өзөктиҥ ичин бүркеп ийди.

«Шуурган! — деген шүүлте јалкындый јалт этти. — Койлорды капшай капчалга јажырар керек».

— Эй-ей, э-ей! — деп, койлорын меҥдедип, Борош кыйгырат.

Оның кыйгызы салкынның шуулаган табыжыла алыжып, там ла уйан угулып турар болды. Тууларда јоткон-шуурган атыйланып турган. Ол куйундалып, өрө коройлоп, јабызап келеле, оноң ойто ло көдүрилип, коркушту бијезин баштайтан, бийик каскактың јанында дезе бастыра күчин јууп, каскакка чурап барала, арыган аң чылап, тымый беретен...

Кыс койлорын чек эш неме көрүнбес карангуйда айдап браяткан. Капчалга јетире сыранай ас јер арткан болгон. Кенетийин салкынның тың экпини койлорды бура согуп, тескери айдады. Уркүген койлорын токтодорго күјүренип, Борош койлордың бажын корый мантатты. База ла эмеш чырмайза, сананган амадузына једип алар эди, је сакыбаган учурал болуп калды. Ады кийин будыла ташка тийеле, сүрнүгерде, кыс ээрдең чачыла берди. Сагыжында агын сууда тоштор тыгылышкандый түймеендү санаалар күйбүрежип чыкты. «Јоткон койлорды туш-башка тоскурып салза, коомой болотон туру» — деп, көөркий сананып, көстөрине јаш келди. Јерге јада түжеле, эки алаканыла јүзин туй тудуп, тың-тың ыйлаар күүни келди, ончолоры уккулазын: энези де, Јеленеш те... Је мынайда ол узак сананбаган.

— Јок, канайтса да, койлорды ончозын аргадаар керек, — деп, ол бойына кату айдала, үүрдиң кийининең јүгүрди. Салкын оны ары-бери таштап, көзин карла шыбап, јүзин каарып та турза, кыс койлоры мантай берген јер јаар јүгүрип ле браатты.

...Шуурган тууларда база бир кижини тозуп алган. Кыдыева Јеленеш айылына јаш уулчагыла јанып клееткен. Уулы больницада јаткан болгон. Эмди оның ооруузы ыраак кийининде артып калгандый. Энези онызына сүүнип, бойында күлүмзиренип, јерине капшай једип, үүрезине ончо солундарды куучындап беретенин сананып браатты. Шуурган оның санааларын, Бороштың кожоңын токтоткон чылап, база үзе сокты. Чочыган Јеленеш јотконноң јажынгадый јер бедрей берди.

Карын, јаан удабай турачак сомдолып келди, јайгыда анда өлөңгалаң эткен колхозчылар конгылап туратан. Јеленеш менгдей-шингдей санаар јелдирди. Ат буулайтан темир туткага адын буулайла, турага кирип, айландыра ајыктап көрди. Бир де неме јок, јаңыс ла толукта турум өйгө эткен печке турды. Балазын төжине јаба кучактап, келин ортура түжүп, «Одын бар болзо, баламла экү јылынып алар эдис» — деп сананды.

Балазы кыймыктанып тура берди — эди-канына соок качан ок бүдүп калган эмтир. Јеленеш уулын јылулап јабала, «Акыр, балам, мен удабазым!» — деп, токунаткан аайлу шымыранып айдала, тышкары ыкты.

Јоткон дезе, балазын јылыйткан бөрү чилеп, казырланып улып ла турганча. Јеленеш тураны айланып келди — одыргадый неме та-

былбады. Байа мынаар клееделе, ол кырдың эдегинде как агаш көр гöни сагыжына кирди. Адына минип, шуурган-кардың ортозына jы лыйа берди. Учы-учында, ичкери алдында кара jаңыс агаштың сомы билдирип келди. Келин сўўне берди. Эмди ле ол көп-көп узун будакта сындырып алып, адына терепчилеп ийер, отты изиде салала, уулын jы лыдар. Агашка jелип келип, аттаң тўже конды. Оң jанынаң салкын ның шуулажынаң башка кандый да табыш угулды. Оноң койло маарашты.

«Мында койлор кайдаң келетен? Айла кемниң не?» — деп, Jеле неш алаң кайкады. Кезек öйгö jарый бererде, ол керек дезе кижи д көзине билдирбейтен каскактың кыры jаар маңтагылап брааткан кой лорды көрўп ийди. Коркушту jеткерлу jер! Оноң ашкан тынду немени тирў артары jок. Төмöн алдында сўўри-сўўри таштар аайы-бажы jо чогулыжып калган...

«Ўўрди токтодор керек, оноң башка öлöр!» — деп, Jеленеш санаң ган бойынча ўўрдиң кийининең тап этти. Ол арып-чылап калган кой лорго көп кўчин салбай ла jедижеле, бажын корый туруп алды. Кой лор тыгылыжып келди. «Эмди олорды канайдатан? — деп, Jеленеш аңказы азып турды. Койчы кижи, ол ўўрди ыжык jерге айдап апара танын билген, jе онызына öй керек, а оның оорудаң jаңы ла jазылга уулы куру-ээн туранын ичинде артып калган. Балазы сагыжына кирер де, jўреги сыстап, көзи jашкайактый берди. Келинге эмди эки сана амыр бербей турды. Бирўзи: «Капшай уулына бар!», экинчизи: «Ўўрд капчал jаар айдап апар, оны аргада!» — деген.

Андый учуралда керектиң аайына чыгарга сўрекей уур. Адаку учында эне кижи jана тўшти. «Балам алдырбас болбой. Чўрче ортозы на не боло берет эмеш» — деп, бойын токунадып айдала, койчы кели койлорды ыжык jер jаар айдады.

Бир кезек öйдиң бажында тынастаган Борош jедип келди.

— Jеленеш! Бу сен кайдаң чыга кондың? — деп, ол jакшылажары да ундып, кайкап сурады. — Мында учуражып калганың кандый jак шы! Эмди бис экў, эмди ўўрди кожо айдап барарыс — деп, сўўнгенин арай ла ыйлабай, Борош айдып турды.

— А мениң анда уулым... артып калган, jаңыскан ээн турада — деп, Бороштың акту jўректең келген изў сöстöрин соодорго jалтанга чылап, Jеленеш араай айтты.

— Уу-лың! Ту-ра-да jаңыскан? — деп, Борош туктурулып айдала Jеленеш jаар кайкап калган көзиле көрди.

— Больницадаң экелеткем. Jазылган...

— Айдарда мен jаңыскан... Сен капшай балаңды барып көр! — деп, Борош тынзып келген ўниле айтты.

— Адымды минип ал. Койлор база ла неден-неден ўркўбезин, о тушта кайдаң табарың олорды. А мен jойу да jедип албай.

Борош ло Јеленеш эки башка јолло баргылады.

Борош койлорды капчалга айдап экелген. Мында шуурганның ийдези ачык јердегизинең чик јок уйан болгон — јылым таштар салкынга јай бербеген. Је карга өткөн койлор калтыражып, бой-бойына сыгылыжып турдылар. Соок ўлўш кийимдў Борошко до килебей, онын ўйе-сөөгине ёдўп, мунг нйнелериле кадап, кабыра алып турган.

— Канайтса да, турлу јаар албаданып барар керек. Јолой койлордың эди-каны изий берер, анда дезе мен олорды кажаанына кийдирип койорым — деп, Борош шўўнип алды.

Койлорын турлуга айдап келерде, тўн айландыра јаткан јерди бойының кара јабынчызыла бўркеп койгон. Көрўнбес булуттардың ортозынаң каа-јаада айдың кыры јалт эдип, јажынып ойногон немедий болды.

Койлорды кажаанга кийдиреле, Борош айылының эжигин карбайа тонгон колдорыла јўк арайдаң ла ачты. Јўзине туранын јылузы согулды: печкеде изў от кўйген, чөйгөндө чай боркырап кайнаган. Көзнөктөргө дезе салкын эмдиге ле јалбак карлар таштап, јемидин божодып ийген казыр аң чылап, атыйланып ла турды.

Борош Јеленешти сагыжына алынды: «Ол эмди анда канайып туру не?»

Јеленеш дезе, кийининең кем де сўрўшкен чилеп, бар-јок кўчиле јўгўрди. Ол эмди јаңыс ла уулы, эрке балазы, керегинде сананган: «Балам кайтты не? Тирў не, јок не?» Је турага јўгўрип келеле, кангкайа туруп калды — эжик ачык болгон. Келиннинг колы-буды мылтырт этти. Коркыганына көзи орозынаң уштыла бергедий болды. Таралјып, эжиктинг бозогозын ажыра алтайла, байа уулын јаттыргыскан толук јаар тап этти. «Са-на-ат! Кайран бала-ам!» — деп болгобой ачу-корон кыйгырып калды. Көзинең јаш төгўле берди. «Кайда барды не? Кайтты не? — деп тўймеендў санаалар элип-селижип, санаазына амыр бербей турды. — Тенибер айу канайып табарды эмеш? Јок, јок, јок! Айса болзо, кандый бир кижи учурады ба? Је мындый шуурганда ол кайдаң келетен?»

Келин турадаң чыгып, истер бедреп тура берди. Је канайып та киненип бедрезе, бойының бу јаңы ла баскан истеринең башка, бир де ис таппады. Шуурган ончозын карла шуурып салган. Та нени де онгдоп аларга турган чылап, бир эмеш кыймык јок турала, Јеленеш араай өзөк ичиле басты.

...Макыш өрөкөн узак өйдинг туркунына көзин јумбай, солун учурал керегинде сананып јатты. Ангдап барар алдында ол ўйине јака эдинерге бир тўлкў адып экелеечи болгон. А мында дезе саң башка учурал болуп калбазын ба! Тўлкўнинг ордына — бала! Кемизи таштап ийди не? Ол кемнинг балазы болотон? Бу баланы тўбекке тўшкен балазы дезе, ол, Макыш, кара јерди айланып келип, ол кижиге канайып јолукпаган

болотон? Мындый соокто балазы тирӱ артканда, ол кижи турадаҥ ыраак барып болбос керек. Кем-кем өнӧтийин таштаган болбос по? Je андый болзо, ол Макыштыҥ экинчи уулы болуп арткай.

— Энези, мен јолду айдып турум ба? — Макыш байадаҥ бери ӱйиле куучындашкан деп бодоп, ӱйин чаганагыла тӱртӱп ийерде, онызы уйку аразында та нени де ыҥыранып ийди.

Кем де араай эжик токулдатты. «Бу кемизи тӱн ортозында јожуп јӱрӱ не? — деп, Макыш сананала, орыннаҥ туруп, от кӱйдӱрди. Эжиктиҥ бозогозында арып, кугарып калган ӱй кижи көрӱнип келди.

— Јылынып аларга божотсоор — деп, ол тунгак ӱниле сурайла, айыл ээзи јаар унчукпай көрди.

— Киреер ле, јер табылар. — Макыш бу ӱй кижини кайда да көргӧн болгодый. Айса, ол койчы кижи эмеш пе? Айдарда Кош-Агашта көргӧн болор. «Пастухтыҥ кӱнине» јаҥыс катап јуулышкылаган эмес ине.

Бу өйдӧ бала ыйлай берди. Ӱй кижи, уйазында отурган куш чылап серт этти. Јӱреги тӱрген-тӱрген согулып, көксине бадышпай барды. Таныш ӱн угулды ба, јок по? «Кайдаҥ андый болзын! Јаш балдар ончозы тӱҥей ӱндӱ ине» — деп, ол бӱдерге болбой, јарылып калган эриндери ле шымыранып турды.

Макыш балага базып келеле, оны колына алды. Ӱй кижи энчигип болбой, бала јаар көрӱп ийди. Оныҥ эрке уулы, кереестеҥ кереес бала зы, сӱӱнчилӱ кӱлӱмзиренип, энезине эки кичинек бешпек колын сунды.

Макыш олор јаар көрӱп, нени де сурабай турды. Ого ончозы јар болгон.

С. Каташев

НӨКӨРЛӨРИМЕ

Меге эмди каткырбагар.
Мени база электебегер.
Кылчайып көзигерди сыкыйтпагар,
билерим мен.
Кылыгаар кокурлу,

Энгирде экўни садта көрөлө,
Эртезинде не имдештигер?
Кўски јанғмырдаң јажынып турарыста,
Кўлўмзиренип, јанысча не өттигер?

Айылыма орой јанып келеримде,
«Ай карыкты ба?» — деп, не сурайдаар?
Јылынарга мен меңдегемде
«Јылдыс канча?» — деп, не аңдыдаар?

Таныш эмес улус көзинче:
«Тойың качан?» — деп, сурабазаар.
«Кылыгы јаман бала болзо,
Кыйналба» — деп, јөптөзөөр.

Сууга ёдўп келгемде
Су-кадыгыма килебегер.
Болгобой бодоп кожоңдогомдо,
«Болор, уул» — деп токтотпогор.

Јажына ўлгер бичибеген бойым
Ўлгер бичидим, кайкабагар...
Байла, јакшы бала туштаган,
Байла, јажына сўўгем, улустар.

* * *

Jуунда сен
эренгистелип калдың,
Эрмек айтпай
экиленип калдың...
Кайкабай турум.
Түс эмиктий
ургун јаңмырдаң
ончозынаң озо качатаң.
Толголып соккон
соок салкыннаң
ончозынаң озо јажынатаң.

Је мен
Јарганат болуп,
Јапшынып јүрер
күүним јок.
Көбөлөк болуп,
Көөрөп јүрер
күүним јок.
Кенетийин кейди
эки јара чапкан јалкынга
эмдиге өткөнөдим.
Кенетийин булутты
эки јара эреген күнге
эмдиге күлүмзиренедим.
Экиленип јүрер
аргам јок.

Н. Майманов

ЈАСҚАРЫ ҚЫШ

Күннің көзи там ла јылып,
Меес јердің эдегин чоокырлайт.
Анайып бичиирге куузы кайнаган
Ару блокнодын поэт чоокырлайт.
Куштар буттарын чирей тебинип,
Көзнөк алдында күнзеп јаткылайт.
Кушкаштар јуулып, обоонын төзине
Кожоң-коотло бије салгылайт.
Балдар шүлү кар болчоктоп,
Маргаан эдип, таңма аткылайт.
База јакшы түжүм аларга,
Јаланға улус өтөк тарткылайт.
Күннің көзи там ла јылып,
Меес јердің эдегин чоокырлайт.
Анайып бичиирге куузы кайнаган
Ару блокнодын поэт чоокырлайт.

Б. Тўйменов

МАЛЧЫ УУЛ

Топшуурды колго
Толгой тудуп,
Тожоҥ туулардыҥ
Ўнин экелген,
Мөштөрдиҥ јылузын,
Мөштөрдиҥ чогын
Јўрекке чичке
Кылдардаҥ төккөн.
Малчыныҥ тымыкта
Јыҥырада соккон
Топшуурыныҥ ўнин
Кайкап турум.
Чаҥкыр тууларда
Чагана јытту
Мөштөрдиҥ јылу
Тыныжын тынадым.
Бу кылдарла
Малчы уул, байла,
Көөркийиниҥ кара
Көстөрин кычырган.

Бу кылдарла
Малчы уул, байла,
Јўрекке тымык
Санаалар артырган.
Кожоҥды дезе
Ыраак тууларданҥ
Бөкөйгөн эмеендий,
Ай тыҥдайт.
Јеримниҥ тымык
Ўнин тыҥдап,
Јўрегим дезе
Ыйлайт, сыктайт.
Бу кожоҥды
Малчы уул ойногон
Јаҥы ла таҥ
Јарып келерде.
Бу кожоҥды
Јўрекке артырган
Ол тымыкта
Төрөл тууларда.

Н. Туткушева

КАЙЫҢАШ

Качан да јыгылган
Карыган кайыҥныҥ
Чириген төзинде
Кайыҥаш кееркенет.
Ак-јарыкты
Ол көргөнине
Араай күлүмзиренип
Тургандый көрүнет.
Эмеш ле соккон
Ару эзинге
Энчейип келип
Јайылат.
Ичинде сүүнчизин
Айдарга тургандый
Кайыҥаш араай
Шымыранат.

Б. Самыков

ТҮН КИРЕТ

Түн кирет...
Көзнөктиң тыштында.
Көгөрип, көгөрип,
Көзнөктиң тыштында...
Түн кирет.
Көк будукты
Кейге чейеле,
Түн кирет...

* * *

Кар јаайт
Үчинчи,
Төртинчи күн.
Ак көөрчөклө
Агашты үрүстеп,
Ак сүтле
Јеримди үрүстеп,
Кар јаайт
Үчинчи,
Төртинчи күн.

* * *

Мен
Эмди онгдодым:
Сен јокто,
Мында кем де јок.
Кыстар, уулдар
Кыйын-тейин
Кур ойногон.
Каткы коологон.
Соок клубта
Тыныш
Тумантып бороргон.
Је сен јокто,
Мында
Кем де јок.

Бу
кидим ойын
Јүрегиме
мениң торт ло
кыйын.
Бу улус
кандый ырысту:
Сүүжимдий
сүүшти
олор сеспес.
Је бу улус
сүүштиң коронду...
шыразын билб

З. Казагачева

П. В. КУЧИЯКТЫҢ ПЬЕСАЛАРЫ КЕРЕГИНДЕ

«...Театрды мен бойымныҥ художественный јўрўмимниҥ баштапкы ўндеринеҥ ала сўўгем. Бойым пьесалар бичигем, бойым ойногом»[1] — еп, Кучияк бичиген. 1932 јылда бистиҥ область тёзёлгёниниҥ онјылыгын темдектеген байрамга јуулган делегаттар П. В. Кучияктыҥ «Jeтижў»[2] деп баштапкы пьесазыла танышкандар. Автор пьесаны бойы ургускан, пьесада тёс рольдордыҥ бирўзин бойы ойногон.

Бу пьеса, анайда ок оныҥ кийининде бичилген «Тузак», «Ёштўлер акпыда» деп пьесалары, писательдиҥ творчествозыныҥ тёс тематазыныҥ бирўзин — коллективизация керегинде теманы ачып јат. Бу ема кийининде оныҥ куучындарында ла повестьтеринде анчадала арт, элбек кёргўзилер.

Мундус-Эдоковтыҥ сатирический пьесалары Туулу Алтайда Совет иҥ тёзёлгён баштапкы јылдарда бичилген, оныҥ учун олордо кёп сазында озогы јўрўмнеҥ арткан јаман кылыктар критикалалган, камардыҥ ла јарлыктардыҥ албатыга каршулу, реакционный болгоны ргўзилген болзо, Кучияктыҥ пьесаларында 20-чи јылдардыҥ учында а 30-чы јылдар башталар туштагы ёйдиҥ эҥ учурлу суректары кёрилген. Бу пьесалар ол јылдардагы айалгада јаан политический урлу задачалар бўдўргенинде алаҥзу јок. Олор улуска ол ёйдёги ка-кабыр айалганыҥ аайына чыгып, чын јолго туруп аларга болушкан, йлорыныҥ санаа-шўўлтезинде ле јадын-јўрўминде озогыныҥ арткан-лгандарыла тартыжарына ўреткен. Кучияктыҥ пьесаларында јаҥы щественный строй тёзёлип ле тыҥып турганы, оныла коштой јаҥы ус табылып турганы калай да болзо, је исторический јанынаҥ чын ргўзилген. Пьесалардыҥ эҥ ле јаан једикпези — литературный об-

---

[1] П. В. Кучияктыҥ 1938 јылда 12 июньда Е. И. Дружининага бичиген письмо-Е. И. Дружининаныҥ бойыныҥ архиви.

[2] «Jeҥижў» деп пьеса баштапкы катап 1932 јылда 29 июньда, 10 ло 15 июльда рестьян улустыҥ газединде» јарлалган. 1932 јылда ол башка бичик болуп чыккан.

разтарды чокумдабаганы. Бу једикпестерди Кучияк бойы ол до туштa сезип турган, је олорды јоголторго ондо литературный ченемел ас болгон. «Действиези ас, агитация көп. Эмди бойыгар көрөригер»[1] — деп автор «Јеңижўни» баштапкы ла катап көрөргө келген улуска айткан Кийининде дезе, бойыныҥ творческий јолын шиҥдеп тура, ол мынайда темдектеген: «Пьесаларды канайда бичиирин чек билбес кижи мен баштапкы пьесаны калай бичигем, анайдарда, көндўре агитационный материал болуп калган»[2]. Је андый да болзо, Кучияктыҥ пьесалары областьта художественный самодеятельностьтыҥ коллективтери кöп катап тургускылаган.

Коллективизация керегинде тема 30-чы јылдар башталар туштa Кучияктыҥ творчествозында сок јаҥыс тема болгон эмес. «Актардыҥ ижи» деп оныҥ пьесазы (1931 j.) гражданский јуу туштa болгон ке ректерди көргўзет. Кучияк мында да албатыныҥ салымында историче ский керектерди марксистский јанынаҥ чын билип турганын көргўскен С. С. Суразаковтыҥ темдектегениле болзо, «бир кезек историктер алта албаты байларды ла националистический санаалу интеллигенцияны ээчиде бодоп ло барып јаткан ай-караҥуй улус» деп сананып тургандар Кучияк дезе алтай албаты гражданский јуу туштa политический айал ганы јакшы билип, Кара-Корумныҥ сайгагына кирбей, Совет јаҥ учу эрчимдў турушкан деп айдып јат.

Кучияктыҥ драматург болуп таскаганы областьта театрдыҥ исто риязыла јуук колбулу öткöн. Театр 1932 јылда Туулу Алтайда авто номный область төзөлгөниниҥ 10 јылдыгын темдектеер байрамга учур лалып ачылган. Баштапкы алтай пьесаларды — П. В. Кучияктыҥ «Је ҥижў», Г. Токмашевтиҥ «Эки оттыҥ ортозында», «Калганчы јайзаҥ деп пьесаларын — педтехникумныҥ ла совпартшколдыҥ ўренчиктер тургузып ойногылаган. «Ойрот театрдыҥ» профессиональный группа зында орус актёрлор болгон, олор 1933—36 јылдара А. Грибоедовтыҥ «Горе от ума», Н. Гогольдыҥ «Ревизор», А. Островскийдиҥ «Лес» В. Катаевтиҥ «Миллион терзаний», Д. Фурмановтыҥ романы аайынч «Чапаев» деп пьесаларды тургузып, сўрекей јакшы ойногылаган.

X областной партийный конференцияда «Ойрот-Турада (Горно Алтайскта — З. К.) кичинек пьесалар ойнойтон национальный теат төзөөр, колхозчыларга ойындар көргўзерге ле колхозтордыҥ клубтары кўреелей театральный движениени төзөөргө театрдыҥ ишчилери ай мактар ла колхозтор сайын јўрер учурлу» деп, јöп чыгарган. Бу јö аайынча 1936 јылда «Ойрот театрда» национальный студия ачылга Оны төзөгөн лö анда ўредўчи болуп иштеген кижи З. Забродин болго Кийининде ол көп јылдардыҥ туркунына областной национальный т

---

[1] Коптелов А. Л., «Улу байрам», «Сибирский оттор», 1932, 7—8 №№, 71 стр.
[2] П. В. Кучияк. «Менiҥ творческий ижим», «Красная Ойротия» газет. 1939 j 20 июль, 65 (2113) №, 2 стр.

ғрда главный режиссёр болуп иштеген, ого РСФСР-диң заслуженный ртизи деп ат-нере адалған. Јаңы төзөлгөн студияга областтың көп ймактарынаң 25 кыстар ла уулдар келген. Олор мының алдында театрда ойнобогон, кезиктери театрды көргөлөк төболгон. Андый да болғо, 1937 јылда 9 июньда студияның ӱренчиктери белетеген баштапкы ектакльды — «Чапаевты» көрөргө театрга көп улус келген. Оны чиде М. Шолоховтың «Көдӱрилген солок» деп романы аайынча ектакль, А. Пушкинниң «Борис Годунов» деп пьесазынаң ӱзӱктер ургузылган.

Је национальный театрдың, алтай драматургияның быжуланып төлгөни П. В. Кучияктың «Чейнеш» деп пьесазыла колбулу.

Бу пьесаны бичирин автор 1937 јылдың јазында божоткон. «Эмди йротияның (Туулу Алтайдың — З. К.) 15-чи јылдыгына ла пролетарский революцияның јирмезинчи јылдыгына белетенер кидим иш дӱп јат. Национальный театр Шолоховтың «Көдӱрилген солок» деп романы аайынча пьеса белетеп јат. Мениң «Чейнеш» деп пьесам турызылар учурлу болгон, је ол орус тилге көчӱрилгелек, оны крайлитрертком јӧптӧгӧлӧк»[1] — деп, П. Кучияктың бойының письмолорының ирӱзинде бичиген. Је пьесазын оноң ары јарандырып бичиир ишти Кучияк оның да кийининде эки јылдың туркунына токтотпогон.

«...Пьесам столымда канча ла кире узак јатканда, мен анча кире п онызла уружып јадым...»[2] — деп, Кучияк бичиген. Автор пьесазын реен кичеенип јазаганын И. С. Забродин де керелеп јат: «Мене Чейнеш» деп пьесаны баштапкы ла катап тургузар ырыс келишкен. ьесаны тургузарга белетеген туштa П. Кучияк кезик сценаларын култкан, ол улустың берген шӱӱлтезине ачынбайтан, карын кажы ла ны шӱӱлтеге көкӱп, пьесада ойноор улустың ич кеберин чокум јарт кедий, пьесада болуп турган керектерди там курч, јилбилӱ эткедий жулталар ла кубулталар эдип туратан»[3].

«Чейнеш» деп пьеса — Кучияктың эң ле сӱӱген произведениези. батының јӱрӱминде болгон јаан учурлу керектерди көргӱскени ле дожественный бийик кеминде бичилгени јанынаң бу пьеса алтай литературада эмди де эң артык произведенилердиң бирӱзи болуп јат. Бу ты эп-сӱмелерле бичилген јакшынак произведениеде Кучияк бойын ын-јӱрӱмди чындык көргӱзетен художник, албатызының јӱрӱмиң екей јакшы билетен, бийик гражданский санаалу, партийный көм-шӱӱлтелӱ писатель деп көргӱскен. Писатель албатының јӱрӱминде н кубулта эткен ӧйди — 1918—1920 јылдардагы гражданский јууны

---

[1] П. В. Кучияктың 1937 јылда 26 октябрьда Е. И. Дружининага бичиген письмо. Е. И. Дружининаның бойының архиви.

[2] П. В. Кучияктың 1937 јылда 17 декабрьда Е. И. Дружининага бичиген письмо. Е. И. Дружининаның бойының архиви.

[3] И. С. Забродин. «Алтайдың талантту уулдары», статья, «Тувинская правда» г. 1965 j., 16 июль, 3 стр.

көргүзип бичиген. Произведениеде болуп турган сыранай јаан удурлашту керек (конфликт) ол өйдөги айалгада болбос аргазы јок болгон: ол туштa байлардың, којойымдардың, камдардың ла тегин албатының ортозында калапту тартыжу өдүп турган. Ишкүчиле јаткан албаты Россияда болуп турган революционный керектерди угужып, политический јанынаң билгири тыңып, бойлорының кулданаачыларыла эрчимдү тартыжарын баштаган. Мындый социальный тартыжула коштой улустың бойлоры ортодо база удурлашту керектер башталып јат: Чейнеш Кара деп батракты сүүп јат, је Чейнештиң ада-энези Козуйт байга јаан төлүге түжеле, кызын албанла онын уулына бергилеп јат. Пьесада улай ла там тыңып турган удурлашту керектер сүрекей чокум көргүзилген; кажы ла геройдың санаа-шүүлтези, кылыгы, эткен керегү пьесаның төс темазыла колбулу.

Пьесада алтай албатының Алтайда контрреволюция калаптанып турган өйдөги јүрүми көргүзилген. Јаң Кара-Корум деп буржуазно-националистический башкарунын колында. Кара-Корум Колчакты јөмөп тура, бойының јаңын, бойының бийлеер айалгазын тыңыдып алар га амадап јат. «Колчак каан учун туружыгар — деп, Песков којойым алтай улуска айдат. — Россияда кызылдар актардың черүзине темир курчула курчаткан, олордың күндери тоолу ла арткан. Бистиң Колчака кызылдарды јок эдерге болужалы! Слер ончогор сүүген Козуйт Кара-Корум управаның јуу керегине јирме муң салковой берди. Мен орус којойым, база анча ок кирези сыйлап турум...».

Драматург Кара-Корум албатының өштүзи болуп турганын илелеп, алтай албаты-калык ого јөмөлтө этпей, удурлажып турганын чы көргүскен. Пьесада «Колчак каан учун туружыгар» деген кычыруга улус бир де эмеш көкүбей, шык унчукпай јат, онызы алтай албаты Кара-Корумның политиказын јаратпай, оны јөмөбөй турганын керелеген

Албатының өштүлерининг ортозында анчадала Козуйттың бүдүмкебедели анғыланып јат. Оны јүзүн-башка айалгада көрүп, ол бийир кек, казыр бай, алтай албатының күчин јип байыган кулданаачы бол гонын бис јарт билип турадыс. Оны албатыда «каныркак бөрү» де адагылайт, јалы јок јалчы болгон кыстарды согуп, кыйнап турган үйи дезе «куйругы јок тижи бөрү» деп адагылайт. Козуйттың ла онын он чо колтукчыларының — Бөрөгөш камның, волостной старшин болуп турган Күскенектиң, Песков којойымның кара санааларын ја жырарга эки јүстенип, сүмеленип билери Чейнешти кудалаган сценад анчадала иле көргүзилген. Мында Козуйт бойын буурзак, јалакай киж деп көргүзерге албаданат. Ол јангы төрөөнзижип турган улуска — Чейнештиң ада-энезине јөөжөзинең де берижерге, олордың каланын д төлөжөргө белен. Ол Содонго айдат: «Күндүлү кудам! Аттар керек болзо, одорымда кабыруда турулар. Акча керек болзо, айылымда ка ырчактың какпагын өрө көдүрип јадыры. Мениң јуртым, мениң јери

— бўгўннең ала ошкош ло сенийи. Не керек, чике айт». Је Козуйт чын ,чык-јарык санааалу, буурзак кижи эмезин драматург табынча јарт көргўзип берет. Бай мындый сөстөрди акту јўрегинең айткан эмес, куда тужында јалакай, јакшы кижы болуп көрўнерге, кудаларына төөөнзип турган кижи болуп көрўнерге айдат. Тойдың кийининде ўч ай болгон бо, болбогон бо, бай дезе кудазына былтыр бөрўге туттурган ат керегинде ле оның айылына бор-кар иштер эдерге болуш јетиргени ке-регинде айдып, оның баазын төлөөри керегинде айдат. Оның колтук-ылары, Бөрөгөш кам ла волостной старшина Кўскенек, база андый ок јаман улус, олор камдаганы учун Содоннонг јал албас ла оны бир ылга каланнаң јайымдаар болгондорын тургуза ла ундыгылап салган. Кўскенектиң айтканын угар болзо, «төрөөнзишке» эки улустың айал галары, чындап та, кубулбаган — Козуйт азыйгы ла аайынча бий, «ја-ан кижи», Содон дезе ол ло јокту бойы: «Козуйттың ады-јолы Колчак кааңга, Кара-Корум уездке азыйдаң бери јарт эди, ол слердиң эжик-тиң тутказын туткан, айылдың быјар бозогозын алтаган, коштой оту-рып, аракы ичкен учун, слер оны кўндўлеер учурлу».

Не-немениң аайын сөс бажынаң сезип ийетен Козуйт албатының са-наазы кубулып турганын билип ийеле, јокту Содонло төрөөнзижерге, той эдип, кўндўркек, карамданбас кижи болуп көрўнерге меңдейт. Ку-реевтиң курч сөстөри јаңыс ла Кўскенекти ле Песковты эмес, оны, Козуйтты да, чагып турганын билзе де, ол бу чугааңга кириишпей, бой-ының колтукчыларына айдат: «Болгон... улусты јыргадар керек...».

Пьесада Кўскенек јилбилў көргўзилген. Оны Кучияк ол өйдөги ай-ылгага келиштире көргўскен. Бистиң алдыста озогы јайзаң эмес, бир өөк эмезе бир канча сөөк улусты бойының кўўн-табыла башкарып, ийлеп турган озогы бай јайзаң эмес. Пьесада көргўзилген өйдө јай-аңдардың политический ле экономический ийдези уйадап калган. Јай-аң бир сөөк улусты башкарганча да болзо, оның колындагы јаң ас-аган, ол кааннық башкараачы органдарының ишчизи, волостной стар-шина болуп, албаты-јон ортодо өөн-бөкөн, тал-табыш чыкпазын деп, ичеер кижи боло берген. Оның учун автор албатыга удурлажа турган лустың ортозында јаан учурлу кижи ол эмес, а Кара-Корумды баш-арып тургандардың бирўзи — Козуйт болгонын чын көргўскен. Ав-ор Кўскенекти албаты тообой барганын јартаарга, оны көп учурал-арда шоодып көргўскен. Ол аайлу-башту неме эдердиң ордына улус-ы кыйгырып-кышкырып турат, улус оны электеп каткырыжат. Чехов-ың унтери Пришибеев чилеп, ол бойын көдўринип, азыйгы јайзаң ја-ы аайынча кату јакылталар берип, јаргыла, базып койорыла коркы-ыт. Куреевти арестовать эдер тужунда ол кыйгырат: «Мен сениле эр-ектежерим! Эй, улустар, бери!.. Мыны аайлагар! Соок амбарга бөк-гөр! Эжиктең көс албай карууддазын... Божодор болзогор, бойыгар-ың бажыгарла карууна турарыгар!.. Слер уктыгар ба? Тўргендей!

Куреев *(каткырып)*. Э-э чаалда, бартылдууш ла база сен, слер улу бий, ак каан! Кыйгырып турун, не керегинде болгонын — бойын да билбей јадын. Улус та сени коомой угуп јат».

Кам Бөрөгөштин кылык-јанын көргүзип тура, Кучияк Күскенекти јураган эп-аргазыла, сатирала тузаланат. Бу келтегейининең Кучияк М. Бочаровтын чын темдектегениле болзо, «албатыныҥ творчествозы ныҥ эҥ артык јолыла» барат. Албаты камдарды канайда көргүзетен эди, анайда ок Кучияк олорды куурмакчыл, кара санаалу, јой, ара кызак, карам эдип көргүзет. «Мени балдарымныҥ оорузы түретти. Алты бала өлгөн. Калганчы малымды тайдыргам. Бу кудайлык адайыбы оны билетен» — Содонныҥ айткан бу сөстөри Бөрөгөш албаты күчин јип, эмеш те килемји јогынаҥ сүрекей тыҥ тоногонын илеледет. Бойын «мен кудайлык кижи» деп адап, ол ок өйдө јарабас, быјар кылыктар кылынып турганын көргүзип, автор оныҥ чын јүзин ачат. Куда тужун да Бөрөгөш эзиреле, келген керегин ундып, кыйгырат: «Чейнешти сүүп турум деп айдып ок турум». Тойдо ол Чейнешке ак сүт берип, «ку дайдыҥ јаҥыла» шылтактанып, оны окшоорго албаданат: «Сениҥ ал тын эрдиҥ кайда, балам?» Је Чейнешке ийттиреле, неме болбосто, ол атыйланып, кезедип кыйгырат: «Сен теҥеридеги кудайды шооттын Сен јердеги камды ийттиҥ! Мениҥ јакаруум кудайдыйыла түҥей». Кам ла бай ортодо колбулардаҥ кам јаҥыныҥ мекези анчадала чокум көрүнет: бу јаҥ албатыныҥ санаазын карангуйладып, албаты күчин јиген байлардыҥ јилбүлерин корыырга јөмөйт.

Козуйт, Песков, Бөрөгөш лө Күскенек — бир үүрдиҥ «бөрүлери» олорды келер өйдөҥ коркыш бириктирет, бу өйдиҥ ээ улузы болуп Куреев, Кара, анаҥ да өскөлөри билдирет. Јаҥыс ла ол јанынаҥ олор бир лик. Олор албаты алдына бойлорын «быйанзак» бай (Козуйт), албаты ны «тондоп кийиндирген» којойым (Песков), «албаты башкарган» јай заҥ (Күскенек), «айла, күнле билишкен» кам (Бөрөгөш) деп аданып, ол ок тарый, атту-чуулу, бай болорго амадап, бой-бойлоры өштөжөт, бой бойлорын јип ийгедий јүргүлейт. «Је, камдар ачап ла бүткен!.. Јокту ларга бир кичү килебестер» — деп, камдарды јамандап, эки јүстү ко јойым Песков јокту Содонныҥ аҥдап тапканын бойы каап аларга ки чеенет.

Олор ончозы амадулары, бүдүми, кылык-јаҥдары аайынча ишчи улустаҥ сыраҥай башка. Козуйт ла Песковтыҥ үүрине удурлаштыра көргүзилген улус: орус уул Андрей Куреев ле онила кожо којойымдар га ла байга батрак болгон јокту алтайлар, омок кылыкту өскүс батрак уул Кара, кемзинчек чырайлу кыс Чейнеш ле оныҥ јобош, јүрүмде билдиртпес ада-энези, батрак кыстар Јалакай ла Ботпой. Албатыдаҥ чыккан улусты Кучияк сүрекей толо, онча јанынаҥ — олордыҥ кылык-јаҥдарын, санаа-шүүлтелериҥ, бой-бойлоры ортодо колбуларын — бийик кеминде көргүзет. Андрей Куреев сценага чыккалакта, ол алтай ла

орус јоктуларды којойымдарга ла байларга удура тартыжуга кöдүрип турган кижи деп, бис билип ийедис. «Мениң нәјым болгон, Козуйттың јалчызы Андрей Куреев меге актардың јаңгы, Колчак кааннын јаңгы, удабас ла јок болор деп айткан... Биске дезе тўжинде де көрбöгöн јўрўм келер деген...» — деп, Кара бойыныҥ орус нәјызы керегинде айдат. Андрей Куреевтиҥ сўр-кебериле произведениениҥ тöс тартыжузы, учуры колбулу: ол ажыра автор алтай албатыга большевиктердиҥ революционный шўўлте-амадузы једип киргенин айдат. Албатыныҥ озочыл башкараачызын Кучияк јаҥыс ла онын бойыныҥ бўдўрген керектери ажыра эмес, је öскö дö улустыҥ керектери ле сöстöри ажыра көргўзет. Караныҥ кылыктарынаҥ, айткан сöстöринеҥ ого Андрей Куреев јаан салтарын јетиргени билдирет: «Колчак кааны, Кара-Корум јажына болбос... Удабас јаҥ öскö болор — албатыныҥ. Ол јаҥ учун большевиктер тартыжып туру...». Качан Содон бу сöстöрди угала: «Ара-ай! Андый немени айдарга јараар ба?» — деерде, Кара эрмегин көндўктирет: «Андрейдиҥ айтканыла болзо, бу керекти көдўре јерге, кайда ла јокту улус јаткан јерлерге айдар учурлу...».

Караныҥ, Содонныҥ ла öскö дö јоктулардыҥ Куреевке тоомјызы ла кўндўзи ол албатыда быжу болушчыларлу болгонын керелейт. Большевиктерге ле јаҥы јаҥ — албатыныҥ јаҥы — тургузыларына бўдўмјизи Куреевке классовый öштўлерле тартыжуда јалтанбас, камаан јок болорына јаан ийде-кўч берет. Онын Козуйтка, Песковко ло олорго тўҥей улуска айткан чип-чике сöстöри албатыныҥ санаазын кубултып, олорды байларга удурлажарга көдўрет. Куреев Караны ла Чейнешти Козуйттый улус базынчыктаганына ачынат. Козуйт ла Песков тонокчылар болгонын ончо улустыҥ көзинче илезине чыгарат», башкараачы» Кўскенекти шоодот.

Куреевтиҥ сўр-кеберин анайда көргўзип, учы-учында оны партизандардыҥ командири эткени сыраҥай јарамыкту, ол албатыла кожо эксплуататорлорды јеҥдейт.

Пьесада эҥ баштапкы јерде Чейнештиҥ сўр-кебери турат. Кучияк «Арбачы» деген туујызында јаҥы общественный айалгада кубулып башталган алтай ўй кижиниҥ сўр-кеберин эҥ озо көргўскен, је пьесада автор бу сўр-кеберди оноҥ ары көндўктирип, бийик кемине јетирет.

Чейнеш бойыныҥ јўрўминиҥ айалгазы, кылык-јаҥы аайынча Арбачыга јуук. Ол база, Арбачы чылап ок, јокту ада-энезиниҥ сок јаҥыс кызы, оны албанла байдыҥ уулына беридилер, ол бойыныҥ кўўнсанаазы учун тартыжат, ада-энези оны корып болбойт, оноҥ ло партизандарла кожо бай-јайзаҥдарла тартыжат, учында јуртревкомныҥ председатели болот.

Је Арбачы ла Чейнештиҥ ортодо бир канча тўҥейлер бар да болзо, Чейнештиҥ сўр-кебери ыраак тереҥ ле толо. Чейнеш байлардыҥ мекé-төгўнин сўрекей јакшы оҥдойт. Арбачы канча јылдардыҥ туркy-

нына айткылашка, базынышка удурлашпай, унчукпай jўрген болзо Чейнеш керек башталганынаҥ ла ала албанга тыҥ удурлажат, бойы учун тартыжат. Jе драматург оныҥ кылык-jаҥын көндўктирте көргў зет. Ол озо баштап Козуйттардаҥ айрылар арганы билбейт. Пьесаны башталганында Каранын jаҥы jадын-jўрўм келер дегенин Чейнеш бў дўмjи jок угат: «Сениҥ андый сөстөриҥди уккамда, торт ло мени элек теп-каткырып тургандый... Бис кайдаар качарыс? Бис Козуйттыҥ чый рак аттарынаҥ кайда jажынарыс? Олор биске jедижер, бисти табар.. Сени өлтўрип койорлор, мени дезе jескимчилў Jажнайла кожо jурта дып койорлор». Чейнештиҥ санаазы ўй улусты базынатан озогы jаҥ дардаҥ айрылгалак, ол jўрўминде алдынаҥ бойы алтамдар эдери билбейт. Ол коркушту уур jадын-jўрўмнеҥ айрылар арганы таап бол бойт: «Jер ўстўнде меге болор ырыс jок, jок... Jаҥыс кожоҥында ла кўўн-санаазында ого ырыс jаркындалат: «Эмди ле куш боло беретен болзо, кандый jакшы болбос эди, бийик, ыраак-ыраак учар эдис!.. Ja жын-чакка jай турар, jаркынду кўни ашпас jерге... Качан бирде ко жоҥдогон до, кайдаар да учуп бараткандый... Кожоҥдойлы ба, кыс тар?..».

Караны сўўп турганы, казыр Козуйтты ла оныҥ кату jўректў, улур как уулын көрөр кўўни jок болгоны байдыҥ jуртында Чейнештиҥ jў рўмин коркушту кўч эдет. Чейнешти автор көп буудактар ажыра откў рет: оны албанла ада-энениҥ айылынаҥ апаргандар, ол кижиниҥ jў рўми эмес jўрўмди өбөгөниниҥ jуртында көрөт, Козуйттар оныҥ сўўге Каразын согодылар, оныҥ ада-энези jабыс jалынып jўредилер. Бу онч керектер Чейнешти көп санандырып, учы-учында Козуйттардаҥ чек ай рыларына, олордоҥ ыраарына экелет. Чейнеш Карала кожо партизан дардыҥ отрядына барып, бастыра jоктулардыҥ ырызы учун туружып бойыныҥ да ырызын корыйт.

Чейнештиҥ сўр-кебери ажыра драматург алтай ўй кижиниҥ өзў мин көргўзет. Jадын-jўрўмнеҥ чике алынган керектерди художествен но jурап, автор бу ўй кижиниҥ кылык-jаҥы канайда төзөлип, өзўп jўрўмниҥ буудактарында, тартыжуда тазыкканын айдат. Караныҥ да сўр-кебери сўреен jилбилў көргўзилет. Ол кичўдеҥ ала Козуйтка бат рак болгон койчы уул. Орус батракла, Андрей Куреевле, najылашкань ого jаан салтар jетирген: ол келер jаҥы, jарык jадын-jурумге будет ого оморкойт, jўрўмде бойыныҥ чике jолын таап алган. Байларла кўўн кайрал jогынаҥ тартыжарга кўўндў Кара озо баштап бу тартыжуны чике оҥдобой, олорды jаҥыс ла jаман сөстөрлө шоодып электейт, jе учында алдынаҥ бойыныҥ тартыжузын албатыныҥ jилбўлериле кол боштырат. Оныҥ кылык-jаҥы тыҥып, өзўп, ол пьесаныҥ бежинчи бө лўгинде партизандардыҥ кайучыларыныҥ командири болуп көрўнет

Озогыдаҥ бери келген меке-төгўндерле улустыҥ jаҥы айалгада чыккан санаа-шўўлтелери ортодо кўч тартыжуны сўрекей чындык эдип

көргүзеринде Кучияктың аңылу билгирин темдектеер керек. Мынызы јаңыс ла «Чейнештең» эмес, Кучияктың прозаический де произведениелеринең билдирет. Је бу күч тартыжуда јаңы санаа-шүүлтеле, јаңы психология јеңдегени Солон ло Баланканың сүр-кеберлери ажыра чындык көргүзилгени кире Кучияктың өскө произведениелеринде көргүзилбеген. Сүүнчизи јок, јаантайын эш-неме јетпес, коромјы-чыгымду јүрүм олордың буурзак, кижиге килемкей кылык-јаңын үребеген. Олордың јабыс јалынып јүрер салымы Арбачының ада-энезининг салымыла түңей. Је Арбачының ада-энези кызын байга бойлоры јөплө берип, бурулу болгожын, Содон ло Баланка бойлорының кижи күүндү болгоныла, ончо улуска бүдүмјизиле, үрелбеген кылык-јаңдарыла бисти бойлорына тартат. «Кар-јаңмыр ийзе, теңери табы; карама јоктуны јаргылаза, јайзаңдар табы». Јажына байлардаң ла јайзаңдардаң камаанду болуп јүрген Содонның бу ээжизине Баланканың состөри кожулат: «Баатырла беришпе — будың сынар, байды јаман айтпа — кардың торолоор». Кул улустың јүрүминдий јүрүм олорды јаантайын јалынып јүрерине, күч салымга удурлашпазына темиктирген. Улуска эрке көрдиртпеген, јымжак кылыкту, кажы ла кижиге бүдүмјилү Содон Козуйттардың «килемјизин» чынга бодойт, олор оның јоктузын керекке албай, јакшызын јетиргилейт деп сананат: «Козуйттар ончозын келиштире јакшы ла бүдүргилеп јат. Кудалар ийген, аракы көп экелгендер. Бу мениң ийинимдеги эски тон база олордоң»... Содон байый берерге амадаган эмес, је арга јокто («Көдүрезин кайра төлөөргө баштың чачы да јетпес!»), кызының күүни-табы јок то болзо, оны байдың уулына берет. Је берип ийеле, бойы албанла апаргылаган кызының кийининең ары сүрекей ачуурканып кородойт: «Канайдар да аргам јок... Кайран мениң Чейнежим, канайдар да аргам јок»... Бу бир канча состөрлө балазына болужар күчи јок, ого эрик јокто ачу-корон эткен кижининг унчук јогынаң кыйналганы чике көргүзилген. Оноң ары өткөн керектерде автор Содонның кылык-јаңы кубулып көндүккенин көргүзет. Керек дезе бу да јаантайын унчукпас, јобош кижи учында ойгонот. Козуйт — оның «төрөөни» — төрөөн эмес болгонын, ого үзеери оның кызын базынчыктап турганын ол көрөт. Козуйт олордың айылына ол јокто нениң учун келип јүргенин угала, Содон кыјырантып айдат: «Бөрүнің сегин алымдап јүрген туру. Јакшы куда!»

Пьесаның учында Содонды Козуйттар адып салгылаган деп билдирет. Автор бу керек канайда болгонын илеледе көргүспей јат, је мынызы Содонның сүр-кеберининг бүткүлин буспайт. Оның јолы канайда барганын кычыраачы бойы да сезип ийер аргалу. Содонның јүрүми ажыра драматург мындый чике шүүлтеге келет: революция ла гражданский јуу өйинде эбире ёдүп турган керектерден кижи туура артар аргазы јок. Јоктулар Совет јаң учун эрчимдү тартыжуның јолына кирбегенче калбас.

Оноң уур jўрўмниң jолын Баланка өдөт. Ол озогы чўм-jаңдарга олjолоткон, оноң улам не ле немени jастыра көрөр, оңдоор алтай ўй улустардың бирўзи. Баланканың сўр-кебери ол jанынаң Кучияктың өскө произведениелериниң ўй улустарына тўнгей (Арбачының энези, «Темир аттаң» Унчулай, Тойчы).

Кўчи jок Содон, кызы учун ачу кородоп, унчукпай, керектерге киришпей барган болгожын, Баланканың кылыгы башка. Чейнешти кижге береле, ол jок-jойу jадыннаң айрыларга сананат, кызын мынайда бурулайт: «Сен база тенек ле, бойынга да, биске де ырыс болорына көкилебей турың...» Кызының jайнузын укпай, Баланка, амадузына көкўп, Козуйттарга болужат. Ол jаңыс ла кызына ырыс болзын, олордың билези шыраданг, jедикпестерденг айрылзын деп кичеенген эмес, jе бай кижи оның кызын кудалаганына көдўринип те турганын драматург психологически билгир көргўзет. Ол кызына айдат. «Jоктулардың кыстарын байлар кудалап турганын көп көрдиң бе? Сен сўўнер учурлу, өскө jоктулардың кыстары сеге кўйўнгилеер»... Мындый мораль байлардың ортозынаң чыгып турганы jарт. Козуйттарла төөрөөнзишкени олордың билезин улус ортодо тоомjылу эдип, өрө көдўрерине Баланка иженет. Бойының амадузы чын деп бодоп, ол Содон чылап, ичинде ачуурканбайт, оның санаа-шўўлтелери jўстер jылдардың туркунына jаңжыгып келгениле сўрекей бек колбулу («Канайдар, кыс болуп бўткенде», «Эрге берген кыс терең сууга таштаган ташла тўнгей»). Jе карган ўй кижиниң ижемjизиниң темейи тўрген билдирилет. Төртинчи картинада Баланка өскө кижи: ол аргалу jадынга jединерине бўтпей барган, ал-санаага алдырткан. Чейнештиң кижиге барганы сакыган ырысты экелбегенин билип ийеле, ол сўрекей кородойт: «Чейнежим! Мениң эрке кызым! Мен сеге неле болужарым? Бу колдорым көктөрго билер, тере илеер, каптар тажыыр, таштар... Jе олор сени корулап болбос. Jокту мениң Чейнежим! Jалынып jўр...» Бу сөстөрдө эне кижиниң jўрегиниң тўбиндеги ачу-короны баштапкы ла катап тыштына чыккан. Jажнай өлтўртип койордо, «Ийтке — ийттиң өлўми!» деген оның ичинде не де ўзўлгенин керелейт. Оның кызын базынчыктаганы Козуйттар jоктуларды катулаганы, олор оның өбөгөнин атканы, Чейнеш ле Кара партизандарга барганы — бу ончозы оны озогызыла колбоп турган учукты чек ўзет.

Бастыра общественный jадын-jўрўмге салтарын jетирген революция кажы ла кижиниң jўрўминде ле санаа-шўўлтезинде jаан ис артыскан, кажы ла кижи ого бойының jолыла кирген. Чейнеш, Кара ла Куреев бойлорының өзўми ажыра революционный тартыжуга келгилеген. Олордың өзўми, эр кемине jедери революцияның jылдарына келишкен. Олор — jаш улус — озогызыла бек колболголок, jаңызын тўрген оңдоор ло бойлорына алынар улус. Онызы олорго чике jолло барарга jөмөлтө болот. Jе Баланка ла Содон — өткөн ўйениң улузы. Олордың

лассовый санаа-шўўлтелери ойгонгоны, јаңы санаалар алынганы өскө олло өдөт: автор бу керектерди олордың бойлорының ары-бери тарылганы, чынды узак таап болбой, кыйналганы ажыра көргўзет. лтай албатының көп улузы революцияга анайып кирген.

Анайда Кучияк алтай тегин улустың духовный ла революционный зўмин јарымдай эмес, је олордың јадын-јўрўмин чокум билип, толо өргўзет. «Чейнешти» бичиир тужунда Кучияк оноң озо бичиген произеденилеринің эп-аргаларынаң ыраак ичкери алтаган, кижиниң јаңыс а тыш кеберин чике көргўзеринең, керек кандый болгонын тоолоорыаң ыраган. Ол геройлордың психологиязын терењжидет, олордың ылык-јаңгының көндўккенин көргўзет, бу кандый керектерден улам олуп турганын јартайт.

Геройлордың сўр-кеберлери, јадын-јўрўмниң бытовой картинаары, албатының музыказын ла кожонгдорын кийидиргени—бу ончозы лтай албатының јадын-јўрўминиң аңылузын илелейт. Пьесаның драматизми, лиризми (музыка ла кожонгдор), төс геройлорының романичнозы (Чейнеш, Кара) оны лиро-драматический жанрдың произведениези эдип аңылайт.

«Чейнеш» деген драмага орус классический ле советский драматургия јаан салтарын јетирген. М. Бочаров бичиген: «П. Кучияктың Чейнеш» деген драмазына Островскийдиң «Гроза» деген пьесазы алтарын јетирген деп шўўлте таркаган, оноң улам Кучияк керегинде език статьяларда Катерина ла Чейнешти јастыра тўңдештиредилер»... е мындый тўңдештирў бир де иште өткўрилбеген. Айса, онызы бичик- эмес, оосло айдылган? «Катерина-Чейнеш», «Кабаниха ла Дикойың карангуй каандыгы — Алтайда контрреволюцияның бийлегени» — ндый тўңдештирў (кемниң де ижинде өткўрилген болзо) јастыра, ргиказы јок. Је андый да болзо, Кучияк бойының пьесазын бичип ту-, алтай албатының јадын-јўрўминең аткарынып, ол ок тарыйын орус раматургиядаң, ол тоодо Островскийдиң «Гроза» деген пьесазынаң енбеген дегежин, јастыра болор эди. Кучияк Островскийдиң «Гроза» ген драмазын алтай тилге көчўрген, театр оны 1938 јылда бойының еназында тургускан. Оноң озо театр Д. Фурмановтың «Чапаев» ген романы ла М. Шолоховтың «Көдўрилген солок» деген романы йынча инсценировкалар тургускан. Бу произведениелер П. Кучиякка лтарын јетиргени јарт. Је Кучияк олордың сўр-кеберлерин ле сюттерин бойының драмазына механически көчўрип алган эмес, ол рдоң јаңы национальный сўр-кеберлер төзөөрине, реализмге, улусың психологиязын көргўзерине ўренген болуп јат.

Кучияктың «Чейнеш» деген пьесазыла алтай национальный драматургия ла национальный театр башталган деп айдар керек. Колхозтор совхозтордың театрларының краевой көргўзўзинде «Чейнешти» штапкы јерде тургузып, Москвада Бастырасоюзный выставкада көр-

гўзер эдип jöп тургузыларда, П. Кучияк сўрекей сўўнип, письм
бичиген: «Октябрь төзөгөн Ойрот (Алтай — З. К.) областной
ла, чынынча айтса, баштапкы национальный пьеса «Чейнеш» N
га — бистиң Төрөлистиң Кызыл столицазына барар».[1] 1939
пьесала Барнаулдың ла Туулу Алтайдың албатызы таныш
келер jылда областной национальный театрдың артисттери п
Новосибирский, Кемеровский областьтарга ла Тўндўк Казахстан
гузып jўргендер. Кайда ла болзо, пьесаны мактагылаган. Куч
пьесаның автору ла Козуйттың ролин ойноп турган сўреен jак
тер — Новосибирсктиң ле öскö дö городтордың көрөөчилериле,
лорыла, писательдериле туштажат.

1939—43 jылдарда Кучияк бир канча jаңыс актту пьесалар
ген. Олор тематиказы ла художественный кеми аайынча башка-
«Эки jол» деген пьесазында драматурі коллективизацияның öйи
гўзип, морально-бытовой суралтар тургузат. «Оролор» деген пье
да автор социалистический строй тыңыланыла кожо классовый
жу тыңып jат деп ол туштагы литературада jастыра ай
аайынча сананып, искусственный конфликттер таап, олорды кö

«Сакыбаган тушташ» ла «Эки гвардеец» деген jаан эмес п
рын Кучияк гражданский ле Ада-Төрöл учун Улу jууның öй
учурлаган. Бу ок jылдарда ол Н. Улагашевтиң «Уч кыс» ла «Ы
деген чöрчöктöрин инсценировать эткен.

Jе художественный кеми jанынаң бу ончо пьесалар «Чейн
jабыс. Айса болзо, автор бу öйдö jаңы jаан пьеса бичиирге ja
бедреп турган.

Бу ок öйлöрдö драматург алтай тилге көп пьесалар көчўри
учурлу иш öткўрген: Гольдонининг «Слуга двух господ» (1939
ровскийдиң «Гроза» (1938), «Поздняя любовь» (1940), Горь
«Васса Железнова» (1943). А. Гарфка ийген письмозында ол б
«Удабас Погодиннин «Падь серебряная» деген пьесазын кö
баштаарга турум»[2] — деп.

Оның калганчы пьесаларында көргўзилген темалар ла сўр
лер, оның кочурижи драматург бойының билгирин, узын тыңыды
— «Чейнештең» уйан эмес — пьеса бичиирине белетенгенин ке
Jе ол jўрўминең эрте барып, бойының амадузын бўдўрип бо

---

[1] П. В. Кучияктың Е. И. Дружининага 6 июньда 1939 j. Барнаулдаң ий
мозы. Е. И. Дружининаның бойының архивинде.

[2] П. Кучияктың А. Л. Гарфка 15 мартта 1939 j. ийген письмозы. А. Л.
бойының архиви.

В. Чичинов

ЈАШ ҮЙЕГЕ ЈАСТАР СҮҮНЕТ

(Л. В. Кокышевтиң творчествозы керегинде шӱӱлтелер)

арлу американский поэт Роберт Фросттың Москвадаң јанып ба-
ң алдында айткан сӧстӧри менииң санаамнаң эмдиге ле чыкпайт.
– Мен Советский Союзты госдепартаменттеҥ артык билеримм. Мен
рус поэзия аайынча билип јадым...
рус поэзия дегенин советский деп оңдоор керек. Поэзияда эң
нурлу неме — бойыныҥ албатызыныҥ јадын-јӱрӱмин, оныҥ герои-
й ижин ле бийик моральный кеберин көргӱзерине учурлалган
еский иш болуп јат.
олордыҥ ижин бу мынайда бийик баалаганына бистиҥ поэттерис
зынбас учурлу. Бистиҥ поэтический хозяйствобысты јазап аја-
өрөр, анда једип алган бастыра једимдеристи ле једиклестери-
шиҥдеп, ичкеери там ла јеҥӱлӱ барар ӧй келген.
л туштa мен Фростко письмо бичип, оныҥ Советский Союз кере-
айткан јылу сӧстӧрин эске алындырып, ого алтай поэзия кере-
куучындап берерге санангам. Айса болзо, Фрост алтай поэзияны
ген, је ол көп национальный советский поэзияныҥ айрылбас
и. А советский поэзияны Фрост бийик баалаган.
Ленииҥ амадаган санаам бӱтпеген. Фрост јада калган, оныҥ учун
исьмо до ийер арга јок боло берди. Је алтай литература керегин-
ӱӱлтени өскӧ улуска јетирер кӱӱн-санааалу болуп турум.

* * *

истиҥ ӧйдӧги алтай поэттер керегинде кучынды мен элдеҥ ле озо
лери ле поэмалары, анайда ок «Арина» деп эҥ баштапкы алтай
ы ла өскӧ дӧ прозаический произведениелери јаҥыс ла Туулу
да эмес, је анайда ок өскӧ дӧ јерлерде јарлу писатель Лазарь
шев керегинде баштап турум.
958 јылда оныҥ орус тилге көчӱрген ӱлгерлериниҥ јуунтызы
вада «Советский писатель» деп издательстводо чыккан.

гўзер эдип jöп тургузыларда, П. Кучияк сўрекей сўўнип, письмозынд бичиген: «Октябрь төзөгөн Ойрот (Алтай — З. К.) областной теат ла, чынынча айтса, баштапкы национальный пьеса «Чейнеш» Москва га — бистиң Төрөлистиң Кызыл столицазына барар».[1] 1939 jылда пьесала Барнаулдың ла Туулу Алтайдың албатызы танышканда келер jылда областной национальный театрдың артисттери пьесан Новосибирский, Кемеровский областьтарга ла Тўндўк Казахстанга тур гузып jўргендер. Кайда ла болзо, пьесаны мактагылаган. Кучияк — пьесаның авторы ла Козуйттың ролин ойноп турган сўреен jакшы а тер — Новосибирсктиң ле öскö дö городтордың көрөөчилериле, актер лорыла, писательдериле туштажат.

1939—43 jылдарда Кучияк бир канча jаңгыс актту пьесалар бичи ген. Олор тематиказы ла художественный кеми аайынча башка-башк «Эки jол» деген пьесазында драматурі коллективизацияның öйин кö гўзип, морально-бытовой суратар тургузат. «Оролор» деген пьесазы да автор социалистический строй тыңыганыла кожо классовый тарты жу тыңып jат деп ол туштагы литературада jастыра айдылга аайынча сананып, искусственный конфликттер таап, олорды көргўзе

«Сакыбаган тушташ» ла «Эки гвардеец» деген jаан эмес пьесал рын Кучияк гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу jуунын öйлöри учурлаган. Бу ок jылдарда ол Н. Улагашевтиң «Уч кыс» ла «Ырыст деген чöрчöктöрин инсценировать эткен.

Jе художественный кеми jанынаң бу ончо пьесалар «Чейнештен jабыс. Айса болзо, автор бу öйдö jаңы jаан пьеса бичиирге jаңы jе бедреп турган.

Бу ок öйлöрдö драматург алтай тилге көп пьесалар көчўрип, jаа учурлу иш öткўрген: Гольдониниң «Слуга двух господ» (1939), Ос ровскийдиң «Гроза» (1938), «Поздняя любовь» (1940), Горькийди «Васса Железнова» (1943). А. Гарфка ийген письмозында ол бичиге «Удабас Погодиннинг «Падь серебряная» деген пьесазын көчўрер баштаарга турум»[2] — деп.

Оның калганчы пьесаларында көргўзилген темалар ла сўр-кебе лер, оның көчўрижи драматург бойының билгирин, узын тыңыдып, jа — «Чейнештең» уйан эмес — пьеса бичиирине белетенгенин керелеп Jе сл jўрўминең эрте барып, бойының амадузын бўдўрип болбого

---

[1] П. В. Кучияктың Е. И. Дружининага 6 июньда 1939 j. Барнаулдаң ийген пи мозы. Е. И. Дружининаның бойының архивинде.

[2] П. Кучияктың А. Л. Гарфка 15 мартта 1939 j. ийген письмозы. А. Л. Гарфть бойының архиви.

В. Чичинов

ЈАШ ҮЙЕГЕ ЈАСТАР СҮҮНЕТ

(Л. В. Кокышевтиҥ творчествозы керегинде шӱӱлтелер)

Јарлу американский поэт Роберт Фросттыҥ Москвадаҥ јанып бардыҥ алдында айткан сӧстӧри мениҥ санаамнаҥ эмдиге ле чыкпайт.

— Мен Советский Союзты госдепартаменттеҥ артык билерим. Мен ны орус поэзия аайынча билип јадым...

Орус поэзия дегенин советский деп оҥдоор керек. Поэзияда эҥ ӧс учурлу неме — бойыныҥ албатызыныҥ јадын-јӱрӱмин, ониҥ героический ижин ле бийик моральный кеберин көргӱзерине учурлалган творческий иш болуп јат.

Је олордыҥ ижин бу мынайда бийик баалаганына бистиҥ поэттерис олорзынбас учурлу. Бистиҥ поэтический хозяйствобысты јазап аjаып көрӧр, анда једип алган бастыра једимдеристи ле једикпестеристи шиҥдеп, ичкеери там ла јеҥӱлӱ барар ӧй келген.

Ол туштa мен Фростко письмо бичип, ониҥ Советский Союз керегинде айткан јылу сӧстӧрин эске алындырып, ого алтай поэзия керегинде куучындап берерге санангам. Айса болзо, Фрост алтай поэзияны билбеген, је ол көп национальный советский поэзияныҥ айрылбас бӧлӱги. А советский поэзияны Фрост бийик баалаган.

Мениҥ амадаган санаам бӱтпеген. Фрост јада калган, ониҥ учун го письмо до ийер арга јок боло берди. Је алтай литература керегинде шӱӱлтени ӧскӧ улуска јетирер кӱӱн-санааду болуп турум.

* * *

Бистиҥ ӧйдӧги алтай поэттер керегинде кучынды мен элдеҥ ле озо јергерлери ле поэмалары, анайда ок «Арина» деп эҥ баштапкы алтай романы ла ӧскӧ дӧ прозаический произведениелери јаҥыс ла Туулу Алтайда эмес, је анайда ок ӧскӧ дӧ јерлерде јарлу писатель Лазарь Кокышев керегинде баштап турум.

1958 јылда ониҥ орус тилге көчӱрген ӱлгерлериниҥ јуунтызы Москвада «Советский писатель» деп издательстводо чыккан.

Поэтти Туулу Алтайдың јашөскүрими бойына јажыт јаш үйен јазының кожоңчызы деп адаганы јолду деп айдар керек.

«Ол не-немени јакшы билер, јүрүмди сүрекей јакшы оңдоор по Ол бойының Туулу Алтайының ар-бүткенин терең сүүп, агаштард шуулаган табыжын, суучактардың шоркыраганын, аң-куштың кыл јаңын јакшы оңдоп јат. Ол — романтик» — деп, јарлу советский по В. Луговской бичиген.

Поэттиң творчествозын мактап айткан сөстөр. Оның учурын јак оңдоп алза, бу мындый мактаң баш айланбас. Бу мындый сөст писательдиң творческий јолында јаан молјулу задачалар тургузып ја Оның эң ле учурлузы — поэтический таскамырларга бастыра јанын темигип, ойлу көгүстеги күүн-санааны кычыраачыларга јарт эдип, ч гара айдары болуп јат.

В. Луговской бу мындый сөстөрди 1957 јылда, качан Л. Кокыш М. Горькийдиң адыла адалган Литературный институтты үренип бож дып турарда, айткан. Ол туштa Луговской институтта семинарл башкарган. Алтайдаң келген јиит поэттер оның семинарында болг

Л. Кокышев бу јаан поэттиң айтканын, бойының алдында тург молјулу керегин јүрүмде бүдүрип јат па деп сурак тура берет. Оныз на каруун бу калганчы јылдарда кепке базылган көп тоолу бичиктер «Туба», «Үлгерлер ле кожоңдор», «Кызыл чечек», «Экинчи јүрү канайда поэттиң Кубага јоруктап јүреле бичиген үлгерлериниң «Jo деп јуунтылары јарт јандырат.

Кокышевтиң орус тилге көчүрген үлгерлериниң 1958 јылда Мо вада кепке базылып чыккан баштапкы јуунтызы мениң колымда. Бой ның өйинде Луговскойдың темдектеген поэтический ууламјылу т шүүлте бу да јуунтыдаң јарт көрүнет..

Чын, ол «јүрүмди ле ар-бүткенди сүрекей јакшы оңдоор» поэт.

«Ол бойының Туулу Алтайының ар-бүткенин терең сүүп јат. Он үлгерлеринде Кадын суу чугулданган букадый јаратка мүүс-чакпын рыла сүзет, тийиңниң көстөриндий јылдыстар кунукчылду имдеже

Ол качан да болзо — «романтик».

Кокышевтиң лирический геройы ак айастың түбиле, јер-телекей јуук таныш кижи.

Төжөгим мениң —
Алтайдың чөлдөри,
Јуурканым мениң —
Көк Теңери.
Бойымның јеримде
Амырап јадырым,
Амырап јадым
Мен, чөлдөрдиң баатыры.

Геройдың ийделӱ ӱни теңгериниң тӱбине торгулып, тӱмен јылдыларды оның будының алдына төгӱп туру.

Алтай поэзияда геройлор качан да болзо ийде-кӱчтӱ болуп тургасолун керек эмес.

Бу геройлорды ӱч-сакыбаган јерден келген улус деп айдарга болс. Олор јерле колбулу геройлор. Олордың да, ак айаска јол ачкан смонавттардың да, Туулу Алтайдың поэттериниң де јаштары тӱнгей. лор «телекей — ол элбек телкем, телекей — ол кабай» болгонын кшы билер. Је олор анайда ок К. Э. Циолковскийдиң «Не де болзо, кына кабайда јадар эмес» — деп, айткан сӧстӧрин база јакшы бир. Је андый да болзо, бу мындый шӱӱлте эне-јерден айрылган улустың шӱӱлтези эмес. Онызын јакшы оңдоп аларга Кокышевтиң «јееренек» деп ӱлгериниң ӱзӱгин кычырып ийелдер:

Јуунын ӧйлӧри...
Бистер кичинек.
Бистер кӧп...
Энебис јаңыскан.
Тенек бистерге
Кӧп курсак керек,
Јееренек энемге
Сӱдиле болушкан...

Л. Кокышевтиң бойының произведениелеринде кӧргӱзип турган бӱдӱреечи геройлоры — онызы бозу ӧскӱреечи карган колхозчы, ттиң энези; иште де, јыргалда да озочыл, кийининде Туулу Алтайың Ленинский кырларга јеткен алтай уул Јаңар; туулар ээзи—аңчы; инек орук јолдордоң элбек јаан јолдорго чыгып турган уулчактар...

Је бу мынила коштой Л. Кокышев, ӧскӧ дӧ алтай поэттер чылап бойының албатызының ӧткӧн уур јолы керегинде бичип туру. Ол гы уур шыралу јӱрӱм керегинде «Туба» деп поэмазында сӱрекей шы айткан:

Эки ӧдӱги майчыкту,
Је тӱлкӱ бӧрӱк јиткеде.
Јаргак тоны табышту,
Је эки колы мыкында.
Уурчылар кылчыр Тубаны
Кетежип, јаан санаада:
Акчалу, кӱреӊ тас баштык
Канайдарың — койында.
Карагуй јаар кычырзаң,
Канайдарың — ол барбас,
Коркыдып та айрызаң,
Ол неден де айабас.

Поэманың геройы уур тӱбекке бастырза да, је ай-карадаң јалта бас кижи. Оның јӱрӱминең албатының јадын-јӱрӱмиле таныжып ј дыс. Оның кеберин јарт эдип көргӱзерге поэт аңылу поэтическ шӱӱлтеле толтырып јат.

Бу баштапкы јаан поэтический произведение Кокышевтиң тво ческий ижинде јаан једим деп бис јарт көрӱп турус.

Уур шырага бастырган јокту алтай јӱрӱмниң учурын оңдоп, ба ларга удурлажып турганы поэмада көргӱзилген.

Туба уур јӱрӱмди кандый эп-аргала ӧдӧргӧ кичеенип, кузукта оны садып јат. Је оноң ары не?

... Иштеп алган акчазын
Эңирде чотоп баштады.
Укту байдың тӧлӱзин
Сол јаны јаар таштады.
Којойымның акчазын
Оң јаны јаар таштады.
Анда кам... јайзаң... Беш балазы...
Тоолоп болбой,
Туба булгалды.
Ӱлей, ӱлей келерде,
Бойы чек курv калды.
Оюң ончозына тӱкӱреле,
«Сыралапка» кире конды...

А-а! Андый ба? Туба аракыдайла, тӱрмеге кирген. Мында «јокту кижиге кем болужын јетирер» деп сананып туру.

Бу суракка чике каруун поэмадаң таап болбозыгар.

Је онызы поэманың једикпези деп сананары јастыра бол Ол ӧйдӧ бу мындый суракка чике каруун јандырар улус јок болг Је база Тубадый ок јокту орус ангчы Иванакла најылашканы кӧ јартап туру. Онызы ол ӧйдӧги классовый колбуны художественн көргӱскени болуп јат. Бу мындый најылык учы-тӱбинде јоктулард базындырткандарды јайымга экелер.

Јайым учун Туулу Алтайдагы тартыжуны поэт «Кызыл чече деп поэмазында көргӱзип туру. Бу поэма 1965 јылда кепке базылг

Орус албатыла карындаштык најылык болгон тартыжуда алт албаты јайым јӱрӱмге келген. Оның да учун поэт «Алтай Васяга» д ӱлгеринде орус карындашла најылыкты көргӱзет.

Л. Кокышевтиң творчествозы тематиказы да, кебери де аай ча элбек ле башка-башка бӱдӱлӱ. Оның кӧп јаны јӱрӱм, ар-бӱткен сӱӱш керегинде ӱлгерлер. Ол кӧдӱриңилӱ сӧстӧр јогынаң бистинг дын-јӱрӱмис керегинде кӧпти айдып јат.

Андый ӱлгерлердиҥ эҥ артыктарыныҥ тоозында адага учурлалган ӱлгери келижип јат.

Адазы балдарын таштап јӱре берген. Балдары да оны ундып салган. Је бу ӧйдӧ јуу-чак башталды. Адазы фронтко атанат. Бу ӧйдӧ балдар адазына чуулын ундып турулар. Албаты-јонго јаан тӱбек келип јаткан ӧйдӧ Төрӧлин корыырга браяткан кижиге ӧӧн-чуулду болор бо? Уулы адазына сый эдип военкоматка курут-калашту јӱгӱрип келди.

...Тӱн киргенче, јолдо сакыгам...
Кенерте чочып, арай ла кыйгырбай,
Одӧ берген адамды таныгам.
Оны адап, ээчий јӱгӱргем,
Машина тоозыны кӧзимди тундурган.
Једижип болбогом...
Ачынып турала,
Айылыма ойто јаҥыскан бурылгам...

Оноҥ ары автор мынайда бичийт:

Сталинград алдында, јалбышту согушта
Адам јыгылган... бурылып келбеди.
...Азыгысты бистиҥ алган болзо, ол
Оштӱниҥ огынаҥ, айса,
Јыгылбас эди...

Л. Кокышев бойыныҥ ӱлгерлериниҥ бирӱзинде јолымда бойымныҥ изимди артырарга турум деп бичиген. Онызы тегин ле ӱлгерлери не прозаический произведениелери («Арина» деп роман, повестьтер ле уучындар) автор алтай литературада бойыныҥ јолына туруп, јӱрӱмниҥ материалдарын көптӧҥ алынып јатканын јарт керелейт.

Је Кокышевтиҥ поэтический ижинде көп уурлар да бар болгонын демдектебеске болбос. Кезикте поэт кычыраачыларды каткыртайын а деп, ӱлгерлерди оок темага бичип турат.

Кычыраачылар андый ӱлгерлерди јылу уткуп турганы учун олорды баштап барардыҥ ордына поэт олордыҥ кӱӱнине јеҥил јайылып урат.

Кезикте Л. Кокышев поэзияныҥ тӧс учурын ундып, ӱлгерлерди унукчыл да кӱӱн-санаалу тужында бичип туратан болгон.

Коркушту ыраак Алтайга
Комудап не барадыҥ?
Алтайыстыҥ ӱстӱне
Айланып не турадыҥ?

Л. Кокышев ўлгерлер бичиир баштапкы өйлөрдө «Маяковскийге келиштире» тепкиштерле де бичизе, је бу ўлгерлерде Маяковскийдиң творческий ижин аңылап турган ўлгердиң чоң болоры ла ритмический төзөлгөзи јок болгон. Је кийининде Кокышев бу мындый «тепкишле» поэзияга көдўрилип болбозын јарт билип алган.

Ол јўрўмниң башка-башка бўдўлерин художественный јанынаң көргўзерине темигип, эмдиги ёйдө бастыра јаан учурлу керектерди партийный јанынаң јартап көргўзер керек деп, јакшы оңдоп алган. Онызын «Экинчи јўрўм» деп јуунтыдагы ўлгерлер јарт керелеп туру.

Оныҥ бу јуунтыдагы ўлгерлери азыйгы ок аайынча романтикала толо до болзо, је оныҥ ўни там бек болуп, јаңгы ийделе јаңылана берген.

Азыйдагы романтический көргўр болгонына јўрўмди диалектический јанынаҥ јартаары, баштапкы шылтактарды табары, өй лө бойы керегинде сананары кожулган.

Бу калганчы өйдө поэт јаан поэма бичип јат. Ол поэма ажыра бистиҥ өй керегинде тереҥ шўўлтелў куучын ёдөр деп иженерге турус.

Коммунизмди иш ажыра бўдўрер ле кижини иш ажыра озочыл шўўлтелў эдип тазыктырып алар аргалу болгоны текши јарт. Поэт ишке брааткanына учурлап, эҥ талдама ўлгерлериниҥ бирўзин бичиген.

Кўнле кожо турган поэт ишке барып јат. Ого јолой көп таныш улус јолугат. Иштеер кўниниҥ эртен туразында поэттиҥ јўрегинде сўўнчи.

Эзен бе, кўн! Је кандый кондыҥ?
Эзеҥ бе, нөкөрим!
Кандый јадырыҥ?
Ончо улусла оромго чыгала,
Олорло кожо мен ишке браадырым...
Колдоры маскадый ишмекчи уулдарла
Коштой ёдўп, олорды уткыйдым.
Саргарган јалаҥдар, тайгада малчылар
Санаамда слерди
Мен база уткыйдым.
Көҥкөрө тўшкен учы јок айас
Көк теҥери тўбине көрөдим!
Тоозы јок туштаган улустыҥ јаныла
Токуналу, араай,
Меҥдебей ёдёдим.
Јўстер тоолу каймыккан улуска
Јўрегим ачык, удура барадым.
Каткырып өткөн, унчукпай өткөн
Кажы ла кижиниҥ
Көзине көрёдим.

Поэт калганчы јылдарда көп ороондорго барып јўрген. Оның јайымның ортолыгы — Кубага јўрўп бичиген ўлгерлерин кычыраачылар сўрекей јылу уткыдылар. Оның «Јол» деп поэмазы, «Кубинский эне», «Энрико», «Јаратта тушташ» ла «Негрито» деп ўлгерлери ажыра бис кубинский ортолыктың эл-јоныла, Фидель Кастрого баштадып өткўрген тартыжузыла, јайым сўўчи албатының јўрўмиле таныжадыс.

«Гаванада революциядаң озо јоктулар јаткан кварталда, сыраңгай ла талайдың јарадында, кичинек теңиске кўн чөңө лө бергенде, бу скверге негрито деп атту саң башка јаан куштар учкулап келгилейт». «Негрито» деп ўлгерде революциядаң озогы јўрўм бичилген.

«Кубинский эне» деген ўлгеринде поэт мынайда бичийт:

Бир колыла
Балазын кучактап,
Бир колына
Автомат тудунган.
Кумакты јунган
Талайды ајыктап,
Кубинский эне
Јаратта турган...

Балазына јалакай бу јиит эне бир колыла «јўрўмди өскўрер», је...

Эмди ле талайдаң
Өштўлер чыкса,
Экинчи колыла
Өштўни өлтўрер!

Энрико деген кубинский уулчак уйкудаң эрте туруп, өдўктер арлап, газеттер садып, эңирде школго јўрет. Бу уулчак төрөл јериниң келер јаркынду өйине терең иженип, «Эзендик болзын Куба», «Вива Куба!» деп сөстөрди бичип јат.

Энрико, Энрико, кубинский уулчак,
Эртен тура
Ол эрте турат.
Колына щетка, крем алала,
Кожоңдоп,
Јаңы јўрўмге барат!

Калганчы өйлөрдө бичиген ўлгерлерденг көргөндө, Л. Кокышев поэзияда бойының јолын таап алган. Ол оок темалардаң туура болуп, аан учурлу суракгарды јартаарына кичеенип јат.

Бис поэттиң бу амадузын уткып, «јаш ўйеге јастар качан да олзо сўўнип јўрзин» деп айдадыс.

С. Каташ

«АМАДУ»

Калганчы өйдө алтай писательдер бойының произведениелеринде эмдиги өйдөги јадын-јўрўмди бичип турулар. Мынызы сўрекей јакшы. Алтай писательдердиң произведениелери орус тилге көчўрилип чыгып турганы база сўўнчилў. Эмди бу произведениелерди бастыра Союз ичинде кычырар боло бердилер. Бу ла јуукта Л. Кокышевтиң «Арина» деп романы, Ч. Чунижековтың «Мундузак» деп повези орус тилге көчўрилип чыгарылган. Көп поэттердиң произведениелери литературный журналдарда кепке базылып ла алдынаң башка книгалар болуп чыгат.

Калганчы эки-ўч јылдың туркунына бистиң кычыраачылар јаңы чыккан прозаический произведениелерле: Л. Кокышевтиң «Туулардың балдары» деп, Э. Палкиннинг «Кулун киштейт» ле «Алан» деп, Ч. Чунижековтың «Мундузак», А. Адаровтың «Амаду» деп повестьтериле, А. Ередеевтиң куучындарыла, јиит автор М. Теркиннинг «Пастухтың уулы» деп повезиле, К. Төлөсөвтың «Таштагы истер» деп бичигиле база анаң да өскө произведениелерле танышып алгандар.

Је бу айдылган произведениелердиң көп сабазы критический јанынаң јакшы шинделип көрўлбеген. Оноң улам мындый шўўлте эдерге келижет: кепке базылып чыккан произведениелер ончозы ла јарамыкту јакшы бичилди эмеш пе? Олордың эстетический ле художественный учуры кандый, олорды, темдектезе, 10—15 јылдың бажында улус јилбиркеп кычырар ба?

Кандый ла неменің эң јаан кемјўзи өй болуп јат. Ол бойының кўўн-кайралы јок ылгамалду шиңжўзин баштап туру.

Аржан Адаровтың прозаический творчествозы керегинде айдып тура, оның «Амаду» деп јилбўлў јакшы повези керегинде айтпаскы болбос.[1]

---

[1] А. Адаров, «Амаду», повесть, Горно-Алтайск, 1965.

Адаровтың бу повѐзиниң учуры јаан, ниниң учун дезе ол партияның ла башкарунын јаан учурлу јöптöри чыккан кийининде јурт албатының јадын-јўрўминде болгон ичкери јаан öзўмди көргўзет. Деремненің јўрўминде болгон мындый јаан öзўм бичикте јарт айдылган. Алтай совхозтың фермаларының бирўзинде öдўп турган ишти, общественный ла јадын-јўрўмге јарамыкту суракгарды бўдўрип, јадын-јўрўмде ле санаа-шўўлтеде озогызынаң арткан-калганыла тартыжып турган улустың кебер-бўдўмдерин автор айдары јок јакшы јурап көргўскен.

Автор бойы ла сананып тапкан неме бичибей, је чын јўрўмнең алган керектерди, јартап айтса, бойының коллективиниң салымы керегинде сананып, ак-чек иштеп турган улустың ла јаңыс ла бойы керегинде сананып, текши керекке буудак эдип турган кара санаалу немелердиң ортозында öдўп турган тартыжуны бичийт.

Баштапкы бöлўк улуска парторганизацияның качызына, јиит агроном Карчага Кергиловко, баштадып совхозтың фермазында эрчимдў иштеп турган улус келижет, экиндчи бöлўк улус дезе Чама Тогусов баштаган иш этпестер, уурчылар ла јалкулар болуп јат.

Андый болгондо, повестьтиң төс амадузы јаңы ла эски общественный колбулар ортозында öдўп турган тартыжу болуп јат.

Повестьтиң төс геройлорын бис совхозтың јакшынак ишчилери деп адаар аргалу болодыс. Олорды партийный башкараачы, јиит агроном Карчага баштайт. Повестьтиң төс учуры андый, сюжет ол аайынча улалат. Карчаганың кебер-бўдўмин, бис бодозоос, автор көп учуралда јакшы көргўскен. Карчага ол — јана баспас амадулу, улустың кылык-јаңын јакшы билер, коллективтиң, совхозтың, партияның ла башкарунын јилбўлерин бўдўрип иштеп турган ак-чек санаалу коммунист кижи. Је кандый ла кижиде чилеп, оның јўрўминде једик-пес-тутактар да бар болуп јат.

Алтай литературада јаңы геройдың кебер-бўдўмин бис повестьтиң баштапкы ла страницаларынаң көрöдис, ол чўм-чам јок, ачык-јарык кижи.

Карчага — бистиң öйдиң кижизи, јурт јердиң эң артык интеллигенттериниң бирўзи. Парторгтың ла агрономның ижинде ле јўрўминде уур-кўчтер де, бўтпеген керектер де табылып келет, је ол јаңыс ла бойы керегинде сананбай, общественный керектерди бўдўрерине кичеенет.

Повестьтиң ийдези геройлордың акту бойының јилбўлерин көргўскенинде эмес, ишке коммунистический кўўн-санаалу болорын, јадын-јўрўмде јаңы ээжилерди бўдўрерин көргўскенинде болуп јат. Повестьте туу-тайгалу јерде турган бир совхозтың улузының јадын-јўрўми ле ижи бичилген. Повестьтиң геройлорының тоозында совхозтың директоры Иванов барын көрöдис, је ол керегинде автор сўрекей ас

бичиген эмтир. Совхозтың парткомының качызы Јылбаков керегинде дезе јӱк ле бир учуралда, партийный јуунда Карчаганың «керегин көрӱп» турганында, айдылат. Ферманың управляющийи Токпаев ле онон до өскөлөри керегинде повестьте база ас бичилген.

Повестьтиң ак-чек кӱӱн-санаалу геройлорының: Карчаганың, Эркейдиң, јакшынак учетчик кыстың, Ада-Төрөл учун Улу јууда турушкан курч, кокурчы, кунукпас кижиниң — озочыл койчы Кӱренгдей Самыровтың, Абый деп јаанактың кебер-бӱдӱмдери ле Чама Тогусовко баштаткан кара санаалу куурмакчы немелердиң кебер-бӱдӱмдери јилбилӱ де, ӱредӱлӱ де.

Төс геройдың амадузы, санаа-шӱӱлтези — албаты-јонго туза јетирери, хозяйствоны өрө көдӱрери, деремнедеги јадын-јӱрӱмди јарандырып өнгжидери. Повестьтиң төс шӱӱлтези андый. Төс геройдың јозогынаң, оның амадузынаң бис јаңы санаа-шӱӱлтениң буудактарла тартыжузын көрөдис. Андый тартыжу тегин ле санааларда эмес, је кӱнӱң сайын көндӱгип турган эрчимдӱ, турумкай иште ӧдӱп јат. Бистиң ичкери өзӱмибиске чаптык эдип, јадын-јӱрӱмде болуп турган јаңы керектерге удурлажып турган немелерди писатель кӱӱн-кайрал јок јамандайт. Иш эдер кӱӱни јок, сӱре ле аракыдап, јаңыс ла бойына тузалу неме эдерге кичеенип, общественный јөөжөниң чодыла байып, бойының улузы ортозында бӧктөнип јӱрген Чама ла оның колтукчылары ошкош тенибер-јошкын немелерди автор карам-кайралы јогынаң туй чабат. Учы-учында ак-чек санаалу ишчилер мындый немелерге согулта эдип, олорды илезине чыгарып коскорып јадылар.

Полдың алдынаң акчалу шил банканы чыгарып келеле, өлгөн Чаманың өлӱмин автор сӱрекей јакшы јураган. Карангуй полдың алдынаң чыгып келген Чама, күннің јаркынына чыдажып болбой, полдың ӱстӱне кӱч эдип јыгылат, оның уурданып, куурмактап тапкан акчазын салган банказы оодылып, чачыла берет.

Тогусов Чаманың јӱрӱми — ол алдынаң јөөжө јөөчи кижиниң, ак-чек улустың ортозында јӱрер јерин таппай салган уурчы ла куурмакчы немениң ачап, јабыс јӱрӱми.

Јаңы јӱрӱмди мындый немелер төзөп лө баштап турган эмес, је Карчага, Эркей, Кӱренгдей, Јолдош ло онон до өскөзиндий ак-чек санаалу улус јарандырып турганы повестьтең јарт көрӱнет. Олор — јаңы јӱрӱмди төзөгөн озочыл ишчилер. Бу улус јаңыс ла бойына јөөжө јөөп аларына кичеенбей, общественный хозяйствоны өскӱрерине кичеенгилейт. Олор келер өйдөги обществоны бӱдӱреечилердиң моральный кодексиниң ээжилери аайынча јӱрӱп ле иштеп јадылар.

Писатель Аржан Адаровтың бичиген произведениези јаңы ӧйгө сыраңгай јарап јат деп айдар керек. Алтай литературага ол эмдиги өйдөги улустың јакшынак сӱр-кеберин берген болуп јат. Повестьте лирический јерлер, јӱрӱмдик шӱӱлтелер көп. Геройлордың кылык-јаңдарын айдып

турган тилди алгажын, ол чечен, курч, чокум-јарт та. Автор бойының геройлорының куучындарында албатының ойгор сöстöрин билгир тузаланат. Онызы анчадала узак јўрўм јўрген, јаан ченемелдў карган улустың айткан куучындарынаң билдирет.

«Амаду» деп повестьте эпический ле драматический јерлер көп тö болзо, је оны бўткўлинче лирический деп айдарга јараар.

Је бу книгада художественный јанынаң једикпес-тутактар да бар. Онызы кезик бажалыктар бўдўре бичилбегенинең, јадын-јўрўмде болуп турган керектер калай айдылганынаң, геройлордың кылык-јаңы једикпестў көргўзилгенинең билдирет.

Алтай јурттың јўрўминде бир јаан учурлу керек — алтай ла орус албатылардың најылыгы повестьте ас бичилген. Је А. Адаровтың повезин бўткўлинче алгажын, оны улус сўреен јилбиркеп кычырып турулар. Оның таскадулу учуры јаан. Ол улусты јакшы керектер эдерине, ишти коммунистический кўўн-санаалу бўдўрерине, общественный јöзжöни көстиң чогындый чеберлеерине ўредип, таскадат.

БАЖАЛЫКТАР

АЛ. ДЕМЧЕНКО. Јасты чеберлегер. Пьеса. *(А. Адаров көчүрген)* . . . 5
Б. УКАЧИН. Өбөгөн јуртаган 5
Бис ўчў турганыс. *(Үлгерлер)* 6
А. АДАРОВ. Тыртык мойын. Куучын 6
Ю. ГОРДИЕНКО. Өдўги јок јаң. *(Поэманың ўзўги. А. Адаров көчүрген)* . 7
В. КИРЯСОВ. Акташта. *(Очерк. Л. Кокышев көчүрген)* 7
Б. БЕДЮРОВ. Мен бўгўн иштенерим. *(Үлгер)* 8
В. КАЧКАНАКОВ. Бирдең онго јетире. *(Үлгер)* 8
У. ОЧИН. Канга шылтай ичеге. *(Куучын)* 8
П. САМЫК. Бир алтай уул 8
Јайгыда эртең тура . . . . . —
Курдаш Толя ла Каспаның кўўлелери. *(Үлгерлер)* 9
Э. ПАЛКИН. Јазалбаган јол. *(Повестьтиң ўзўги)* 9
Ш. ШАТИНОВ. «Мен анда, Уч-Сўмер алдында» 11
«Бурулу болзом, көөркийим». *(Үлгерлер)* 11
Я. ГАШЕК. Калапту солдат Швейктиң баштапкы телекейлик јууга киргени . 11
Калапту солдат Швейк полицейский управлениеде 12
Швейк јаргының врачтарының алдында. *(Романнаң алган ўзўктер. Л. Кокышев көчүрген)* 13
С. СУРАЗАКОВ. Көллө тартыжу 13
Бюрократтар 13
«Теңери кўлўмзиренет». *(Үлгерлер)* 13
К. КОЗЛОВ. Јаманкыс тирў артар 13
Галинканың сўўген ижи. *(Очерктер. В. Качканаков көчүрген)* 14
К. БИДИНОВ. Чуйдың чөли 14

Уулагаш 146
«Öскүс арттым» — деген сöс». (*Үлгерлер*) 147
. УСОЛЬЦЕВ. Бу учурал тууларда болгон. (*Куучын. Н. Кучияк көчүрген*) . 148
. КАТАШЕВ. Нөкөриме 153
«Јуунда сен эренгистелип калдынг». (*Үлгерлер*) 154
. МАЙМАНОВ. Јаскары кыш. (*Үлгер*) 155
. ТУЙМЕНОВ. Малчы уул. (*Үлгер*) 156
. САМЫКОВ. Түн кирет 158
«Кар јаайт үчинчи, төртинчи күн» . . . . . —
«Мен эмди онгдодым». (*Үлгерлер*) . . . . . —
. КАЗАГАЧЕВА. П. В. Кучияктың пьесалары керегинде. (*Статья. С. Суразаков көчүрген*) 159
. ЧИЧИНОВ. Јаш үйеге јастар сүүнет. (*Статья. В. Качканаков көчүрген*) . . 171
. КАТАШ. «Амаду». (*Статья. А. Борбуев көчүрген*) 178

ЗВЕЗДА

В горах Алтая

(5-й выпуск)

Редактор *В. Т. Самыков*

Художник *В. Д. Запрудаев*

Фото *М. Ефременко*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов*

Технический редактор *Н. Н. Параев*

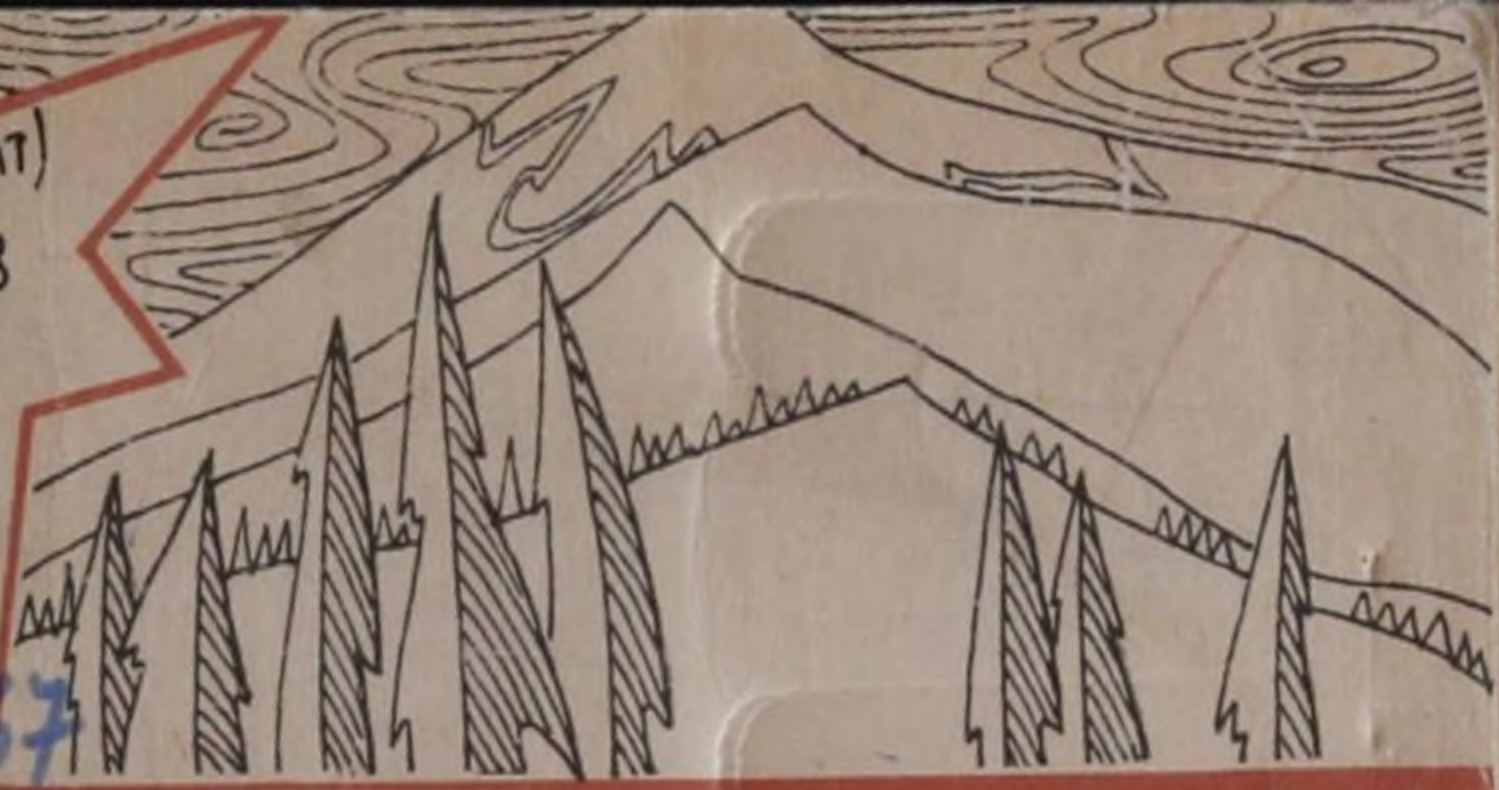
Корректоры: *З. И. Табакова, А. А. Бокономова*

АН 14410. Сдано в набор 5/V 1967 г. Подписано к печати 2/X 1967 г. Бумага типографская № 2. Формат 70×90¹/₁₆. Объём 11,5+1 вклейка. Усл. п. л. 12,27. (Уч.-изд. л. 10,48). Заказ № 2741. Тираж 1000 экз. Цена 41 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

Сб (Алт)
3-43

1967
N6

ЖЫЛДЫС

1967

1868 Dec 11

САЛТ
Ч3

ЧЫЛАДЫС

6

ЧЫГАРГАНЫ

Алтайдың
бичиктер чыгарар
издательствозының
Туулу Алтайдагы
бөлүги
Горно-Алтайск
1967

Ч/3

~~148284~~

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

С(алт)
3—43

кында колмылтыгының кабының топчызын каранынаң чечип алга-
ын Јозы јастыра көрбөди. Сүрекей узун, јес курчулу бешадар мылты-
ына тайанып, агалу-карындаштардың чырайын серемјилү ајыктай
ерди.

— Арып-чылап калдым, уулдар, бу чайыгардаң азыгар.

Јозы кезе көрүп турган өрүмдий курч көстөрдөң айрыларга ары-
ери түймеп чай асты. Төжүлей чайлап та отурза, мылтыгын тизезине
алып алган отурат. Ары-бери басса, база мылтыгы кожо. Нени-нени
естирип ийзең, бу кижиниң колынаң быжу божоорын Јозы сезип тур-
ан. «Аңды јобожыдып алар керек» деп, Јозы сананат. Төжүлей бу
ашту, соок түнди бойын бойы каруулданып өткүрген. Не де керек јок
озруктап јаткан агалу-карындашты ајыктап, Төжүлей нени сананбады
еер. Јозы ойгонып келзе, чалындар күнге тостоңдожып суркурап јат-
ылады. Төжүлей түкү качан отты салып, эт кайнадып салтыр.

— Је, уул, калка јерине канайып ажар?

— Мен слерге ле иженип турум.

— Айса, кызылдарга кирзебис кайдар, уул?

Бу өчөп-ченеп сурап турган сөстөрди Јозы сезип ийдп.

— Онызы слердиң бойыгарда туру. Мен слер кайдаар да барза-
ар, оноор барарым.

— А бу карындажың кандый түнтүрик неме болды?

— Кичинек кижи шырага чыдашпай турган болбой.

Је Төжүлейдиң тоомјызына кирерге Јозы оның бастыра јакыл-
ыларын бүдүрип турган. Андый да болзо, Төжүлей беш күнге уйукта-
ай, каруулданып јүрген.

Алтынчы күнде таң адып ла келерде, Төжүлей Јозыга сүреен курч
ачагын берип айтты:

— Је, уул, бажым јүлип бер.

Јозы сууны изидип, Төжүлейдиң бажын јүлий берди. Јозының
рындажы агазына имдейт: «Мойынын кес, мойынын кес...» Јозы тидп
п болбоды. Бажын јүлидип алала, Төжүлей мылтыгын јастанып, сү-
кей терең уйуктай берген. Байла, уулдарга сезинерин токтоткон.
езе Јозының кирезин көрөргө баш јүлиткен. Кем билер оны.

Төжүлей јакшы ла козрукка кире берерде, Јозы оның бешадарын
аайын алды. Эмди колмылтыгы арткан. Колмылтыктың буузын јаш
йыштаң эткен, торт ло шили ошкош. Јозы оны јүк ле арайдаң кести.
дүзин чечип јадарда, Төжүлей аңданып ийген, је кудайга баш, беш-
ты күн көс јумбаган кижи ойто ло козруктай берген. Ол ойгонып
лген болзо, үлдүле де олор экүни кезип салар эди. Мыны Јозы јак-
ы билер...

Мылтык-јепселди айрып алала, бир он метр јерге ырап Јозы кый-
рды:

— Је, былар, туругар! Слер арестованный.

Төжүлей октолып тура јүгүрди, колмылтыгына карбас эткен колы

көрүнбей де калды. Керектиң аайын билип, ого удура мылтыктар карангуй оосторы кезе көрүп алганын көрүп, Төжүлей болчойо отур бир оос ыйлап ийди.

— Билгем, уулдар, билгем! Кайтым деер, кайтым деер!

— Је алдыска кирип базыгар!

— Кайдаар базатан?

— Штаб јаар!

Эки мылтыктың оозының алдынча Төжүлей көндүре ле шта јеткен...

***

Апитов Таныбас алдындагы јүрүмин куучындап божойло, акыр лор, отуруш јетти, ишке барар керек деп өңдөс эдип өрө турды. чыгыштала берген бу кижи колхоз төзөшкөн, 18 јыл улай колхоз председатели болуп иштеген. Оноң Ада-Төрөл учун Улу јууда тур кан. Јуудаң бир колының үч сабары јок шыркалу јанган. Јанып к ле, ойто ло колхозтың председатели болуп иштеген. Уур өйлөрлө хоз төзөп, Совет јаң учун тартышкан Апитов Таныбасты Совет ба ру Кызыл Мааны орденле кайралдаган. Ол эмди де јуучыл стро малчы болуп иштеп, Октябрьдың бежен јылына јакшы једимдерле этти.

ЭЭРЛҮ АТ

Је ол ак маңдайлу, кер ат кемниң ады болгоны керегинде Та бас нени де айтпаста, энчикпей сурадым:

— Ол Јайлугушты төмөн октолып келген ат кемниң ады бо не?..

— Ол туштa ээзи јок ээрлү аттар көп арткан. Је нөкөр Алфе тың минген ады ак маңдайлу шулмус кер ат болгоны эмди де са ма јарт кирет.

— Анайдарда, ол ат јалтанбас командирдиң — Алфертовтың эмтир!

— Байла, ол...

Б. СУРКАШЕВ

АЛТАЙ ЈЕРИМДЕ

ултай јеримде мөңгүн мөндүрлер мөштөргө урулган.
Кызыл энгирде албатымның кожоңғы јылдыстарга торгулган.
Ак сүмерлерге канаттары кайдыгып, таңдар тазырашкан.
Шатыр аттардың барган истеринең чөрчөктөр чүмделген.

Алтай јеридме, алтай јеримде сыгындардың мөңгүн туйгактары
шыңгырашкан.
Алтай јеримде күн-баатырдың алтын чачагы јаркынын јайган,
Өргуланып келген торко таңдагы толун айга толкуланып табарган.
Өргуланып келген торко таңдактаң тогузон башка шыңгыраш
угулган.

Алтай јеримниң апагаш чечектеринең эликтер сугарынган.
Алтай јеримниң өңгжүк чечектеринең солоңғылар өң алган.
Ырың Оның учун алтай кебер солоңғыдаң солун меге.
Оның учун алтай јерим солоңғыдаң да јараш меге.

ЧЕЙНЕЛЕР

Чейнелер,
чейнелер,
Слер эне јеримниң
эрке көстөри.
Јас ла сайын
Ак-јарыкты јаңгыдаң ачадылар.
Эне јеримниң
Чейнелер меге —
эрке көстөри.

Ак-јарыкты
ӱлгер ле сайын
јаңыдаң ачарга келижет.
Чейнелер,
чейнелер,
Слер эне јеримнинг
эрке кӧстӧри.
Слерди көргӧмдӧ,
Алтайымның јаражы
Јӱрегиме ачылат.
Алтайым керегинде
алтынла бичилген
Судур бичикти
сууларым кычырат

Бистиң пулемет тыркырай берди. Је качкындардың ийдези көп, олор ол кире кижини аттарынаң аңтара аткылап ийди. Мен от чачылып турган кайаны көрүп ийеле, адыжарга эптү јер талдап, адымның оозын бура тарткам. Кайдаң неме болзын— өштү адымды јыга адып ийди. Ол карайлап чыгала, терең күртке бадала берген. Будымды дезе төжөнип алды. Октор карга сыйт-сыйт эдип тийет. Будымды канайып ла уштып алайын дезм, неме болбойт. Бистиң арткан-калган партизандар кайра болгон. Канайдар, бисте өскө јол јок!..

Мениң јанымча ээрлү аттар мантажып өдөт. Олјого киргеним, байла, бу туру деп санандым. Көрзөм, качкындар таштардың кийининең, кардаң чыгып, өлгөн улусты тоноп, баскылап јүргүлери. Шилемирлерди адайын дезем, ат јыгыларда, мылтыгым колымнаң чарчап, карга көмүлип калган. Бир кызыл сагалду јаржак меге јууктап келеле, мылтыгыла өлгөн бө јок по деп сайып турды. Өлөөчи болуп јатсам да, тирү кижи тирү ле, ол танып ийеле, мени тургуза тартып алды.

— Сен төгүнеле араланба, онон өскө...

Ол патрондорымды айрып алала, бойымды нөкөрлөрине айдап экелди. Мында качкындарга баккан алтай да уулдар бар эмтир. Тес кара чырайлу Бабай өбөгөн сагалын сыймап, шоодып айтты:

— Ой, уул, слердиң кайучылдарыгар көс јок болбой! Аттарының јалдарын ла ширтегилеп, јанымнаң өдө јорткылай бергиледи. Бот ол, бис олорды өнөтийин атпай өткүргенис. Эмди сен, күчүк, колго кирдиң бе? Коммунист болуп корјоңдоп турала, чакпыга түшкенингди сеспей де калдың ба! Је алтай уул эмтириң, канайдар база, кожо баратаң турун...

Бу тужунда оның оозын туй чаап ийер күүним келген. Је колдорымды чыт этире тангып койгондор. Олор мени атка миндирип, ээрге јаба тангып ийди. Јаан карды ырдырып, бандиттер Кыргысту өрө чубашты. Олор партизандар такып табару эдерин сезип ийгилеген ошкош. Аттарын сабап, түргендеткилейт. Мен кыймыктанып та болбой браатkам. Бир кандый да јаржак адымды јединип алган. Соок, кадалгак көстөриле кайа көрүп салып, ол јортуп браатты. Јүк ле арайдаң Кадриннің ичине түшкүледи. Мында, Тузак деп јерде, бир канча өрөкө айылдар болгон. Бандиттердиң уйазы мында эмтир. Мени аттаң аңтара тартып, кандый да тура аайлу соок таскакка кийдирип салгылады. Мында олјолоткон база бир уул отурды. Ол Щербаков Гриша болгоны јарталды.

ТҮНДЕ

— Кадриннің капчалында коркушту карангуй түн болгон — деп, үчинчи каңза таңкы азып, Апитов Таныбас араайын эрмектенди.

Је эмди онон ары не болгонын ук. Качкындар нени де шүүшкилеп, ары-бери амыры јок түймежип турдылар. Кайда да эзирик улустың табыжы угулат. Анча-мынча болбой мылтыкту бир кижи келип, бисти карууллдай берди. Ол эмеш базып турала, от салды. Түн чала сооп, јыл-

дыстардың көстөри суркуражып турды. Байагы каруулчык отко јылынып таңкылап, ак-сары ыжын оозынаң божодып отурды.

Бу кем болтон? От көнгжүп күйгелек, чырайын чокум көрүп болбой отурдым. Көрзөм, алтай ла кижи ошкош. Ол нени де сананып, оттың јалбыжы ажыра ыраак туулардың сомын ајыктап отурган. Ол бис јаар ајыктап көрбөй дө, үрбейип ле калган отурды. Јалбыш јиланап, каранғуйды кайра айдап, кардың үстин кызартат. Байагы каруулчыкты лаптап көрзөм, үргүлеп отурды. Эм ле ајыктап отурзам, Јозы деп уул эмтир.

«Баш ла бол, бу уул бого канайып келген? Аланғзып јүреле, качкындардың колына, байла, кирген болор. Ол эмезе»...

Ол туштa анайып сананган эдим. Качкындардың табыжы киреленип, үйуктагылай берди. Түн ортозы өтти. Јозыда кыймык јок. Јозы качкындарга кожулганы јарт эмтир. Бу эжикти араайынаң оодып, садынып ийген ийттиң чокызын ойо согуп, мынаң качып барар деген шүүлте кенейте келди. Јозыны шиңдеп турган эжиктиң јарыгынаң көрзөм, кижиниң колы бада бергедий эмтир. Үргүлей берген Гришаны ойгостым. Табыш јогынаң эжикти јалбак ташла анаң-мынаң кажып баштадыс.

Јозы бистиң табышты угуп, эжикке базып келди. Бис табыш этпей, тура бердис. Јозы тыңдаланып, эжикке эңчейди:

— Таныбас, керек коомой — деп, шымыранды. — Байа эңирде Төжүлей, Меркушка, Бабай, Папай баштагандар јуулып, јуун эделе, сени адып салар деп јөп чыгаргандар. Таң адып јүрерде ле, мынаң сени чыгарза, эбин бедре. Эжиктиң сомогының күлүчи олордо. Эмеш ле табыш чыкса, олор угуп ийер. Керек үрелер. Эртен эбин тап...

Јозы ары болордо ло, чындап та, улустың чөймөйгөн кара сомдоры нени де эткилеп, ары-бери баскылап тургулады. Керек коомой. Соокты соокко бодобой, эди-каным изип, шүүне бердим. Көрзөң, көрмөстөр үйуктабай јат — сышкары улус кыјырт-кыјырт этире баскылайт.

«БАЙА ЛА АЙТКАН ЈОГЫМ БА!»

Узун түнде көс јумбай, көк таңды көрө адырдыс. Јаан удабады, эжик калырт-малырт эткен соңында Папай, Козыйт, Бабай, Кажай деген улус эжикте тургулады. Кажай меге көзиле билер-билдирбес имдеп ийди. Ол не имдеген — меге јарт эмес. Бабайдың чырайын көрүш те јок — кара ла булут. Кылас-кылас эдип көрөлө, тижин бајырада чайнанат. Мен ичимде бек сананып, канайда качарын Гришала шүүжип алгам.

Анча-мынча болбой, олор бисти Кадриннинг аралы јаар айдап баргылады. Бир туйук аралды өдүп ле јадала, байагы јеңин кийбеген тонымды туура мергедейле, арал јаар чурап ийдим. Мени ээчий — Гриша. Мылтык кийинибистең јызырай берди. Кар јаан. Ол туштa јиит те, ийделү де болгом. Ок меге једип болбой тургандый... Бир канча јүгүрип барала, агаш ажыра туруп тыңдазам, анда кем де калактаганы угулат:

— Кайткан неме деер! Байа ла күлүп алыгар деп айткан јогым ба!

— Jӱк ле чамчачаң, бастыра бойым кырутып, Кадриннич кырына jӱгӱрип чыктым. Гриша дезе Jайлугуш кырын ажа конгон. Кырды төмӧн сындай келип jаттым. Бу тужунда Кадринди ӧрӧ боп-боро кийимдӱ улус келип jатканын көрӱп алдым. Саң ла төмӧн «кылыйтып» ийгем. Эди сӧӧгиме соок ӧдӱп браатканын сезип тургам. Ол ло болды, jӱгӱрип ӧзӧккӧ тӱштим. Бир эбирилчикти ӧдӧ конзом, төжиме удура jыдалар тура берди.

— Стой! Стой! — деп, кыйгылар угулды.

Не болгонын ончозын кызыл командирге айдып бердим.

— Билерис-билерис, Jайлугушта нӧкӧр Алферовтың отрядын бандиттер туйук jерге тозуп, аткылагандар — деп, командир айдат. — Слер биске jол баштагар.

Мен ойто ло мылтык, ат алып, Кадринди ӧрӧ отрядты баштап апаргам. Онӧтийин кижи сеспес jолло баштап бардым. Качкындар капчалды ӧрӧ кем де келип болбозына тың иженип тургандар.

Тузак-Оозына jедип келдим. Энгирди сакып алала, эптӱ ӧйди келиштирип, Төжӱлей ле Меркушканың уйазына согулта эттис. Качкындар сакыбаган табаруга манзаарып, тӱймеже бергендер. Кадриннің капчалы мылтыктың табыжына торт ло кӱӱлеп турды. Төжӱлей ле Меркушка калганчы ийдезин jылыйтып, тайга-таш jаар качып бардылар.

«ТӦРТӦН КОНОГЫМ»

Бӱдӱн jарым ай кирелӱ мынайып jӱреле, Салjарга jанып келдим. Тӱн ортозында jортуп келзем, чадырдың оды jаан эмтир. Чакыга келип тӱжеримде, кем де мени уткып чыкпады. Кем де айылда ачу-корон кышкырып, нени де айдып, комудайт. Уксам, эзирик кижи ошкош.

— Кайран jееним, кайран jееним! Jаш бойың кайттың!..

Баштапкы ӱнди уксам, таайым ошкош, экинчизин чала таныбай калдым.

Айылга кирбей, эжикке келип, эмеш турдым. Кенетийин бир эмеген эжиктең чыгып, мени көрӱп ийеле, бастыра бойы jуурас эде берди.

Эжик ойто калт эдип калды. Чадырдың ичинде улус оп-соп болуп, от там ла jаанай берди.

Бу канайып турган болотон деп, эжиктиң бажынаң карап ийдим. Карган-тижеңдер jуулып калган, эжик ле jаар көргилеп отургылады. Эжиктиң бажынаң шыгалап турганымды кемизи де көрӱп ийеле, торт ло алканып, ӱрӱстене берди.

— Таныбастың кандый кару немези бар эди, эжиктең чыгара чачыгар. Jулазы, сӱр-сӱлтези эжикте туру. Ол нени де некеп келтир — деп, бир эмеген эрмектенди.

Улус оп-соп тўжўп, меге удура көрбөй турулар.

Керектиң аайын билиң ийеле, мен чадырга кирдим. Баш ла бол!

— Бу канайып туругар? Мен Төжўлейле, актарла сўрўжип jўреле келдим. Өлбөгөм. Качып чыккам — деп, олорго jартадым.

Jаандар бўдўнбей, сўр-сўлтерле куучындашкылап турган болорыс деп чала тескерлегилеп турдылар. Бу улус мениң өлгөнимниң төртөн коногын өткўрип jаткан болтыр.

«Таныбасты качкындар адып салганын бойым көргөм» деп, кемизи де төгўн jетирў эткен эмтир.

— Өлгөн кижи тўн ортозында эжикте турза, онон кем коркыбас — деп, Апитов Таныбас меге айдала, каткырып ийди.

КОЛГО КИРГЕН

— Ол эмезе... — деп, Jозы керегинде сананып калганым jаспай калтыр. Таныбас jууданг арткан эки сабарыла тангкызын төгө-төгө ороп, онон ары уулалтты. — Калапту Төжўлей колго канайда киргенин сеге эмеш куучындап берейин.

— Куучындагар, былар, бу, чындап та, солун неме ине — деп, мен эничикпей, Таныбаска там ла jууктай jылып алдым.

— Jе бот, керек мынайда болгон. Төжўлей учы-учында сок jангыскан артып, Кадриннинг капчалында jажына берген. Ийт jыткарып таппас, изин истеп таппас болуп корум-ташка бектенип алган. Jозыны дезе кызыл партизандардың штабы Төжўлейди эптеп тударга ийген болуптыр. Jе Jозы карындажыла экў Төжўлейди тудуп болбой jўргени ол эмтир. Айдарда, Төжўлей jангыскан кача берерде, Jозы карындажыла экў база качкын улус болуп, каскак-кайаларла базып jўрген. Бир катап карангуй тўнде Jозы jолдонг азып, бир эптў jерге оду салып, jаашка өткөн көк мөөн кийимин кургадып отурды. Jаан jалбыш Кадриннинг таштарын jарыдып турды. Анча-мында болбой, мынаар ичкери ташта неме элбес эткен. Jозы уйуктай берген карындажын ойгозып, бешадарын ала койды. Кижи коркор кара көө карангуйдың оргозынанг эт-кан jимиреер ўн угулды:

— Jозы, бу сен канайып jудап jўрўнг, уул!

Бу кемниң ўни болгонын Jозы танып ийди.

— А бу ла качкындап jўреле, jудап турбай!

— Та ла та, чын качкындап jўрўнг, та партизандап jўрўнг! Мен сени jети кўнге кетеп, көрўп jўргем.

— Канайып тураар, былар, аргам чыкты. Слерге туштажып, калка jерине бararга санангам.

Бу калганчы «калка» деген сөс оның планына тўнгей болордо, Төжўлей одуга jууктап келди. Анча-мынча болбой, орто сынду, конгжок тумчукту, куу чырайлу, чыдамыл сөөк-тайакту, коп-коо сынду кижи көрўнип келди. Оның ўлдўзининг куулылары отко jалтырап турат. Jалма-

Аржан АДАРОВ

ӦЙИМЛЕ КОЖО

Мен өйимниң алдына
Нени бүгүн айдарым?
Кандый улу керекле
Телекейге чыгарым?
Је өрттий изӳ кожоңды
Бедрезем — табарым.
Јӳрегиме шымырап,
Айдып берер кырларым.
Кожонго јылу јажытты
Кожып берер јыштарым.
Кайран терең санааны
Калыгымнаң табарым.
Јажыл тууга тайанып,
Јаңыскан мен турадым,
Телекейди тыңдалап,
Терең санаа санандым.
Је таш кырлардың кабайы
Тапчы болды, барадым.
Ак-јарыкта ыраактаң
Алтайымды көрödим.
Öскö öйлöр кожоңы
Öзöгиме томулат.
«Варшавянка», «Каховка»
Бажымда мениң айланат.
Революция базыды
Эмди меге угулат.
Авроранын адыжы
Алтайыма торгулат.
Төрöл јерим салымы
Ыраактаң чокум јарталат,
Ленин бистиң кырларга
Јӳре бергендий саналат.
Октябрьдың кебери
Алдымда мениң јуралат.
Революционный поэт — мен,
Öй кычырат, кычырат.
Алтай калык алдында
Каруулу сен деп јакарат.
Оны макка чыгарар
Ийдең бар деп ол айдат.
Уйкулу, јобош санаалар
Јӳрегисти баспады!
Öйдоң артпай, ичкери
Поэттер качан да баралы.
Алтайыстың јаражы
Артап, öчпöс кожоңдо.
Кару јоныс салымы
Öйиске айдар сöзисте...
Муң јӳректер ӳндери
Јӳреңиме тӳӳлет,
Јӳрегим чокту јылдыстый
Јарык ийип, сӳӳнет.
Күстиң күреңг öйинде
Күлер туулар јыңгырайт,
Бичилбеген ӳлгерлер
Эт-јӳрегимде јымырайт.

АДАЛАР ЈОЛЫЛА

Адалар јиит тужына
Атанып баргадыйым,
Көгөргөн сындарга
Көмўлип калгадыйым...
Јуучыл амыргы кыйгызынаң
Тура конгодыйым,
Болот ўлдўни јаңгып,
Ичкери болгодыйым.
Эй, эскадрон!
Ўлдўни ушты.
Кара јалду аттар
Ичкери учты,
Оймонның чөлинде
Кылыштар ойно,
Сухов тирилеле,
Келди ойто!
Революционный јаргы
Кату ла кыска.
Кайгородов бажы
Тоолонды мында..
Эй, эскадрон,
Јоткондый јўтки,
Канзыраган актар
Канды көп төкти!

Эй, Кырлык, Экинур,
Туйакту ла Јоло,
Кызыл мааны, көдўр,
Мылтыктарың окто!
Аттар туйгагы алдынаң
Чедирген чачыл.
Кызыл Чолмон јаркыны
Јўректерге чагыл.
Көк јалдары јайылып,
Аттар, аттар учат.
Алтай кырларла
Эскадрондор барат...
Улу өйлөр сўрлери
Көзўме көрўнет.
Адалар кўўндери
Јўрегимде кўйет.
Ол өйлөр чөрчөктий
Јараш ла ыраак.
Ол биске кожоңдый,
Маанызы — таңдак.
Ол кызыл таңдактаң
Кўн чалыган.
Кўн дезе Ленинниң
Кўўниле јарыган.

1967

А. ЕРЕДЕЕВ

ЭЭРЛУ АТ

Коҥыр-Айгыр деп өзөктө мылтыктыҥ табыжы јызырт-јызырт эдеберген. Јаан удабай ла Јайлугушты төмөн бир ээрлӱ кер ат сүүп клеетти. Баш ла болзын, эрјинеде сагыш јок болгодый! Ол орук, кадалгак јолдорды кыйа-тейе ӧдӧ конуп, ташты таш дебей, сыр ла маҥда. Көрзөм, аттыҥ көксинеҥ кан јалбыштый јалбырап туру! Ат казалаган сайын ак карды кан ӱрӱстейт.

«Эрјинени аткан немени кудай ла тепсин!» — деп кыйгырган эдим. Ол туштa мениҥ айылым јолдыҥ ичинде, бир байбак мӧштиҥ тӧзинде турган. Мал да болзо, кижиниҥ јуртына келер. Шыркалу ат сыраҥай ла мениҥ чадырымныҥ эжигине келип тура тӱшкен. Је канайып ийер база, мал мал ла — ӱйгенниҥ чылбырынаҥ барып тутсам, ол кедерлебейт. Оныҥ ээр-ӱйгенин көрзөм, командир ле кижиниҥ тудунган-кабынганы болгодый. Ээрди ал, ӱйгенди ушты, је ат кыймык та этпей, тынаастап турды. Јаҥы тонымныҥ бӧс курын чече согуп, аттыҥ көксин орой таҥып ийдим. Көӧркий торт ло тыркырап, бозоро берген көзин менеҥ албай, болуш сурап турды. Ол туштa бу кижиде эм-том деп неме бар эмес, канайдар база андый јаан шырканы. Куру көгӱстей аткан болзо, элдырбас туру. Је керек коомой — терстӱ кан көгӱстеҥ келип јат. Кайран ат јаан удабай ла ӧлӱп калды. Оны мынаар, туйук аралга, сӱӱртеп апарала, ийт-куш јибес эдип базырып салгам. Је бу эрјинениҥ ээзи кем болгон?.. Билбегем. Коҥур-Айгыр дейтен өзөктиҥ оозында партизандар ла качкындар адышкан деп кийининде уккам.

Эмди ононҥ бери көп јылдар ӧдӱп калт. Је ол шыркалу аттыҥ маҥтап клееткен тибирти, ачу-корон киштежи јӱрегиме ӧдӱп калган. Шак бу ээрлӱ ат керегинде куучынды карган Кӱјей меге куучындаган. Оныҥ учун бу Јайлугушка ла келзем, санаамда ак маҥдайлу ат кыйын-тейин учуртып клееткендий болот. Туйгактарыныҥ коркушту тибирти бу чакпынду сууларла биригип, эмдигенче ле угулып тургандый. Ол аттыҥ ээзи кем болгонын билерге көп сурулагам.

Jc качан Ийиндеги совхоздың ишчизине — Апитов Таныбаска jолугып, бу ээрлӱ ат керегинде куучын баштабаган болзом, оның ээзи кем болгонын эмдиге билбес те эдим. Ак маңдайлу атла Коңур-Айгыр деп өзөктө болгон туштажу керегинде куучындап ийеримде, карган малчының чырышту jӱзинде не де ойгоно бергендий болды. Ол озогы jӱрӱмин эске алынып, унчукпай барды.

— Слер ол керегинде нени- нени билер болзогор, куучындазаар? — деп, карган коммунисттең сурадым. Ол кенете тура jӱгӱрип, өскө jерге отурып, тангкы азып, мынайда куучындады:

— Бу керек 1930 jылда февраль айда болгон. Бир канча коммунисттерди, ол тоодо мени, Онгдойго тургуза ла тӱшсин деп алдыру бичик келди. Ол тушта машина бар эмес,чыйрак,омок аттарды чанакка тӱргентӱкей jегип, Онгдой jаар атанып ийдис. Онгдойго jедип келеристе, чыдамал бӱдӱмдӱ, ӧдӱ, омок көстӱ, чала байаркак сынду орус кижи бисти уткып келди. Ол су-алтай тилле сӱӱнчилӱ айтты:

— Соокты соок дебей, карын, тӱрген jедип келген турбайыгар. Бери келигер, чайлагар, онон эмеш куучындажатан куучын бар.

Бисти алдыртып экелген кижи Воронков болгон. Бис амырап, токунап аларыста, ол бойының кабинедине бисти jууп, мынайда куучындады:

— Нӧкӧрлӧр коммунисттер! Бистиң колхозтор тӧзӧп турганыбысты бай-кулактардаң арткан-калган немелер көрӱп чыдабай, ижиске каршу эдерге шӱӱнип jат. Jайлугуштагы качкындардың башчызы Меркушка ла Тӧжӱлей биригип, Совет jаңды базарга умзангылайт... Эмди, нӧкӧрлӧр, азык-тӱлӱкти jепсеп, каршулу качкындарды истеп, тоскуратан турубыс.

Эртенгизинде бис ончобыс jорукка белен болдыбыс. Качкындарды истежип бараргa бисти чекист Алферов Павел ле Николай Иванович Воронков баштап апарган. Качкындар бисле ачык jуу өткӱреринең jалтанып, там ла кырларга тескерлеп, Jайлугушка ажып, ырбай берген.

Февраль ай, кар jаан. Шуурган качкындардың изин көмӧ согуп турат. Бис алтаң кире кижи болгоныс. Кӱртти ырып, jӱк ле арайдаң Jайлугуштың ичине тӱжӱп келдис. Бистең озо кайучылар барып jаткан. Телмеш-Ооҙына келзебис, бир де качкын jок. Ары-бери ajыктанып көрзӧбис, озо барган кайучылардың изинең өскӧ не де jок. Jолдың сол jанында — jык ла эдип калган чибилер. Оң jанында — каскак-кайыр таштар. Бир эмеш jортып, бис Коңур-Айгыр өзӧктиң оозына jедип келеристе, кенете көзимниң алдында от jалт-малт эде берди. Jӱзим изип, тыгыскыйт. Адым карайлап чыкты. Кар jаан — кайда барарың!..

Бир ле көрзӧм, бисти баштап брааткан Алферов адынаң jайылып, jерге келип тӱшти. Качкындар бисти кызам jерге кийдирип алала, аткылап турган эмтир. Өрӧ каскактаң, одоштой чибилердиң ортозынаң мылтыктың оды jалтылдап турат. Воронков маңзаарый берген улуска кыйгырды :

— Сол jанында чибилер jаар аткылагар!

Јыбаш КАЙЫНЧЫН

КАПШУН

(КУУЧЫН)

— Мең јееним тен эр ине, эр. Ондый болбоондо... Таайын эзиртеле, јӱре берт — деп, Капшун кичинек содон бажын булгай согуп, арыбери јайканып, ус сабары чычаңдап, јолдың кырында јаңыскан куучынданып отуры. — Јоо, эртен баш деп неме јарылатан ла болбайдар? Теңгери ле теп мени — бир ле эмеш неме ууртаза, эки кӱнге бут тартпас... Акыр, бир јолукса, ого айдар туру: «Јееним, айылыма кир чык. Баркы аларың».

Капшун койлоры јаар кылчас этти:

— Тпу, слердиң бӱдӱжигерди. Кижи-эш көрӧр неме эмес... Тӱгеерди ле кайчылап ийзе, ӱзейе беретен эмейигер, тоң өткӱре тар кийим кийген городтың улузы чылап... Је-је, алдырбас. Эмди слерге серӱӱн, јеңил болор. Отогор ло, отогор ло. Не?.. Деремнеге эки кӱнге суругар канды ба? Бот, чеденге куру тургажын, кандый эмеш? Мен де слерди кайчылаарга болуп, макам бош чыкты... Кем јок, энгирде айылыста болорыс. Оноң эки кӱннең көчӱш... Јайлу дӧӧн... Тайга чыгарыс. А јолјорук сӱреен болды. Эмди бис тен сыылада кожоңдоп отурбай...

Јерсӱ јадык анданбас,
Јеендӱ-тайлу ырашпас.
Тазылду јадык анданбас,
Таайлу-јеендӱ ырашпас...

— Э-э чаалда, ӱним бол. Озодо болгон ине, озодо...

Чын да, Капшуннын ӱни азыйда мындый беди? Канча куда-кумыштың јӱрегин јымжаткан, јӱзин эргискен ӱн эмей. Бу ла эмдиге тирӱ јӱрген Адынай эмегеннинг кызы Алайлу качарда, ол бажына аткан айудый, атыйланып чыккан дежет. Кудаларды бир иске бастырып алган: бирӱзин чакыдаң буулаган, бирӱзин айылдың базырузынаң буулаган. сабаарын сабап, айткылаарын айткылап, эки кӱннинг туркуны-

на jöбин бербей отура бертир. Улус Адынай эмегенди jобожылар аргасўме таппай турала, арт учында Капшунга jеткилептир. Эмеген кайышла jаба таңып алган эжигин керек дезе Капшунга да ачпаган. Капшун канайтсын база, арт учында чөкөйлө, чобраны өткўре кожоңдой бертир. Jе мыныҥ кийининде анча-мынча болбогон, Адынай эмеген ыйлай салып ийген дежет...

Капшун jаагы там копшыйып, каңзазын «эмип» ле отурды. Jе ол jаңыскан да болзо, нени куучындабайт деер? Учында неге де ачына берди:

— Акыраар ла, najымдар. Мен слерге «передобойды» көргўзерим. Адаҥ тен, ойнойтон немени тапкыла... Акыр, быjыл ла болзын...

Үч jыл болды, Капшун та кандый да керек-jарагын угуп, колхоздыҥ конторазында отурган. Отурганча, телефон шыңгырт эткен.

— Эй, Капшун, угаар! — деп, чотобот уул божобой айткан. Капшун телефонныҥ трубказын ала койгон. «Бу кантора ба?» — деп, таныш эмес, үн сураган. «Эйе, конторо». — «А мен кемле куучындажып турум?» — «Мен бе? Мен Капшун ла эдим... тегин ле эрэдобой чабан».

Бу ла туштa чотобот уул, ичи-бууры толтыра кей-кебизин тангма каткыга тала берген: «Не-не, передовой чабан дедеер бе?».

Бот, мынаҥ ла бери Капшун «передобой» болуп салып jүрү. А канайдар, айткан сöс кижиге тегиндү jукпас эмей: качан бирде ооc изj туштa мактаныш болгон ло болбайсын. Эмди керек дезе борчоолордоҥ бейин Капшунды «Передовой» дешлеер. А колында койлоры, өчөшкөн чилеп, үч-төрт jылга улай бир де оңду турбады. Баштап үзе ле jакшы браадар, оноҥ не-не боло ло берген турар. Бир jыл койлор сыраңай ла изў кўсте келип та неденҥ де үркийле, бастыгышкан. Jирме кой өлгөн. Капшун оноҥ jаан алдырышпаган — төлөп чыккан. Келер jылда он алты койды бöрў туткан. Капшун мынаҥ база да алдырышпаган — ончозын төлөп берген. Башкы jыл дезе он сегис кой jылыйган. Бот, бу туштa Капшун тегин де арык jиткезин тырмай берген: төлөйин дезе, чарлары да jок, чамчазы да jок... Колхоз Капшунды jаргыга берген. Капшун «Катуныҥ jерине ууланганым бу туру» дейле, талкан-көчөзин артынганча, аймак jаар jаргыга түшкен. Алган эжи Jылаташ ыйда-сыгытта артып калган.

Jе jаргыныҥ чыгарган jöбин кижи кайкабас эмес болгон. «Койлор бир муҥ, а кабырып турган улус jўк ле экў: Чокурбашев Капшун ла оныҥ jаш балалу үйи. Койлорды корыырга олордыҥ кўчи jетпеген, мыныҥ учун ол койлорды нököр Чокурбашевтиҥ мойынына салбас, карын, ого колхоз болушчы эдип кижи чыгарзын».

Оноҥ ло бери председатель Капшунды кыйа көрöр. Jе оныҥ онойдоры да jолду:

«Ижиҥнеҥ тургуза ла чык» — деген.

Капшун jайнап jадып, ижин ойто сурап алган. Койдоҥ айрылып, ол кайда барар? Энеденҥ чыгарда, баштап көргöн неме — кой, jажына

эткен ижи ол. Койлордың маараҗын укпай, олордың кычкыл җыдын тынбай, торт ло җӱрӱп болбос ошкош. Чын да, каа-җаада Капшун деремнеге конгондо, эртен тура туруп келзе, эп-җоксынып турар. Саң ла башка ың-шың, җер-алтай ээнзиреп, өскӱзиреп калгандый...

Ол иштең чыгартып, ойто ишке кирген ӧй былтыр болгон. Бир бӱдӱрилген кижи ойто турбас эмес. Ол албадана берген. Је җеткер җең алдында деген чилеп, ме сеге! — тургун оору келип табарган. Җаскы кӧдӱртке койлор болзын, оның ӱстӱне төрӧӧр ӧйи җууктап җӱрген болзын, сӱрекей кӱч неме ине.

Капшун кой сойыштаң ӧрӧ кӱн көрбӧй барган. Мынаң кинчектӱ база не бар деер. Кижиниң сӱрин бош ло тӱжӱрип ийетен неме ине... А быҗыл... быҗыл кем җок. Онҷозы җакшы. Кыш карлу да, калап шуурган-соокторлу да, мойын чӧйилер узун да болгон болзо, табыш-эш җок җакшы ӧтти. Ойндо торныктырып алган кураандары да чын озочыл «кайракандардыйынаң» ас эмес. Койлор эмди көккӧ тойып, буды-колы тынгыган. Кече-башкӱн дезе Капшун деремнеде койлорын кайчылаткан. Тӱкти кемҗип көрӧр болзо, планнаң ажа берген. Чабан кижиге оноң артык база не керек. Койлор ло җакшы турза, кабырган кижиге җеңил: санаазы җарык, сыны сергек җӱрер... Эмди Капшун ойто кыштузы дӧӧн ыңгып браат. Кӱн талтӱштең җаңы ла кыйган, койлор такпазынаң да барза, алдырбас.

Төңниң ары җанынаң агаш тарткан машина уур кӱркӱреп, көрӱнип келетти. Оноң та нези де кыҗырт эделе, саң төмӧн чын ла шуңгуп ийди. Тал-табыш чорт то эмес: кынҗы кийген көлӧсӧлӧри шакылдайт, прицеби кӱзӱрейт, чыкырайт, узун-узун коо җадыктар кӱңӱреде тонгдолот. Җадыктардың ӱстӱнде төрт уул отурды. Је ле деген эрлер: кӱлӱмзиренген чоң җӱстерин салкынга төгӧп алган, койу кара чачтары атырайып калган, чоокыр чамчалары җалбырап браат.

— Э-эй, учкандар! — деп, Капшун тура җӱгӱрди. Эки такып секирип ийди. Оноң җудругын көргӱсти:—Мен слерди... А-а-ай, кулугур...— дейле, је бу ла туштa тозынга, бензиннинг җыдына тумчалана берди.

Капшун кейтизе, ол чотобот уулдаң да адак эмес. Кем-кем туштады ла ба (карган бол, җиит бол — Капшунга җолы җаңыс), ол җаш баладый сӱӱнип-көкӱп чыгар. Байагы кижиге ол тоозы җок сурактар берер. Ойндо ок ол кижи Капшунның җӱзӱн-җӱӱр солундарын угар. Улус каткырышпаза да, је кӱлӱмзиренип тургулаар. Байла, мының учун ол бежен җашка җууктай да берген болзо, кӧп саба улус оны эмдиге ле җиит уул деп бодойт. «Өгӧӧн» деп сӧс оның адына кожулгалак. Чындап та, ол җуунак, җеңил санаалу, тирӱ сӧӧктӱ кижи. Базар болзо, җерге тийип-тийбей браадар. Атту браатса, канатту ошкош. Ойндо, оның кичинек копшык җӱзинең эмдиге ле сагал чыкпас...

Ол — бӱгӱн сары таңнаң ала удура тӱшке җетире кой айдап, амыры җок кан көбӧлӧктий җӱрген. Деремнениң бери җанында җаңы ла җажантып җӱрген кыра бар. Эки кӱнге одорго чыкпаган койлорды ол кы-

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

ра дөөн божотпой, јанғыскан токтодоры кирелў эмес. Атту ары-бери јелишке арай ла болзо, бастыра бойы оодылып калбаган.

Кўннинг јылу, јалакай чогы Капшуннынг јиткезин изидет. Јанғыс ла каа-јаада кандый бир тенип јўрген булуттынг көлөткөзи јылып келе-ле, кўннинг көзин туй алат. Кўн ак јалангда чачылып калган койлор ло Капшуннынг ўстиле кайкалайт. Оног элбек өзөктинг ичин изидет. Капшун кочкор айдынг соогына калтырап туруп, койлоп јўрерде, јайды канча кире сакыбады деп. Тўмен туйгак алдында чарак кар токтоду јок чыкырап, кыгырап, эжилип јадар. Ол табыш чек ле кижинин јўрегин сыстадар. Капшун койлорыла кожо јайды көп сананган. Керек дезе јайдынг јылымсу, сўтсў јыды да јытанып келетен эмей.

Эмди кураандар суунынг јарадындагы акка аалгаланып, јуулышкылап ийтир. Олор сўзўшкилейт, јыткарыжат, кезиктери саң өрө калыгылап чыгат. Кулугурлар энелерин эмгилеп алган, тойу болбайсын. Олор удабас ла јарышкылаар. А Капшун дезе олордынг јарыжын көрөргө сўрекей сўўр. Кезикте кураандарды јарышсын деп, өнөтийин ўркўткен де тужы бар.

Капшун кўлўмзиренип, көрўп јатты.

Јаан удабады — быдыраган табыш угулды. Эң ле озо талбак кара кулакту ак курааң шунгдуртып клеетти .Ол Капшунга једеле, оны, байла, таш эмезе јадык деп бодогон — ажыра калып ийди. Арткан кураандар оны ээчиде калыгылады. Је бир быјыраш шайрак курааң токтой тўшти. Ончолоры тура берди. Олор солустагылап, јерди тирс этире чапчыгылап, јаан кара көстөриле Капшунды ширтегилей бердилер. Онон бир сары-чоокыр курааң, байла, эң јалтанбазы болбайсын, бастыра бойы тыркырап, Капшунга јууктайла, оны јыткара берди.

Капшун керек дезе тынбай да барды. Је арт учында чыдажып болбоды — кенете тура јўгўрди. Кураандар туш башка бурт этти.

— Э-э, слерди, тенектерди — деп, Капшун ичи оорыганча каткырала, колын јаңгыды.

«Не? Алдыгарда бөрў јаткан болзо, база сонуркаар бедигер? Јеје, канайдар слерди... Кööркийлер јаш та. Акыр, јорткон кижи јол алар деген чилеп, кыймыктанзас кайдар?» — деп сананала, ол ады јаар базып йди.

— Трр, чабдар, трр. Ай, кўрўм! Не, миндиртпеске бе? Көрзөөр, кижиге кыјырантып турганын... Тпру деерде. Тпук, көрмөстинг сумалы база бар. Канайдар, балдардынг энезине чайын, тангкызын јетирбегенче болбос. Онон өскө... — Ол арт учында чабдарына атанып алды.

Јоон койлор көп сабазы јангылап браатканын билгилеп ийген, чөркөлип, ичкери бастылар. Капшун дезе јўк ле эш неме оңдобос тенек кураандарды ла көк ээчип, арткылап калган ириктерди ўркўдип браатты.

«Је, тўктинг планын бўдўрип койдыс. Колхоз эмди биске акча берер... Ай, дийдим! Кө-ө-өп акча. Онына нени аларыбыс?.. Киш! Ай-уй

деген сёс укпас кайткан!.. Јымайга, городто ўренип турган кижиге, јакшы кийим керек. Ого касјум алып берер, јаражынаң, баалузынаң. Ноно, чу, ойндо до отоорыңг! База?.. База Сайму ўредўзин божодып јат. Кижи экелдим деген. Байла, той болотон болбайдар?.. Акыр-акыр, бу мында энчернатта от-тобрак кыстарыбыс кайда? Олорго јўс-јўкпўрин, арчуул-марчуул, плат-салат... Ай, дийдим! Баспас кайтканг? Чалда-а, кёркийди сени, бош ло кёдўртиген эмтириң. Је сен онойдо до бербей. Эки једеген кураан копшып турган да. Алдырбас.. Је бойыма не керек? Оңгду кийим алайын дезе, бир ле јыргал туштa уймалып калатан неме ине. Эмезе кижи ол ло ишке-тошко чачамтыгып турала, бир ле кёрзёң, ўрей кийип койгон турарың.. Јаңыс ла эки оосту мылтык садып алайын дегем — сакыыр туру. Кыш-кыш, кулугур! Кайдёён?! Кёрзёёр оның туура блаажып турганын. Тўнде мееpеп јадарыңда сени умчылап, печкениң јанына эргиспеген болзом, эйе эмди текшилеер эдиң...

Капшун тёңгё чыгара јортуп келди. Чабдар ат тура тўжеле, бажын јерден кёдўрбей барды. Деремнеге торологон мал ине. Ойндо Капшуннын бойынын да бажы уурлап, эстежи кёптёп јўрў. Ол эки кўн улай кой кўзеткен: деремнени оны кем билер. Јолдың ичи јер. Капшун кўн јаар кылчас этти: кўн эмди де бар эмтир. Кыштузы дезе тоң до ыраак эмес — койлор эмеш отозо до, алдырбас.

Капшун чабдардан тўжеле, уйуктап калган сол будын ойгозорго ары-бери аксаңдай берди. Бу ла туштa бурулчыктаң машина чыкты. Байагы ла машина эмтир. Агашка ойто бараткан ошкош. Уулдар кабинадаң тудунгылап алтыр.

— Э-э-эй! О-уй! — деп, олор Капшунга та нени де кыйгырышкылайт, сыгыргылайт, колдорын сарбаңдаткылайт. Оноң уулдар да, машина да кайнаган тозынга јоголып калды. Олор, байла, эмеш ууртагылап алган...

— Уулдарга тен макалу — деп, Капшун чала кўйўнип отурды. — Је мете де уйан эмес ле — дейле, ол кёзин јумуп ийди. — Койлор...

Бу ла туштa ого токумдый јайылган таскылды тёмён агып клееткен койлор кёрўнди. Ажарга јўрген кўннин чогына кажы ла кой ак-кызыл јалбыштый, јалбырап браат. Бу ёйдё койлор јердиң ўстиле јеп-јеңил кайкалап јўргендий. Кичинек ле ээзин олорды кёдўреле, ыраак, учура бергедий...

— Јок, јок, чабанга да јакшы... — деп, Капшун бажын ёрё кёдўрип болбой отуры... Байагы койлор јаңыс јерге шаалып, барчакталып келди. Олор эмди кандый да саң башка коркушту јаан јаңыс тынду ошкош. Ол койлорын јууйла, чеденниң эжигине айдап келди. Оноң каалгадаң бирдең ёткўрип, сабарын чычангдадып, тоолой берди. Бу ёйди Капшун сўрекей сўўр. Јўс кой ётти — тур! — Капшун јаан бычагыла шерјиге бир чийў тартты. Оноң ойто ло тоолой берди... Чийўлер сегиске јетти, ойндо тёртён эки кой ёти — баш ла бол, ончо. Оноң ёскё... Је

Капшун јеңгил тынып, күлүмзиренип ийди. Эмди амыраарга да кем јок. Јаан удабай Капшун ӧрӧмӧ каткан күп-күреңг койу чайды шӧлүредип, оттың кыйуунда маказыранып отурды. Айактың ичинде араай чайбалган чайла кожо ышту керем, адыс ла айылдың түнүги ары-бери чайкалып турды... Кере түжине канча кобы-јик кериген, камык сындар сындаган, корум таштар айланган кижиге мынаң артык не керек? Тышкары араай үшкүрген тайга да амыр, туулар да ың-шың... Санаазында канлый јакшы, јеңгил...

Капшуннын бажы там ла салактап, јабызап браатты..

***

База бир канча күндер өткӧн.

Капшун тура јүгүреле, ичкери болды. Балкашту јолго тайкыла, тайкыла, төггӧ чыгара јүгүрип келзе, койлор көрүнбеди. Айса болзо, олор бойлоры јангылай берген? Эмди кажаганда... Капшун төңгди төмӧн болды. Онон сананбай да, суу дӧӧн кире конды. Кенете ташка бүдүрүлеле, јыгылды, је тегинде де үлүш кижи суунын соогын да, јылузын да сеспеди. «Кудайга ла баш, кудайга ла баш...» — деп, ол чылчыркай јаратка төрт тамандап чыгып келди. Онон турала, билбиңдүш төнгӧзӧктӧрлӧ калый берди. Арт-учында кату јерге чыгып, кырланды ажып келзе, тыттың төзинде барчакталып калган кураандар көрүнди.

— А-а-ай! — Капшун бар-јок күчиле ачу-корон багырып ийди. — Кыру, кыру, кыш!.

Је сууга бош ло шүүлип калган, тыркыражып турган кураандар кыймык та этпеди. Капшун коркый берди. Кой деп мал бир тескерлеген кийининде, өлтүрзең де, баспас — божогоны ол.

— У-у, шилемирлер...— деп, ол јерден јаан чӧйбӧк ташты ала койгонын билбей калды. Је ачын да, ачынба да — не де болбос. Канайдар, ол эки курааңды колтуктаган бойынча, турлузы јаар јүгүрип ийди. Јолой ого экиден-үчтең койлор учурайт. Олор баштарын бош салактадып алган, сиркирежип турдылар. Койлордың тас аркаларын төмӧн јаңмыр јолдолып агып јат. Кезиктери јадарга јабызап келет. Је үлүш јерге јадып болбой, ойто чыккылайт. Баштап, байла, олорды тажыыр. Јаскы арык немелер ине. Ыраак јолго олордың күчтери чыгып калган. Удабас чыкту көккӧ јаткылай да бererдең айабас. Ол туштa божогоны ол — меерегилей берер. А кураандар сүт эмип турган, эмеш чыдым болор бо...

— Је-је, алдырбас, јаңы кӧрдиң бе? Јаантайын мындый эмей — деп, Капшун арга јокто бойын көкүдип браадат. — Бир катап шуурган болордо койлорло кожо кедери үч кондың. А бу ла былтыр?.. База ла сууны кечип болбой эки күн јатты... Алдырбас, кышту јуук... Онон болгой бир такып кар көчкӧлӧнӧрдӧ ..

— Куду-у-уй, секти сени!.. Карган согум, бу нени эдип койдың?! — Кенетийин алдында Јыламаштың ўни угулды .Ол чабдарды абралап алган келтир. — Эмди мыны канайдарга? Је канайдарга! Сени тен тирўге јип те ийзем, макам канбас. Колхоздың малы... Акыр ла, акыр ла болзын, мен сеге аласташты берерим...

— Алдырбас, балдардың энези... алдырбас... ойндо... — деп, Капшун айдар неме таппай, кураандарын абырага экелип салды.

— Че? Јут-јулакай клееткенин билбеген бе? Көрзөң оны, эйе сарзу-сабы сыстабаган болор. Айса, сен тен деремнеге тўжеле, аржан-кутук суугa кирген бе, а? Айт! Сен унчугарың ба, јок по? — деп, Јыламаш кураандардың сандарын кўлип, атыйланып турды. — Калак ла калак, бажына сууны бойы урунган... Тпук, коронын, коронын!

Јаңмыр кенетийин серий бергенчиледи. Је Капшун тўндўк јаар көрзө, кararган јолдорлу боромтык булут өзөкти, тууларды туй алып, бери клеетти. «Ўшкен кар тўшкей» — деп, Капшун ичинде сананды.

Капшун кураандарды абрага толтыра тажыырга да јетпеди, уур тамчылар шуулагылап тўштилер. Кей сооп, не де көрўнбей барды. Ўлўш салкын Капшуннын јўзин јалай берди.

Ай ла карангуй.

Ой эмди та канча, јашкан та айаскан, та јок — Капшун оңдобойт. Ол бастыра бойы көөп калган, эмеш ле кыймыктабай барза, калтырай берет Кўчи эмди ле чыгып, балкашту јерге јыгыла бергедий. Је ол сыр јўгўрўшле кураандарды абыра јаар тажып ла јат, тажып ла јат. Кўч та кайдаң кожулып тургaн — оңдобойт.

Је учы-учында, ол буттары бокурылып, балкашка отура тўшти. Бажы айланып, чыкчыттары типилдеп, кулактары шуулай берди. Салкын оны өткўре согуп та турза, керексибей отурды.

«Чын да, бу не јўрўм?.. — деп, ол ачына берди. — Јайга-кышка койло кожо кой болуп... Мынайып јўргенче көрмөстиң койлорын таштайла, дермнедеги эки кып туразына амыр јатса кайдар. Бала-барка чыдап калган... Бор-кар иш деремнеден де табыла бербей... Бир де чөлөө јок, бу не јўрўм? Айла, койчыны койдың јанында кожоңдоп јўрў дешкилеер. Кожоңдоп көрзөң...

***

Капшун јиркиреде от одырып койгон көмөлөк печкениң эжигинде терлеп туруп чайлап отуры. Онын сөөк-тайагы кандый да јеңил. Кече маказы канганча изў мылчага кирген неме ошкош. Јаңыс ла сол чаганагы сыстайт. Байла, сууга јыгыларда ташка улдуккан болгодый... Аргалу болзо, Капшун кере тўжине де отурар эди.

— Чок, сеге чок! Сураган суруун ол — деп, Јыламаш полдо јаткан кураандардың ортозыла јўгўрип турды. — Айла, «бередобой» дешлеер мыны. И татай, бўдўжиңди, — деп, Јыламаш плитада кайнап турган

эттӱ казан јаар болот. Оног туранын ичине кап туура тарткан кендирге ӱлӱш тондорды илет.

Капшун унчукпайт. Айдар неме јок. Актанайын дезе, Јыламаш оны чуучакла кирип ийерден айабас. Ол ачынган тушта, Капшунды јизе де, тойбос. Мынын учун Капшун туранын кириш-чыгыш стенезин ајыктап отурды.

Јыламаш казандагы сӱттин ӧрӧмӧзин ала берди. Унчукпайт. Ӧкпӧзи ӧчӱп калган ошкош.

— Айдарда ӱч кой ӧлди бе? — деп, Капшун ӱшкӱрип, айагын тегерик столго тургузып койды. — Эмди бу печкенин јанында тӧрт неме... Олор база ла «ол јердийи» болбайдар... Бастыразы јети болотон эмтир.

Капшун узак отурып калды. Тышкары чеденнин ары јанында кезек тыттардын шуулты угулат. Кайда да касталган будак чыкырайт. Кажаганда ӧскӱс кураан маарайт. Кижинин кыртыжы курыыр. Ол кураан бу ла јуукта сорыган. Кӱнӱн ле эртен-энгир сӱт ичип, амтажып калган.

Деремне дӧӧн эмди тӱшпезе торт. Улустын кӧзине канайып кӧрӱнер? Кулакты торт ло бӧктӧп алардан башка. «Бередобой», «Бередобой» болуп турала, меч келип тӱшти». «А мактулу бала тойго озуратан эмей»...

«Акыр, акыр, — деп, Капшун кенете содос этти. Сабарларын бӱктей берди. — М-м, јети кой ӧлди бе? Јети... Бир койды байагы јеечиме берерим. Сегис болды ба?.. Эки кой дезе Сайму той этсе, керек. Айдарда он кой. А јакырый! Тӧлӧп ийетен турум ине... Торт ло бойымнын койлорымла ары тӧлӧп берер туру. Канчазын улуска јаман кӧс болор. А согумга кара торбокты сой јигей».

Капшун ӧкпӧӧриген бойынча туруп чыкты. Кечеги плащын илӱден ала койды.

— Бу сен кайда браадын?

— Јок. Кажаганнын ӱстӱнде буул арткан эмес беди. Балдардын энези. Оны јайып берейин деп.

— Је-је.

Капшун чыгып келди. Кӧрзӧ, кобы-јиктерде де, туулардын баштарында да туман-эш буруксыганы билдирбеди. Булуттар чек ле учкулап браатты. Кӱн удура тӱш киреде, байла, јарый берер.

— Алдырбас — дейле, ол кажаган јаар базып ийди. — Эйе, Капшунды мекодып болороор...

Оног ол кейди кӧксине толтыра тынып, кӱлӱмзиренип ийди.

«Эрдин эреени экӱ» — дежетен. — Ижимде артып калган эреен эмди де бар. Эмди де бу сындарды, кобы-јиктерди керий базып, «бередебой» болбой, чын ла «бередобой» болбозом, кӧрӱп алыгар»...

Борис УКАЧИН

УДЕЛЕГЕН ЈЕР

Узак јорукка барып јадала,
Ўделеген јериме от салгам.
Адым анданып, силкинип алала,
Арчынду тайганың өлөңин чайнаган.

Өткөн лө барган улус буулаган
Јаламалар мөштиң бўринде јайылган.
Кандый улус олорды буулаган,
Кан Алтайдаң нени сураган?..

Амырап калган ажулар көгөрип,
Адымның тибиртин сакып јаткылайт.
Өйдиң саң башка ёдўжин көргўзип,
Өчөмик ле јаңы кыйралар тургулайт.

Јаткан өйинең јааналар өйине
Јаңы улус не барат не?
Ажар јаан тайгага чыгып,
Айса, јаңжыккан јаңын јаңдайт не?..

Ўделеген јериме узак отурып,
Ўргўлјининг узун јолын санангам.
Өчөмик ле јаңы кыйралар көрўп,
Өйдиң саң башка изин кайкагам...

***

Та кем де меге айткан:
— Кижиниң көзинең

коркымчылу көс
качан да
кайда да јок.
Көстөшкөн туштa
көзине удура,
Ийт те чыдашпай,
көрөр туура...
Та кем де меге айткан:
— Кижиниң көзинең
јалакай көс
качан да
кайда да јок.
Калјуурган казыр
арслан да
јобожый берер
сениң алдыңа.

ААЛГА ЈЕРДЕҢ АТПАГАР

Јўрегимле јалкын чактыртып,
Јўрўмимде јазырап кўйеин деп,
Актуга кийинимнең каралап айтпагар,
Аалга јердең мени атпагар.
Атты ээртеп Алтайда ўренгем,
Айтпагам качан да
јеримди јамандап.
Јаркынду јаан ресторандар билгем,
Је чөөчөй тудатам,
јонымды адап.
Сала берген кижиниң кийининең
Саң тескери шоодып айтпагам.
Кыбына кычырган јамыныҥ јўзинең
Кылбыгып алдына мен турбагам.
Кижиге кижиниҥ көзиле көрөйин,
Кижиге килеп, кижини корыйын,
Өлўмниҥ алдына кату турайын,
Өскўстиҥ јўзинде јашты арчыйын...
Мениҥ кийинимнең каралап айтпагар,
Бастыра бар јакшымды алыгар.
Је адымныҥ ээрин ээртенип јўрейин,
Је адамныҥ мылтыгын јўктенип јўрейин.
Өзөк өртөлөр ачуны да болзо,
Өртөй-бычай көзиме айдыгар.

Јаргыга киргедий јаманым да болзо,
Јажырып килебей, јартына чыгыгар.
Је актуга каралап
кийинимнең айтпагар.
Аалга јерден мылтыкла атпагар.
Адым мениң ээрлӱ деп билигер,
Адамның мылтыгы окту деп билигер.

***

Уйуктап јадала тӱш јеринде
Балдар улаарып ыйлайтан эмтир.
Та карангуй-карангуй энгирде
Ол јанғыскан азып тврatан,
Та энем сала берди деп,
Јаш јӱреги јайнайтан.
Тӱш јеринде јаш бала,
Чындап та, неге ыйлайт не?
Көргӧн шыра анда јок,
Санааркайтан санаа јок,
Энези оның јанында,
Адазы база айылында,
Јаңы ла чыккан јаш бала
Каран ла неге ыйлайт не?
Јӱзиңди тегин чырчыйтып,
Каран-туйук ыйлаба.
Ада-эңенгди чочыдып,
Ач-амырын аскырба.
Айлу-кӱндӱ Алтайыс
Эм ӱстӱне тыш, амыр.
Чыгарында чыккан ол јылдыс
Ӱстӱңде чокту чалыптыр...
Шак мынайып мен де
Јашта база ыйлагам.
Кайдаң билер, билбезим,
Та неге мен ыйлагам.
Эрте адам ӧлӧр деп,
Эт-јӱректең та сескем,
Эмезе кабайым тар деп,
Эр болорго меңдегем.
Јал-јӱрегим ширтилдеп,
Јанында турум јаңыскан.
Тӱш јеринде јаш бала,
Та не, та не ыйлайтан?!

ШЫМЫРТ

Јай чечектериле чечектеп јаткан.
Бис нөкөристиң кызының сөөгин јууганыс.
Алтайлар городто ас јуртаган,
Је кижиниң коронына кородоп јуулганыс.
Кызычак кудай да, кижи де алдына
Бир де буру этпеген болгон.
Оныҥ да учун, байла, андый —
Сөөктиҥ јеринде таш јок болгон.
Каскан кичинек оронын кырында
Карангуй кара тымык турган.
Јаҥыс ла тобрак јайнулу күлүреп,
Јаш баланың сөөгине урулган...
Је јер чечектериле чечектеп јат,
А кызычак уулымла јажыт болгон.
Тобрак күлүрейт, күлүрейт,
Өскө кандый да табыш угулбайт...
Је кенете шымырт шымырап,
Карангуй кара тымыкты бускан.
— Эмди барала, ичерис — деген,
- Поэт бай! — деп, бирүзи айткан.
... Оноҥ ло бери јажытту шымырттаҥ
Мен коркыйдым, чочыйдым, улустар!
Шымырашпагар, шылырашпагар! —
Мен база поэт,
Мен база бай! —
Менде уул бар!

В. ЧИЧИНОВ

АГАШ ТАШТУ АЛТАЙДА

Азыйда Алтайдыҥ элбек јерлери көп јылдарга улай ээҥ немедий билдирип туратан. Је јӱк ле он сегизинчи чактыҥ экинчи јарымында каанныҥ башкартузы Сибирьдиҥ јерине, Алтын көлдиҥ јаказына јетире албаты көчӱрип јуртатсын, анда мал-аш өскӱрип, каанныҥ јаҥына калан төлөтсин деп јакару берген.

Мынаҥ көргөндө, Алтын-Көл керегинде чөрчөк шак ла ол өйлөрдө чӱмделген болор. Ол чөрчөктиҥ кыскарта айткан учуры мындый:

...Азыйда Алтайдыҥ јеринде Аҥчы деп јокту кижи јуртаган. Ол каанныҥ јаҥына ла јербойыныҥ бийлерине базынчыктаткан. Ончо јоктулар чылап, Аҥчы кичинектеҥ ала бир де ырыс көрбөгөн. Онын азыраган малы да, алкы јөөжөзи де јок болгон. Соокко тоҥуп, аш-курсактаҥ кыйналып, јаантайын ла шыралап јӱретен. Аш-курсактаҥ шыралап јӱрген аҥчыга бир кӱн јаан ырыс келижип, аттыҥ бажы кирелӱ алтын табылды.

— Ба-та-а! Мындый ырыс кижиге келетен турбай — деп, Аҥчы сананды. — Куру отурган балдарымды тойо-кана азырайтан турум.

Аҥчы анайда сананып, айылына да кирбей, тапкан алтынын ашка толып аларга айылдаштарына барды. Ол айылдарга ээчий-деечий кирип, алтынды бир де ууш ашка толып болбой, Алтайдыҥ ӱстин керип келген. Канча эжер ӧдӱгиҥ ӱзе кийген, тапкан ла неме јок. Ачаналу јылда аттыҥ бажынча алтын кемди де јилбиркетпей турган.

Алтайдыҥ ӱстин айланып келген аҥчыныҥ аргазы чыга берген. Анайдарда јокту Аҥчы: «Аттыҥ бажынча алтын айак ашка турбаганда, оны ак-јарыкта кәйдатан?» — деп кыйгырала, оны бийик кырдыҥ бажынаҥ алдында јаткан көлгө чачып ийген.

Бийик кырдыҥ эдегиндеги көл аттыҥ бажынча алтынды тургуза ла јуда салып ийген. Оноҥ ло бери ол көлди Алтын-Көл деп айдыжар болгон.

Мындый чөрчөктиҥ чынын-төгӱнин эмди тургуза билетени кӱч. Је бу

Јылдыс
№6 1967

чӧрчӧк азыйда Алтайда јоктулардың ачу-коронду ла кыйын-шыралу јӱрӱмин көргӱзип јат. Мындый чӧрчӧк азыйда, кааң јаңгыны-г ӧйинде, алтай албатының кандый да правозы јок, кыйынду ла шыралу јӱрӱмин, байларга ла камдарга базынчыктадып, кааннының јаңгының бийлерине чыбыктадып јӱрген јоктулардың ачу-коронду јӱрӱмин керелейт.

Андый базынчакта улус арга јокто тайга-таш јаар качатандар. Олор тӱни-тӱжиле иштенип, канча да кирелӱ албаданза, онгду јӱрӱмди көрбӧйӧтӧндӧр. Поэт Лазарь Кокышев јокту албатының андый јӱрӱмин бойының «Туба» деп поэмазында чокум көргӱскен:

Иштеп алган акчазын
Эңирде чотоп баштады.
Укту байдың төлӱзин
Сол јаны јаар таштады.
Кojойымның акчазын
Оң јаны јаар таштады.
Анда кам... јайзаң... 5 балазы...
Тоолоп болбой
Туба булгалды,
Ӱлей-ӱлей келерде,
Бойы чек куру калды.

Мындый шыралу јӱрӱмге чыдажып болбой, алтай албаты јер-телекейдиң ӱстӱне јаңгы, јайым ла ырысту јӱрӱм экелгедий баатыр ак-јарыктаң табылгай не деп амадап јӱретен.

Андый баатыр, чындап та, табылган. Ол баатырдың ады-јолы — Ленин. Алтай албатының ортозынаң өскӧн ӱлгерчи Павел Васильевич Кучияк Алтайга јаңгы, јайым јӱрӱм экелген баатыр керегинде поэма бичиген:

Аңчы эмди көрӱп турза,
Карлагаштый албаты баштаган,
Јаңыс сӧзинең јер торгулган,
Эрӱ, јакшы чырайлу бӱткен,
Эрдең артык ийделӱ бӱткен,
Кабактары оның кырлардый!
Бир баатыр келбей кайтты.
Эки көзи от јалбышту!

Азыйда ай-карангуй јӱрӱмде болгон јоктулардың јолын чындап та Ленин алтын таңдакла јарыдып, јайым ла ырысту јӱрӱмниң јолын көргӱзип берген. Оның учун быйанзак албатының балдары Бийдиң суузының јарадында турган бийик кайага чыгала, анда Лениннің ӱргӱлјиген ундылбас сӱр-кеберин јылым ташка јурап койгон.

Эмди Турачак јаар јол-јорукка јўрген кижи, Бийдиң суузыла агаш агызаачылар, өрө-төмөн өткөн шоферлор ло тоозы јок туристтер јылым ташта јуралган улу башчыныҥ сўрин көрўп, ого акту јўрегинеҥ јаан быйач айдат.

Андый улустыҥ бирўзи Турачактагы агашпромхозтыҥ шоферы Иван Ситников. Ол ары-бери јўргенде, бу јылым кайаныҥ алдына кыйалта јоктоҥ токтой тўжўп, бойыныҥ ырысту јўрўми керегинде сўўген башчыныҥ сўриле куучындажат.

— Мен бойымныҥ кожо иштеп турган нөкөрлөримди јакшы билерим — деп, Иван Ситников куучындайт. — Олордыҥ тоозында ўстўги Бийкада агаш белетеер участоктыҥ шоферы Виктор Цыганков бар. Ол комсомольский организацияныҥ качызы. Бойыныҥ ижин јакшы билер, оныҥ учун кўндўк јакылтазын јаантайын 150 процентти҂ҥ өрө бўдўрет.

Иванныҥ база бир нөкөри — Герцик Александр Турачактагы агашпромхозтыҥ слесари, ол база јакшы иштеп јат. Агашпромхозто агаш тартар машинаныҥ шоферы Чекыров Юрий база ак-чек иштеп, нормазын јаантайын ажыра бўдўрет.

Бу ончозы јаҥы јадын-јўрўмниҥ керези. Албаты мындый јўрўмге уур-кўч тартыжула једип алган. Јажы јаанай берген каргандар андый тартыжуны эмдиге ундыгалак.

... 1918 јылда өскө ороондордыҥ интервенциязынаҥ ла чехтер тўймеен көдўргенинеҥ улам Волгадаҥ ала Владивостокко јетире элбек јерлерде контрреволюционный башкару төзөлгөн. Албаты башкаруныҥ политиказын јаратпай, Совет јаҥды ойто тургузары учун восстаниелер көдўрген. Олордыҥ бирўзи Озеро-Куреевский волостьто болгон.

Восстание эткендер акгвардеецтерди арестовать эдип, јуу-јепселди блаагылап алып, волостной съездти јууганда҂р. Ол съездте Совдеп төзөлгөн, оныҥ председателине фронттоҥ јанып келген Александр Федорович Угровицкий тудулган.

Је ол Совдеп узак турбады. Акгвардеецтердиҥ карательный отрядтары Озеро-Куреевого келеле, восстание көдўргендерди тудуп алгандар. Олордоҥ јирме кижини өлтўрер эдип јаргылайла, тургуза ла адып салгандар. Карательдер восстание көдўргендерди канайып та тыҥ кыйназа, је олордыҥ јеҥў алар кўўн-санаазын сындырып болбогондор. Јалтанбастар акгвардеецтерге өлтўртер алдында јуулган албатыга «Јеҥўниҥ учына јетире тартыжыгар!» деп кычыру эткендер.

Ол јылдарда өлтўрткен геройлорды бууган јерде тургузылган памятник јаар эмди улустыҥ барыжы токтобой туру. Јаҥы өзўп турган јаш ўйе јаан карындаштарыныҥ революционный, јуучыл ла иштеги традициялары ажыра ўренип ле тазыгып јадылар.

Крестьяндардыҥ ўргўлјиге амадаган амадузы бўдўп, Ленинниҥ улу декреди аайынча јерди канайда ўлешкенин, ороонныҥ толо ло тўҥгей праволу ээлери боло бергенин Турачактыҥ јажы јаан каргандары јаантайын куучындажып огурадылар.

Бу аймакта элдең ле озо төзөлгөн колхоздың председателя коммунист Воробьевский болгон. Аймактың эки колхозына јер-телекейде улуудаң улу кижи Владимир Ильич Ленинниң ады-јолы адалган.

Турачак аймактың хозяйствolоры бүгүн Совет јаңның бежен јылдыгына кандый једимдерге једип алган?

Мында ончо колхоздордың ордына эмди эки јаан совхоз төзөлди. Олордың бирүзи адару өскүрер совхоз болуп аңылалып төзөлгөн. Бу совхоздың задачазы — Алтайдың јыды јараш ла амтанду мөдин көптөң иштеп алары. Совхоз былтыргы јылда государствого 45 тонна мөт табыштырар ордына тогузон тоннаны табыштырды.

Совхоздордо кыралап сүретен төрт муң гектар, өлөңин чабатан ла мал одорлодып кабыратан 33 муң гектар јер бар. Ол совхоздор юбилейный јылда государствого 5000 центнер эт ле 37000 центнер сүт садар. Мынча кирелү продукталар государствого 1960 јылда сатканынан 1,5 катапка көп болуп јат.

Аймактың ончо экономиказында, анчадала агаш белетеер промышленностьто сүрекей јаан кубулталар болгонын темдектеер керек. Тоолу јылдар мынаң озо бу аймактың јеринде јаңыс ла предприятие — Телецкий лесничество болгон. Эмди дезе Турачакта, Байголдо агашпромхоздор, ченемел өткүрер Горно-Алтайский агашпромхоз иштейт. Олор ончозы областьта јаан бүдүмдү предприятиелер. Олор өткөн јетијылдыкта ороонның албаты-хозяйствозына строительствого јарамыкту 2,5 миллион кубометр агаш бергендер. Мының алдында Телецкий лесничествого јылына јүк ле 600 кубометр агаш белетеер план берилип туратан болзо, эмди ченемел көргүзер Горно-Алтайский агашпромхоз анча кирелү агашты бир ле күннің туркунына белетеп јат.

Бу аймакта промышленностьтың өскө дө бөлүктери тыңыда өзө берген. Темдектезе, Пыжыда ремонтно-механический завод, Кебезенде ле Лебедьте суула агаш агызар участоктор, сыр ла сарју эдер эки завод, райбыткомбинат, приисковый рудниктер иштеп јадылар. Строительный иштер калганчы јылдарда анда тыңый берди. Калганчы өткөн он јылдың туркунына јаңыс ла агашпромхоздордо улус јуртап јадар 42500 квадратный метр јерлү туралар бүдүре тудулды. Агаш белетеечилердиң билелери 826 квартира алгандар. Анайда ок көп школдор, клубтар, магазиндер, столовыйлар, пекарнялар, больницалар ла культурно-бытовой учурлу өскө дө көп немелер тудулган. Азыйда агаш-тажы шуулап туратан тайгада ишмекчилердиң Бийка, Чуйка, Азван, Саита, Майск деп јараш јурттары өзө берген.

Аймактың промышленнозы бу өйдиң јаңы техниказыла там ла тыңыда јепсенип јат. Тоолу ла јылдар мынаң озо агаш белетеер иштиң көп сабазын аттарла, эки колдың күчиле бүдүрип туратан болзо, эмди андый иштерде ийде-күчтү тракторлор, автомашиналар, уур немелер көдүрер крандар, механичеокий киреелер ле өскө дө көп техника туза ланылып јат.

1956 јылда Турачак аймакта тракторлордың тоозы 16-дан ашпайтан болзо, эмди дезе анда 250 трактор бар. Бу ок өйлөрдиң туркунына анда автомобильдердиң тоозы 20 катапка көптөди. Аймактың јурттарында улус јуртап јадар туралар, производственный, бытовой немелер индустриальный озочыл эп-сүмеле тудулып јат.

Бу аймакта культура база тынгыда өскөн болуп јат. Темдек эдип, мындый немени алалыктар.

1911 јылда Кебезен волостной јурт болордо, анда церковно-приходской школ ачкан. Бу јуртта јүк ле арайдаң бичип билер ле јүк ле миссионерский книгаларды јастыра-мыстыра кычырып билетен тоолу ла улус бар болгон. Бүгүнги Кебезенде таштаң эки этажту школ тудулган, анда төрт јүс бала үренип јат.

Революциядаң озо үч волостько јүк ле эки экземпляр газет келип туратан ла анда бир де библиотека јок болордо, мында кандый культура керегинде айдатан эди.

Эмди дезе бу аймакта текши тоозы 120 мунгнаң ажыра јүзүн-башка книгаларлу көп библиотекалар, јурттарда клубтар, стационарный ла передвижной киноустановкалар иштеп јадылар.

Тайга-таштың эдегинде турган бу јурттарда бежен јыл мынаң озо јүк ле бир фельдшерский пункт бар болгонын улус ундыбган. Оның учун анда јаткан албаты југуш кату ооруларга (оспо, корь, тиф, көстиң көжөөзи) јаантайын кыстырып туратан.

Эмди бу аймактың ишкүчиле јаткандарының су-кадыгын корыырында бийик ле анагылу орто үредүлү јүстең ажыра специалист медиктер иштеп турулар.

Албатының материальный да јанынаң јадын-јүрүми өңгжип јаранган. Мынызын албатыга товарлар садарының кеми чик-јок өскөни чокум керелейт. Албатыга јүзүн-башка товарлар садары 1956 јылдагызына көрө, беш миллион салковойго көптөди. Мында бүгүнги јашөскүримди город јердиң јашөскүриминең ылгаштырып болбозың.

Турачак аймактың јери Совет јаңның јылдарында улус амыраарга ла туризмге јарамыкту јер боло бергенин айтпаска болбос.

Турачакта «Золотое Озеро» деп туристский база ажыра Бастыраюзный учурлу маршрут ödүп јат. Јаңыс ла быјылгы јылда ол маршрутла ондор мунг тоолу туристтер өткөндөр. Туристтер мынайда јүрүп, јаңыс ла ар-бүткеннің јаражын кайкажып көрүп турган эмес, је Совет јаңның јылдарында мында болгон кубулталарды көрүп јадылар. Олор јолой агаш белетеечилерле, койчыларла, пастухтарла туштажып, бу јердиң улузының буурзак ла күндүчең болгонын акту бойлоры көргөндөр. Шак ла оның учун Алтын-Көл јаар келип турган туристтердиң тоозы јылдың сайын там ла көптөп туру.

Каскак-кайа таштарга согулып ла олорды түни-түжиле јунуп јаткан Алтын-Көлдиң јаражын кандый да јакшы чүмделген үлгерде чике көргүзип болбозың. Каанг айас күндерде бу тымык көл чаңкыр өңдү

деп билдирип јадар. Је бу көл јараш та болзо, је ол јаантайын тымык токуналу јадатан деп айдарга болбос. Тайгалардың бажын куу туман бүркеп, үстүнең төмөн эмеш ле салкын сокқондо, Алтын-Көл торт ло эмдик ат чылап октолып чыгар. Андый өйлөрдө көллө јүретени де јалтанчылу. Бу көлгө јетеннең ажыра кичинек те, јаан да суулар кирип көлдөң дезе Бий деп сок јаңыс суу чыгып јат. Бий дезе Кадынла бириғип, бойының суузын Түндүк тошту теңиске апарып кожот. Тымык күндерде улус Алтын-Көлдө кемелерле, «Алмаз» ла «Жемчуг» деп теплоходторло јоруктап јадылар.

Ол теплоходторго отурып алала, Јайлуга ла Белеге јетире келгендер мында сад өскүреечилер Николай Павлович Смирновло, Дмитрий Степанович Рачкинле туштажып куучындажар. Бу эки кижи ар-бүткеннең алкыш-быйан сакыбай, бойлорының билелериле, эки колының күчиле бийик түжүмдү јинилектер өскүрип јадылар.

...Николай Павлович Алтын-Көлдиң јаказына элдең озо 1925 јылда көчүп келген. Эмди оның ады-јолы областьта элбеде јарлу болоберди. Бу кижи Беледе кумактаң ла таштардаң өскө не де јок ээн јерде сад төзөп, анда јүзүн-башка бүдүмдү көп јинилектер өскүрип туру. Николай Павлович бу кайа-таштың ортозында сад өскүретен кара тобракты Алтын-Көлдиң бир јарадынаң база бир јарадына канча катап кемеле тартып экелген. Мыны сананза, оның јана болбозын ла турумкайын кижи кайкаар. Је Смирнов анда јаңыс ла сад өскүрген эмес, јинилектү агаштардың јаңыдаң 15 сортын өскүреле, олорды јербойында агашпромхозко сыйлап берген.

Экинчи сад өскүреечи Дмитрий Степанович Рачкин деп кижи Јайлуда база јакшынак сад төзөп өскүрген. Ол эмди 80 јашка једип те калза, је тегин отурарын сырыңай сүүбес.

Турачак аймак — аң-кушка, өскө дө јөөжөгө сүреен байлык јер. Је андый да болзо, анда неденг де баалу неме—ол улус, албаты болуп јат. Былтыргы јылда бу аймакта промышленностьтың ла јурт хозяйствоның ишчилеринең 32 кижи башкарудаң кайрал алгандар. Олордың тоозында алдында өйлөрдө агаш кезеечи болгон, эмди Тулойдо агаш белетеер участоктың начальниги Иван Романович Каширский ле Байголдогы агашпромхозто ады-јолы јарлу механизатор Август Семёнович Маргуц Ленинниң ордендериле, Горно-Алтайский агашпромхозтың агаш тартып турган шоферы Николай Борисович Кротов, јурт хозяйствоның ишчилери Павел Григорьевич Щербань ла Мария Васильевна Абашкина Иштиң Кызыл Маанызы орденле кайралдаткандар.

Бу аймакта јакшынак кадрлар иштеп јадылар. Улус көстиң-көкөлө ичкери өзүп јат. Темдектезе, мының алдында шофер болуп иштеген Павел Федорвич Мошкарев эмди јербойында машинно-мелиоративный станцияның директоры, Ленинниң адыла адалган колхозтың председатели болгон Василий Минович Катусенко эмди Дмитриевский совхозтың директоры. Андый темдектер мында сүрекей көп.

Тӱрачактагы школдың ӱредӱчизи, эмди пенсионер Татьяна Семеновна Алексеева јурт албатының ортодо јаан тоомјыда боло берди. Ол албатыны бичикке ӱредеринде көп јылдардың туркунына эрчимдӱ иштегени учун Ленинниң орденила кайралдаткан. Дмитриевкадагы школдың ӱредӱчизи Любовь Алексеевна Галашевич, Кебезендеги школдың директоры Иван Павлович Харин, Курмач-Байголдогы школдың директоры Антон Васильевич Пустогачев јаш ӱйени ӱредип тазыктырарында эмди одус јылдаң ажыра иштеп јадылар. Аймачный больницаның главный врачы Алексей Павлович Огиренко, јиит врач Борис Михайлович Пашков, фельдшер Мария Ивановна Кузнецова, акушерка Неонила Наумовна Щепкина бойлорының эрчимдӱ ажы учун албатының ортодо јаан мактуда боло бергендер. Медицинада көп јылдардың туркунына иштеп келген акушерка Клавдия Васильевна Власова албатының су-кадыгын корыыр керекте эмди 32 јылдың туркуына иштеп келди.

Турачак аймактың ишкӱчиле јаткандары КПСС-тиң XXIII съездиниң јӧптӧрин акту јӱректеринең јарадып уткыгандар. Промышленностьтың ла јурт хозяйствоның ишчилери бешјылдык пландыӧйинең озо бӱдӱрери учун мӧрӧйгӧ кирижип, бойлорына бийик молју алып, оны јӱрӱмде јеңӱлӱ бӱдӱрип турулар. Алынган молјуны јӱрӱмде ак-чек бӱдӱрери јанынаң јакшынак јозокты Горно-Алтайский агашпромхозтың трактористтери Терентьев, Гурьев ле Олейников, Турачактагы агашпромхозтоң трактористтер Готфрид, Госс, Байголдогы агашпромхозтоң шофер Зорин, Горно-Алтайский агашпромхозтоң шофер Меновщиков нӧкӧрлӧр көргӱзип турулар.

Мӧрӧйдиң озочылдары быјылгы баштапкы јарымјылдыктыч планын ӧйинең чик-јок озо бӱдӱреле, келер айлардың чодына иштегендер.

Јурт хозяйствоның ишчилери бойлорының ижинде база јакшынак једимдерге једип алгандар. Эң озочылдардың тоозына Дмитриевский совхозто одорлодып семиртип турган кунајындарды ла торбокторды кабыраачылар Кислицын, Шатиневокий ле Сухинский кирип јадылар. Олордың кичееп кабырып турган ӱӱрлеринде бастыразы 320 тын кунајындар ла торбоктор. Бу малчылар кажы ла малдың тирӱ бескезин конок туркуына орто тооло 1100 граммнаң кожултары учун тыңыда тартыжып турулар.

Чындап та, Турачак аймактың бу ӧйдӧги ӧзӱми сӱрекей јакшы. Анда сӱрекей јакшы кӱӱн-санааалу улус јуртап ла ӧзӱп јат. Тайга-ташту јердиң де бӱдӱм-кебери бу ӧйдӧги јӱрӱмге келиштире кубула берген. Агаш белетеер промышленностьтың предприятиелери Төрӧлгӧ эмди де көп агаш берер учурлу. Аймактың ончо ишчилери юбилейный јылга учурлап алган молјуларын јӱрӱмде ак-чек бӱдӱрери учун тартыжып јадылар.

Мынаң улам эмди аймактың ишчилериниң алдында кандый задачалар туруп јат? Ӧдӱп јаткан бешјылдыктың туркунына аймакта јылдың сайын 0,5 миллион кубометр агаш белетеер учурлу.

Аймактың албаты-хозяйствозын өскүрер план аайынча өдүп јаткан бешјылдыкта бу аймакта орто ло сегиз јылдык үредүлү 8 школ, кинотеатр, кажы ла 8 квартиралу 7 тура ла төрт квартиралу төрт тура, албатыга бытовой болуш јетирер 4 комбинат, гостиница, 3 магазин, балдардың комбинады ла культурно-бытовой учурлу өскө дө көп немелер тудулар учурлу. Оныла кошой, Бийсктең Артыбаш јаар баратан јолдо Лебедь деп сууны кечире јаңы күр, аймактың совхозторына ла агашпромхозторына горючий ле сүркүш берер авто-заправочный станция эдилер. Јуук јылдарда эдилетен иштер ончозы ла ол эмес.

Јурт хозяйствоның ишчилериниң алдына база јаан задачалар тургузылган. Аймактың совхозторы 1970 јылда государствого 38,5 мың центнер сүт (1965 јылдагызынаң 6000 центнерге көп), 5600 центнер эт (1965 јылдагызынаң 4,5 мың центнерге көп) садар учурлу.

Аймакта машинно-мелиоративный станция төзөлгөниле, ол бу өйдиң тың техниказыла јепсегениле коштой, јалаңдарды арутап, кыраларды 3,5 мың гектарга элбедип, өлөңин чабар ла мал кабырар јерлерди јарандырар иштер өткүрилер.

Бу мындый темдектер ончозы Совет јаңның јылдарында Ғурачак аймактың экономиказы ла культуразы токтом јоктоң өзүп турганын чокум көргүзип, Октябрьский революцияның сүрекей јаан учурлу болгонын керелейт.

Најылык поэттиң ўни

Хаджи-Мурат ДЗУДЦАТИ

БУКАНЫҢ МЎЎЗИ

Кырачы мўўске
Аракы урды...
Байрам кўнде
Ол јыргалда турды.
Канча чактарга
Буканы ээчиде
Аш ўрендейт
Ол төрөл јеринде.
Буканың мўўзининг
Ары јанынаң
Булуттар өткўре
Кўн көдўрилет.
Көп шыраны,
Ырысты, јеңўни
Көрнөөдий кўўнибис
Кожо экелет.
Кырачы кожоңы
Бу јарыкта
Шыңырап-шыңырап,
Јўректе артат.
Јўрўмин јўреле,
Ол өлўп калганда,
Межигин оның
Бука ок тартат.
Буканың мўўстерин
Өткўре шыгалаш,

Келетен бйлӧрди
Ол эрлӳ ајыктајт.
Буканың мӳӳстери,
Антенна ошкош,
Телекеј ӳстӳн
Сергелең тыңдајт...
Буканың мӳӳстери
Араајын јајканып,
Булутка ээзиниң
Санаазын бичијт.
Кырачы дезе
Ырыста, тӳбекте
Ажын буканың
Мӳӳзинең
ичет...

МЕНИҢ ТИЛИМ

Мениң тилим —
Осетин кожоңы,
Мениң тилим —
Осетин комуды.
Јаба сени
Кем баспаган деер,
Јаман чакта
Кем ӳспеген деер?
Аландар тужуста
Атилла сени
Атту тепсеп,
Јӳткӳп келген
Базарга истейтен.
Јӳрӳминг ӳзерге
Ӧштӳниң кылыжы
Тӧжине тийетен.
Тимурдың черӳзи
Таманыла тепсеп,
Тамырын ӳзерге
Бадай базатан.
Је тӧрӧл тилим
Јылдыстый суркурап,
Јеристиң ӳстӳнде
Күйӳп артатан.

Ада-энеести,
Јоныстy олјолоп,
Азыраган малысты
Айдап баратан.
Је тўнгей ле
Осетин тилибис
Јенгезек јытанган
Јеристе артатан.
Эрлў тилим —
Энемниң сўди,
Эрмегим мениң —
Адамныңсөзи.
Јектейле, сени
Садып ийзем,
Јерим качан да
Јуутпазын мени!
Өсөөс тө, өлзөөс тө,
Јебрен јеристе
Төрөл тилис
Омок угулзын.
Төрөл тилис
Јайымыс болзын,
Костаныңартырган
Энчўзи болзын.
Осетин тилле
Отеллоны ойноп,
Оморкоп јоным
Јеринде јуртазын.
Јўрўмде, иште
Төрөл тилибис
Качан да болзо,
Јеңўге кычырзын!

ЎЙ УЛУСКА

Ўй улустаң
Кичинекте уйалып,
Мен качып туратам.
Ўркўнчек аңдый
Кудайга бодоп,
Мен слерден, көркийлер,
Кут ла јоктоң
Јалтанып јўретем.

Јараарга ла болуп
Јанғарлабаган эдим.
Јапсыырга болуп
Јанғарлабаган эдим,
Солун келиндер
Көзине тийерге
Согушты качан да
Чыгарбаган эдим.
Јарай да берзеер,
Јалтанып јӱретем,
Јаркынду јӱзеерге
Мен кортык көрӧтӧм.
Јайалган бойоорго
Јаантайын килеп,
Јанғыскан тужумда
Бажырып јӱретем.
Ак-јарыкка
Слер мени чыгарып,
Ак сӱдеерди
Кысканбай бергенеер.
Агару јӱректӱ,
Ӱй улус көӧркийлер,
Ачык јӱстӱ
Слер јӱрӱмге келгенеер.
Јаманга туштап,
Јабыс та тӱшсеер,
Јамандап качан да
Айтпазым слерди.
Отко кӱйбес
Осетин де болзом,
Омогым ӧчӧт
Көрзӧм лӧ слерди!

АЛТАЙГА

Кутук суузы
Куйундый аккан
Куры чанғкыр,
Төңкӱлик Алтай.
Такып ла санаам
Мен сеге салдым,
Тайатан болзоң—
Тай!

Төңөзөк-јырааλу
Јолыңа илинип,
Төрт најыма
Мен катап барадым.
Јыргап отурган
Каргандар ошкош
Јыш-тайгаңды
Ајыктап турадым.
Сүүри калбаң
Бөрүктер ошкош
Сүмерлер алдында
Айылдарың көрүнет.
Акы-карындаштый
Албатың мени
Айылына кычырып,
Күндүлеп көдүрет.
Кавказ јериндеги
Газельдий чыйрак
Кара көстү
Кыстарың көрүнет.
Курсагын ичип,
Куучынын тыңдап,
Најыларымла кожо
Айылдаган эдим.
«Чөөчөй» деген
Јаңдаган ажыңды
Чөрчөк јогынаң
Мен ичкен эдим.
Мал азырап,
Магы јайылган
Алтай улуска
Мен сагыжым салгам.
Кавказтың карлу
Кырлары ажыра
Катап ла слерге —
Осетин «Салам!»...
... Төңөзөк-јеңгестү
Јолдорын керип,
Төрт најымла
Мен катап барадым.
Ырысту јоныңды,
Ынаарлу тайгаңды
Ыраактаң-ыраактаң
Ајыктап турадым...

***

Бу бокалды
Колыма аларымда,
Кем де
Энеден чыккан,
Кем де карып өлгөн...
Кем де
Терлеп,
јеринде иштейт,
Өштүлер
Вьетнамды өлтүрерге
истейт.
Јарылган бомбадан
Кейибис
ачу.
О, бокалым, бокалым!
Сен тату,
Сен ачу!
Јыргал тужунда
Мен сени
туткамда,
Јакшыны-јаманды
Мен эске аладым.
Короны, татузы
Колышкан
јеримнин
Амтаны
Сен деп,
јаантайын бодойдым...

***

Таштарга курчаткан
Талайга мен түнгей:
Тайызым, терегим
Төрөл тууларда.
Күркүреп келдим,
Ачынып јүргемде,
Амыр-јүргемде,
Тымырап јададым.
Каруузып келгемде,
Каткырып јададым,
Кайа-таштарды
Мен сыймап турадым.

Кайран јеримде
Мен Кара талайдый.
Кайдаар да оноң
Мен барып болбозым..

ӨЛГӨН ЈУУЧЫЛДАРГА

Пьедестал ўстўне
Чыгарга эмес,
Бешадар тудунып,
Өштўни сўргенеер.
Удура туткан
Јыдага кадалып,
Улу сагышту
Слер јууда өлгөнөөр.
Алтынды, јамыны
Аларга сананбай,
Ангдый өштўге
Удура барганаар.
Агару јереерде
Кул болбоско
Алтын сөөгөөрди
Слер јууда салганаар.
Јуу-согушты
Јалтанбай өдөлө,
Јутпаныҥ ичеенин
Коскорып чачканаар.
Јалаҥ ижинеҥ
Јанган улустый
Јайым јереерге
Слер ойто јанганаар.
Јеңўге јетпей
Слердиҥ көбигер
Јер тўбинде
Арткылап калганаар.
Је миниҥ јўрегим,
Теңгери чилеп,
Јаантайын ўстеерге
Јабыс эҥчейет
Слердиҥ сўригер
Јылдыстар ошкош
Јажына миниҥ
Көксимде кўйгўлейт.

ӨЛУМ

Туранын јанында
Эр улустар.
Тенгери бийик,
Јылдыстар өчөмик.
Бу турада
Бир кижи өлгөн,
Межикте јадыры
Арып калгандый.
Бу турага
Өлүм деп неме
Күркүреп түшкен
Күкүрттий түшти.
Јуук улузы
Јуунап келгендер:
Јүстери јаштанг
Кургабай отуры.
Үүрге кирген
Ачана бөрүдий,
Өлүм кирди
Бу нак билеге.
Кураандар ошкош
Кичинек кыстары
Кучактажып алала,
Ыйлажып отуры.
Түлтүйип калган
Түн карангуй:
Түби јок санаазын
Сананып тургандый.
Көөлмөк сууда
Көлөткө карарып,
Көстөрин јумала,
Уйуктап калгандый.
Је кайда да
Өткүүлдинг јанында,
Үүре кыстардый,
Липалар турат.
Јажыдын айдышкан
Јаш кыстардый,
Шымырап тургулайт.
Јаскы салкынга
Садта дезе
Тут агаштанг

Бышкан јиилектер
Јерге тўшкўлейт.
Алтын бўрлў
Агаштаҥ айрылып,
Арыган немедий
Кўч эткилейт...

Алтай тилге Лазарь Кокышев кө-чўрген.

И. ШОДОЕВ

ӨТКӨН ЈОЛЫ ЈАРКЫНДУ

(ОЧЕРК)

I

Кенги-Оозы, 1916 јыл. Одудагы улус эртен тура уйкудан ойгонып, аттарын уларгылап, от одырып, чай кайнаттылар.

Чарас-Бажы деп јерде айылду Кымый деп кижи Урсулдың суузын кечип келеле, одуда чайлап отурган нөкөрлөрине јакарган аайлу айтты:

— Узак јайкангылабагар, түрген ажанып ийеле, аттарыгарды ээртегер!

Чилекей адын ээртеп койоло, Кымыйдың јанына базып келеле, сурады:

— Оңдойдың улузының шүүлтези кандый эмтир?

— Оңор тил де, бичик-билик те билбес улусты албанла јер түби јаар айдап јатканда, ого кем јөпсинер, олордың шүүлтези бистийиле, түңей — деп, Кымый эрмектенип, оттың јанындагы тиштеги эттең кезип, јип, меңдей-шиңдей ажанып отурды. — Бисти ончобысты оспотонның јанына јуулзын деп, орус бийлер јакарган эмтир...

— Камыстайтан болбайсын — деп, Чилекей айдала, Кымый нени айдарын сакыды.

— Камыска кирбезис, оңор бийлер албан-күчле камыстаарга албаданза, удурлажарыс. Урсулдың суузының јарадындагы сай таштардаң койыныгарга сугуп алыгар — деп, Кымый айдала, Чилекейден кӧс албай бир эмеш отурала, куучынын онон ары улалтты: — Сен улуска анайда јарла.

— Је, јарлабай а! — деп, Чилекей эрмектенеле, кангзадагы тангкызының ыжын буркурада тангкылап, нөкөрлөри јаар басты.

Оймонның, Кан-Оозының ла Оңдойдың -- үч аймактың улузын фронтовой тылга иштедерине аткарарга Кенги-Оозына јууп, комистазын деп, Бийский уездтиң бийи јакарган. Ол јакару аайынча јуулзын деген јер јаар Кан-Оозы волостьтың улузы јорткылап браатты.

Улусты баштап келген Кымый оспотонның јанына келеле, токтой берди. Чеденниң ары јанында кааннық бийлери, Кан-Оозының волост

ной старшиназы Соболкин Айры ла Кенгинин волостной старшиназы Кулјин Сопок турдылар.

— Аттарыгардан тўжўгер, мынаар ол турада комис болор, ого барып, комиска киригер — деп, Айры волостьтын туразы јаар кол уулап, јакарган аайлу айтты.

— Јок, бис камыска кирбезис! — деп, Кымый турган улустын адынан айтты.

— Каанныг јакарузынаг мойноорго јарабс, слер анайдар болзогор, слерди бийлер јыргатпазын билип туругар ба? — деп, Сопок Оңдойдын ла Кан-Оозынын улузына айдып, чугаан чыгарбай, эп-јöплö комисти öдöри јанынаг кычыру этти.

«Јок, Јок! Камыска кириш јок!» — деген кыйгылар јиркирей берди.

— Улус комистаг мойноп ийди, неме болбос эмтир — деп, уездтен келген бийлерге Айры айтты.

Бир канча öйдин туркунына улусты сöскö кийдирип болбогонына бийлердин јааны казырлана берди.

— Германияның олјочылары бисти јуулап јат, слер кааига болужарынаг мойногоныгар — ол каршулу кылык. Анайып, слер öштўге болужып јадыгар. Слерди ончогорды кыра аткылап ийейинме! — деп, уездтен келген бий алгырып, колмылтыгыла саң öрö эки-üч катап аткылап ийди.

Кымый оспотонның эжигин кайра ачала, байагы бийдин üсти јаар атту üкüстеп, бийди аттын камчызыла камчылап ийди.

Улус Кымыйдын кийининен чöркöлип келеткенин көрүп ийген бийлер Аргымай байдын туразы јаар кут јок качтылар.

Бийлер кире берген тураны улус чугдап келерде, уездный јаан бий, арга јокто, улуска удура чыгып, комиссияны öткüретени бир айга токтодылып турганын јарлады.

II

Шиберти Оозында сок јагыс аланчык айыл турды. 1918 јылдын јайы. Фронттын тылындагы иштен Чилекей јанып келгели удабаган. «Эки јыл мынаг озо бис Кенги-Оозында бийлердин јакарузын бүдүрбей мойноп ийеристе, бир ле ай öткöн кийининде бисти Кан-Оозындагы волостько алдыртып экелеле, ишке аткаргандар. Ол туштагы аргалу-күчтү ак каан эмди јок...» деп, öткöн öйди эске алынып отурган Чилекейди ийттин üрüжи чочыдып ийди.

Ол öрö туруп, эжиктин каалгазынын јанындагы тежиктен шыгалап көрди. Айылдын јанында көк-боро атту кижи турганы айдын түнде јапјарт көрүнип турды. Ол Канакаев Чугул деп кижи болгонын Чилекей танып ийеле, айылынаг чыгып келди.

— Не табыш? — деп, Чугул сурады.

— Јок! — деп, Чилекей каруу берди.

— Сугаш — деп араай кимиректенеле, Чугул карамдык јаар јортты.

«Абайдаң тил келген эмтир, байла, Иман келген болбайсын» — деп, Чилекей сананды. Бир эмеш өй өткөн кийининде, ол ајыктанып ла сергектенип, карамдык јаар басты.

Јажытту туштажу болуп туратан чибиниң јанына Чилекей једип келерде, ого удура Абайда јерлӱ Белков Иван базып келеле, эзендежеле, айтты:

— Сӱрекей тӱрген јетиретен јажытту пакет экелдим. Сен оны Кан-Оозына Вырышев Сергейге тургуза ла јетир.

Апоятов Чилекей пакетти алала, айылы јаар ууланды. Ол адын ээртеп тура, «Чугул, байла, Чаргы-Оозы јаар пакет јетирип јӱре берген, ол мени јолой табарган эмтир ине» — деп сананды.

Белков бир ай мынаң озо Чилекейдиң айылына келеле, айылдың ээзиле јаан чурулу ла јажытту куучын өткӱрген. Иван ла Чилекей азыйдаң билижетен најы улус болгон. Оның учун Белков Иван Апоятов Чилекейле јажытту иш јанынаң ачык-јарык эрмектешкен. Оноң ло бери Чилекей Кан-Оозындагы ла Абайдагы кызыл партизандарга јажытту пакет јетиретен кижи боло берген.

Чилекей сары-кер адына минип алала, јаан јолло барбай, арканы эдектей Кан-Оозы јаар јортты.

Ак толуи ай тенгериде Кӱнбадыш јаар тӱргендеп браатқандый көрӱнет. Јети-Каан ла Ӱч-Мыйгак деп јылдыстар тенгериниң тӱби јаар көдӱриле берген турдылар. «Тӱн ортозы ӧдӱп, таң алды јууктап келтир» деп, Чилекей сананды. Кан-Оозындагы деремнеге јууктап келерде, оңорлордың пӧтӱктериниң эткен ӱндери угула берди. Таң алдындагы эзин Чилекейдиң јӱзин бойының серӱӱн тилиле араайынаң јалап турды. Кайынгду болчоктың ак кайынгдарының јажыл бӱрлери тӱн јорукту кижи керегинде неии де туйказынаң шымыраныжып тургандый шылыражат, а Чилекей деремнениң алтыгы учында Вырышев Сергейдиң туразына једерге там ла ичкерлеп меңгдейт...

III

Ламак, 1925 јыл. Туранын ичинде алты-јети кирелӱ улус. Олордың ортодо Быйев Куукак, Абраимов Поопой, Самачин Теркиш, Токнин Урмат. Стенеде агаш доско кадап койгон турды.

Чилекей турадагы улусты тоолой көрӱп отурала, айтты:

— Је, Теркиш, сен ӧрӧ туруп, «Ай» деп сӧсти канайда бичийтенин улуска көргӱзип бер.

Теркиш буквaларды кӧмӱрле кыйа-тейе бичип көргӱсти.

— «Јас» деп сӧсти бичи.

Теркиш бу сӧсти бичиир эп-аргазын таппай, санана берди.

— Кем болужар! — деп, Чилекей отурган улустаң сурады.

Куукак нӧкӧрине болужарга, ӧрӧ туруп, Теркиштиң колынаң кӧ-

мӱрди алала, колы тыркырай-тыркырай бичиирин баштады. Буквалар тыйрык-мыйрык ла кириш-чыгыш та бичилген болзо, ол «јас» деп сӧсти бичип ийди.

Ӱч ай мынаҥ озо Кан-Оозында бичикке ӱренерде, Чилекей бойы да, бу нӧкӧрлӧри чилеп, кезик сӧстӧрди эмезе буквaларды бичил болбой туратанын эске алынып, кӱлӱмзиренеле, Урматты доскоого кычырды.

— Јо-о калак, менеҥ неме болбос болбой — деп, Урмат эрмектенип, јӱзиндеги терин арчынып, доско јаар басты.

— «Мен» деп сӧсти бичи — деп, Чилекей айтты.

Урмат јаҥыс, «м» букваны бичийле, бир эмеш ӧйгӧ сананып турала, Чилекей јаар кӧрди.

— Урматтыҥ бичигени чын-чике бе, айса јастыра ба, кычырып көрӧӧр — деп, Чилекей отурган нӧкӧрлӧринеҥ сурады.

«Јастыра, јастыра» деген ӱндер угулды.

Урматтыҥ доскодо јастыра бичигенин Поопой тӱзедип, чике канайда бичиирин айдып берди.

Темир печкелӱ тураныҥ ичинде тонду отурган улус изӱркенерде, Поопой эжикти когузада ачып ийерде, таҥкылаштаҥ улам тураныҥ ичине толуп калган кӧк-чаҥкыр ыш эжик јаар араай чӧйиле јылат.

— Слер, нӧкӧрлӧр, эмди буквaларды ончозын билип алганыгар. Айылда бичикти кычырып ла бичип темигер керек. Удабас слердиҥ кажыгар ла ӱредӱчи болуп, улус ӱредереер — деп, Чилекей куучындады.

IV

Улалу, 1934 јылдыҥ јаскары кыжы. Областной партийный активтиҥ јуунында партияныҥ обкомыныҥ качызы нӧкӧр Хабаров ВКП(б)-ниҥ XVII-чи съездиниҥ јараткан экинчи бешјылдык план ла областной партийный организацияныҥ задачазы керегинде доклад этти. Оныҥ доклады аайынча баштапкы сӧсти Кан-Оозында АЗО-ныҥ заведующийи нӧкӧр Абраимов Поопой алып куучындады. Оны ээчий партияныҥ Ойдойдогы райкомыныҥ ӱй улустыҥ ортодо иш эткӱрер бӧлӱгиниҥ заведующийи нӧкӧр Чурмешева, ВЛКСМ-ниҥ обкомыныҥ качызы нӧкӧр Энгмекчинов ло ӧскӧ дӧ кӧп улустыҥ кӧдӱриҥилӱ эрмек-сӧзин угуп, олордыҥ политический билгирлери ле культурный ӧзӱми тыҥыганына јуунныҥ президиумында отурган Апоятов сӱӱнет.

Энгмекчиновтыҥ куучынын угуп отурала, Чилекей 1919 јылда Јабаган бажында каракорумецтер кыйнап ӧлтӱрген Камылдыны ла Ӱтӱгӱнди, олорло кожо ӧлтӱрткен нӧкӧрлӧрди, оныҥ кийининде кулактарга ӧлтӱрткен Булуҥдашты эске алынды. «Совет јаҥ учун јӱрӱмин берген адалардыҥ ла аҥалардыҥ ордына бу Энгмекчиновтый јӱстер тоолу јиит лечындык большевиктер ӧзӱп јат. Мындый јаҥы улус совпартшколдо, комвузтарда Ленинниҥ јакылтазы аайынча белетелген ине» — деп, Апоятов сананып, залдагы улустыҥ ортодо отурган, комвузты јаҥы ла

божодып келген. Александр Казаков ло Мырык Киндиков јаар күлүмзиренип көрди. Оноң ойто ло өткөн өйлөрди эске алынып, колхозтор, совхозтор төзөөринде турушканын, аймакисполкомдо иштегенин сананды.

Экинчи бешјылдык планда темдектелген иштерди ончозын бүдүрерин јеткилдезебис — социализмди бистиң ороондо бүдүргенис болор деп докладта айдылды. Бистиң областтың мунгдар тоолу комсомолдоры ла јошөскүрими социализм учун тартыжуның баштапкы јеринде болорында алангзу јок, олор ончозы бешјылдыкты төрт јылга бүдүрерге элјонды көдүрерине, социалистический иштиң мергендүчилери болорына белен — деп, Энгмекчиновтың айткан эрмегин јуундагы улус узакка чөйилген колчабыжуларла уткыырда, Чилекей сананыжын үзүп, алакандарын чабыштырды...

V

Экинур, 1967 јыл. Колхозто јарлалган партийный јуун башталар өй јууктай берерде, персональный пенсионер Чилекей Апоятович Апоятов јурттың ортозыла клуб јаар басты. Эки кып турадаң бир келин көнөктү чыгып келеле, јанындагы колонкадаң (суалгыштаң) суу алып јатканын Чилекей өбөгөн көрүп, «Озогы келиндер сууны јарым чакырым, 200—300 кулаш ыраактаң јүктенип тажыйтандар, эмдиги келиндер эжигинде белен суулу, јүрүм там ла јаранып јат» — деп сананды. Турлулардагы малчы-коммунисттер клуб јаар мотоциклдерлү ээчий-деечий келгилеп турды. Алдында, анча-мынча ыраакта, араайынаң баскылап брааткан Кокпоев Клайды ла Кудачин Эркейди танып, «Бу тоң ло карган улус эмес, мене көрө былар јиит улус ине, Кан аймакта эмди јажы јанынаң менең јаан јаңыс ла Меңдеш өбөгөн арткан, өскөзи божогон» — деп, Чилекей јаңыскан кимиректенди. Јолдың јанындагы төрт кып турадан «Јаңы Алтай» деп кожоңның јаңылгазы угуларда, Чилекей токтой түжүп, тыңдап ла ајыктап турды.Ол турадагы магнитофонның кожоңы, көзнөктиң ачык форточказынаң јап-јарт угулып турганын оңдойло, күлүмзиренип каткырала, оноң ары басты.

Клубта улус јуулып калтыр. Москванын өйиле 16 час деп диктор јарлады. Јуунды партбюроның качызы нөкөр Яндиков ачты. Коммунисттер бойының јуунында Улу Октябрьдың 50 јылдыгын байрамдаарына белетенери јанынаң суракты шүүштилер.

Общественный малды јастың кату айалгаларында малчылар јакшы кичеегени, јаскы кыра ижине механизаторлор ончо јанынаң белетенип алганы, малдаң алган продукталарды государствого садары јанынаң баштапкы кварталда аймак ичинде мөрөйдиң јеңүчизи болгоны учун колхоз КПСС-тиң райкомының ла аймакисполкомның улалып јүрер Кызыл маанызын алганын партбюроның качызы айдала, юбилейге учурлай бүдүретен чокум иштер керегинде куучындады.

Партбюроның качызының доклады аайынча Клай Кокпоев, Куйруш

Тысов баштаган бир кезек коммунисттер юбилейный байрамды колхозчылар кандый једимдерле уткыырга турганын куучындагылаган кийининде јуунның председатели өрө туруп айтты:

— Куучын айдар сөс 1925 јылдаң бери бистиң партиянның членине — нөкөр Апоятов Чилекей Апоятовичке берилип јат.

Залда отурган улустың ортозынаң Чилекей өбөгөн өрө туруп, трибуна јаар басты. Ол трибунада табыланып туруп алала, отурган улусты эбиреде ајыктап көрөлө, куучындады:

— Улу Октябрьдың 50 јылдыгын байрамдаары керегинде суракты бүгүн бис мында шүүжип јадыс. Өткөн бежен јылдың баштапкы јылында, 1917 јылда, мен 35 јашту болгом. Чынынча айтса, мен эки јүрүм јүрген кижи. Оның баштапкызы — ороонды байлар, јайзаңдар, каандар башкарып турган тужы. Ол туштa мен түренгиде, базынчыкта, каранғуйда болгом. Андый јүрүм јаңгыс ла мениң јүрүмим эмес, јокту алтай улустың ончозының јүрүми андый болгон. Бу јуунда отурган 30—40 јашту коммунисттердиң ончолорының ада-энелери соок айылдарда јуртагандар, ол туштa улус јаңгыс јерде чук јуртабай, кобылар сайын экиденг јаныстаң чачыңгы јуртаган. Бистиң Экинур јурт турган јерде 40 јыл мынаң озо јаңгыс ла Саданов Арбак деп кижиниң айылы туратан. Эмди — јаан ла культурный јурт. Озо бис бир пуд арба бедреп, Аба-Туразына јетире таң атту јоруктап туратаныс. Эмди јаңгыс ла бистиң колхоз 5000 гектар јерге аш кыралап, јакшынак аш өскүрип јат. Јайзаңгның, кааннын јаңы туштa јокту алтай улуста керек дезе кийерге бөс эмезе кеден чамча да јок болгон. Кырлык ла Јабаган, Мөндүр-Соккон деп јерлерде, анайда ок Кайрылык-Јоло до ичинде јуртаган улустаң бичикчи ле орус тил билер кижи јокко јуук болгон. Эмди областьта бичик билбес кижи јок, ончозы бичикчи, көп специалисттер, үредүчилер, ученыйлар бар.

Улу Октябрьдаң бериги јүрүмимди мен экинчи — јаңы, јыргалду ла ырысту јүрүм деп айдарга турум. Ол бу бүгүнги бистиң јүрүмис. Бүгүнги јүрүм биске бойы келген эмес. Мындый јүрүмге бис јууларда, тартыжуларда јеңип чыкканыстаң улам једип алганыс. Совет јаң учун мүңдар ла миллиондор тоолу эң артык улус јүрүмин берген. Оның учун бу јуунда коммунисттер Ада-Төрөл учун улу Јууда јүрүмин бергендер үйеденг үйеге ундылбазын деп олорго учурлап кереес памятник тургузар деп јолду айткандар. Ол јакшы шүүлте, оны јарадар керек.

Мени бүгүн сүрекей сүүндирип турган неме не дезе, Советский государстволың төзөөчизине, Коммунистический партияның башчызына, бистиң ойгордоң ойгор Владимир Ильич Ленинге учурлап бу бистиң Экинурда памятник тургузар деген шүүлте болуп јат. Ол шүүлтени бис ончобыс бу јуунда бирлик күүн-санааду јарадып турус. Мен ого сүүнип те, оморкоп то турум. Чынынча айтса, нөкөрлөр, биске ырыстың ла өзүминиң алтын таңдагын улу Ленин јарыткан...

Карган большевиктиң бу куучынын залда отурган коммунистер колчабыжула јылу уткыды.

Партийный јуун бүрүңкий энгирде божоды. Чилекей Апоятович улусла кожо клубтаң чыгып келди. Көк айас теңериде Энгир Чолмон ло каајаа эртечи јылдыстар мызылдажып көрүнет. Конторанып кийин јанында јаңы тудуп јаткан эки этажту школдың туразы энгир түндеги көк-чаңкыр таңдактың јаркынына јап-јарт көрүнип турды.

Эки ле төрт кыптаң туралярлу оромды төмөн Чилекей Апоятович айылы јаар базып браатты. Туралардың көзнөктөринең ак-сары өңдү оттор көрүнет. «Бу Экинурда Ильичтиң лампочкаларының отторын бистиң Алтын-Туунып бажына чыгала, ајыктап көрзө, теңерининг јылдыстары чылап јалтыражып турбайсын» — деп, Апоятов өбөгөн санапды.

Экинур јуртта коммунизмниң отторы јылдаң јылга там ла көптөйт. Ол дезе карган большевиктиң — Апоятов Чилекей Апоятовичтиң јүрегин сүүндирет. Бу карган кижини улус «Өткөн јолы јаркынду кижи» деп јолду айдадылар.

Ш. ШАТИНОВ

БААТЫРЛАРДЫҢ КОЖОҢГЫ

Отторыс бистиҥ jўзистий,
Jўзибис бистиҥ оттордый.
Қыр бажында jылдыстар
Куйак тагынган черўдий.

Одынды jара одырыгар,
Қўнчыгышка карагар!
Анда таҥдак алдында
Jалбыштанат агаштар.

Өштўниҥ черўзи муҥ атту,
Черўбис бистиҥ он атту,
Ээн-Учук деп бзөктө
Эдекче jайым jер артты.

Jе баатырларга шўўлте jарт;
Баатырлар jөптөҥ чыкпай jат.
Мөш өлөрдө, кайаданг
Аҥтарылып тўжўп jат!

Өлзө — өлөр: не көрөр,
Кускун тўжўп, көс ойор.
Сайалган jалаҥныҥ ўстўнде
Ўкўниҥ ўни тоҥдолор.

Өлбөй тирў артсабыс,
Өдисти канла чагарыс.
Jеезелў бштўниҥ jуртына
Jеде конгончо барарыс!..

... Одынды јара одырыгар.
Күнчыгышка карагар!
Анда тангдак алдында
Јалбыштанат агаштар.

ЭМДИ ЛЕ...

Тапту ла кеен күстиҥ бойы.
Булуттар јабыс тургулайт,
Тумандар улай кыймырайт,
Тапту ла кеен күстиҥ бойы.
Эмди ле, кеткин куш чылап,
Өрө кейле учкан болзом;
Өскөн јериме једеле,
Эбирилип түшкен болзом;
Сымылтылардыҥ бажы јаар
Сомдолып калган турар эдим,
Эне јеримниҥ табыжын
Энчикпей, тыҥдап турар эдим.
Айланчыктарлу ат јолло
Аттар сунганы көрүнер,
Чөйө-чөйө кожоҥ салып,
Кем де јортконы билдирер.
Айса, каҥылду туулардаҥ
Аҥдар эткени угулар,
Ара түшкен сойоктор
Араайын ого јаҥылар...
Эмди ле мен анда болзом,
Эбире базып көрөр эдим,
Сымылтылардыҥ кеенин деп,
Сомдолып калган турар эдим.

БУ ТА КҮН ОЙНОГОНЫ

Көрзөҥ дө, најы, је көрзөҥ
Күн койдонгон јеристи:
Мөҥкү туулары суркурап јат,

Сүргүлји буузы элестелип јат;
Коолды кечкен јодролор,
Кайнаган сүттий, көбүрип јат,
Јодыраазып јытанган
Јеристи эзин айланып јат.
Ару, ару санаалар келет,
Айланчыктарлу јол чөйилет.
Түжелбеген, саналбаган
Кандый да сүүмји эбелет.
Көрзөң дө, најы, је көрзөң
Күн јапсыган јеристи:
Бу та јаскы күн ойногоны,
Бу та јаңы јүрүм башталганы...

ТҮНДЕГИ ЈАЛАҢГДА

Кайда да ыраак эмес
Јер теңгери биригип калган.
Эбире дезе јалаң ла јалаң
Ээлген ашла бүркелип калган.
Калың уйкуда јалаңгла
Каа-јаада эзин бијелейт.
Айлана соккон эзинге чочып,
Мажактар ойто ло үргүлейт.
Тымып калган карангуйда
Тымык јалкын јалтылдайт.
Самтар булуттар ортодоң
Сериптий куулы ай карайт.

КҮСТИҢ СЫРЫМЫ

Күс. Аңдар чылап,
Сындар өңдөлди.
Соок салкындар
Куйундалып келди.
Күс. Айаска тизилген
Куштар ырап барды.
Олорды сананган
Көлдөрдиң јымырты.
Амырзынган сыны.
Күс. Јайрадылган јердиң
Алыстаң угулган
Койчыныҥ кожоңы.

Виктор КИРЯСОВ

ТУУЛУ ЈЕРЛЕРДЕ АГАШТЫҢ САЛЫМЫ

«Јердиҥ кыртыжын салкынга јалмай соктыртып ла сууга јыра јидиртип ӱрелеринеҥ корыыры јанынаҥ иштер өткӱрер керегинде» КПСС-тиҥ Төс Комитединиҥ ле СССР-диҥ Министрлериниҥ Совединиҥ чыгарган јӧбинде туу-тайгалу јерлердиҥ агажын корулаары јанынаҥ иштер өткӱрери темдектелген.

Өткӧн јылда Горно-Алтайск городто буунты јазаарына јаан јуука казылган. Майманыҥ суузын бетонный плотинала короголоп ийерде, суу ого толуп, буунты бӱде берген. Учы-учында кижи эжингедий, кемелӱ јӱскедий буунты јазалды дежип, городтыҥ улузы сӱӱне бергендер. Је бу мынайып сӱӱнип турган улустыҥ куучындарынаҥ мен ол туштa мындый бир сӧс уккам:

— Бисте јаантайын ла андый болуп јат. Кезик улус сууны ӱреп турар, кезиктери дезе оны ойто орныктырып турар. Майманыҥ суузы буунтызы јогынаҥ да једип туратан ӧй болгон ине.

Ол туштa мен бу сӧстӧргӧ јаан ајару этпегем. Керек дезе оныҥ аайын да билбегем.

Је бир канча ӧй өткӧн кийининде бу болор-болбос керек деп көрӱнип турган суракка ајару эдерге келишкен.Мен Себи суузыныҥ салымы керегинде куучын уккам.

Ол Сарлык деп тайгадаҥ чыгып јат. Себи бажындагы тайганыҥ шыдарында суу талай кеминеҥ 2500 метрге бийик кӧдӱрилет. Је мында мӧҥкӱ тоштор јок. Оныҥ учун Себиниҥ суузы Туулу Алтайдыҥ тӱндӱккӱнбадыш, тӱндӱк ле тӱндӱк-кӱнчыгыш јанындагы өскӧ суулар чылап, јаҥыс ла агаштыҥ берип турган чыгыныҥ ла јер алдындагы суулардыҥ болужыла толтырылат. Је андыйлары мында тыҥ көп эмес. Мында агаш, јаан ийде-кӱчтӱ конденсатор чылап, кардыҥ ла јаҥмырдыҥ суузы ажыра јууп алган чыкты бастыра сууларга бир тӱҥей кемиле ӱлеп турат.

Кадыннаҥ айрылып чыккан Чуйдыҥ тракт-јолы, мыйрыйып-тый-

рыйыл, Себиниҥ боочызы јаар ууланат. Шак ла бу тракт јол сууныҥ јаан ооруузыныҥ шылтагы боло берди деп айткажын, јастыра болбос. Ненииҥ учун дезе, бу сууныҥ эки јанынаҥ кезип турган агашты бу тракт јолло тартарга јеҥил болуп јат. Эки јанында өскөн јажыл агашты түгезе кезип салган учун Себиниҥ суузы тайызап, тартыла бергендий билдирет. Калганчы јылдарда Себи бажындагы сындардаҥ агашты кезип тартары көптөй бергени анчадала коомой салтарын јетирет.

Шак ла андый шылтактардаҥ улам Турачак, Майма ла Шебалин аймактардыҥ суулары, Майманыҥ, Чамалдыҥ, Эликманардыҥ суулары, өскө дө көп суулар ла суучактар чылап, тартыла бергенин темдектеер керек. Ненииҥ учун дезе бу аймактардыҥ өзөктөринеҥ агашты кезип тартары, өскө јерлердегизине көрө, эптү де, јеҥил де болуп јат. Мында агашты өйиneҥ өткүре кезип јоголторы эмдиге ле јетире өткөнчө. Мынызы агаш хозяйствоныҥ закондорына јарабас, каршулу кылык болуп јат.

Кадын ла Бий суулардыҥ јакалай өскөн јажыл агаш астап, суйый бергени көскө иле көрүнет. Је бу суулар азыйдагы ла аайынча ийдекүчи тыҥ болуп јадылар. Анчадала Кадын ичинде, Кадын сууны јаантайын көпчидип, јаанадып турган мөҥкү тоштор көп. Је андый да болзо, Кадын сууныҥ орто ло алтыгы агынында, агашты бүрте кезип турганыҥаҥ улам, онныҥ ийде-күчтү айры-салааларыныҥ суузы тайызап, тартыла береренеҥ айабас.

Туулу Алтай агажы ума јок көп јер деп бодолот. Ороон ичин текши алар болзо, кандый ла бүдүлү агаштардыҥ запасы (күлтези) кажы ла кижи бажына 272, Алтайский крайда — 142, Горно-Алтайский автономный областьта дезе — 2750 кубометрдеҥ келижип турганы печатьта айдылат. Туулу Алтайда агаштыҥ јыл сайын кожулта өзүми 3,8 миллион кубический метр болуп јат. Агаштыҥ јүк ле төртинчи бөлүги кезилет.

Анайдарда, туулу јерлердиҥ агажын үрей кезип јоголтып турган улуска актанарга шылтак јеткилинче бар. Олор агаш јаҥыс ла бистиҥ үйеге эмес, је бистиҥ балдарыска ла балдарыстыҥ балдарына једер деп айдыжат.

Туулу Алтайда көп агаш бир де тузазы јогынаҥ калас үрелип турганы чын. Агашты кезер учур бар. Је јаҥыс ла оны кайдаҥ, канайда кезетенин, кем кезер учурлузын билер керек. Оҥдой, Кан-Оозы, Улаган ла Көксуу-Оозы аймактардыҥ јакшынак тыт ла мөш агаштары эм тура кезилбей турган болзо, Шебалин, Майма ла Турачак аймактарда јер корулаарына ла климатический јанынаҥ јаан учурлу баштапкы да бөлүк агашты күүн-кайралы јогынаҥ кезип турулар.

Оноҥ улам колхозтор ло совхозтор агашты канайда тузалангылап гурганы керегинде айдар керек.

Азыйгы Куйбышевтиҥ адыла адалган колхозтыҥ председатели А. П. Сумачаковло Совет јаҥныҥ органдары кандый јаан тартыжу өткүргенин мен Турачак аймакта јүреле, уккам. Сумачаков районныҥ төс

јеринең ала Бийдиң суузын јакалай Иогач јаар барган јолды сындай өскөн койу агашты кыйалтазы јогынаң кезип јоголтып салар деп сананган. Кандый јараш агаш болгон эди! Агашты кезерине аймакисполком јөп бербеген, анайдарда, Сумачаков бу суракты райкомныҥ бюрозында тургузып, бисте кыра салар, мал кабырар јер једишпей туру деп айткан. Бу тартыжу бир канча јылга улай чөйилген. Јурттыҥ күнчыгыш јанында турган колхозтыҥ экинчи бөлүк агажына база чочыду эдиле берген.

Је Турачак јуртты айландыра өскөн койу агашты учы-түбинде корып аларга келишкен. Олорго албатыныҥ ла јаҥныҥ органдарыныҥ шиҥжүзи тургузылган. Шиҥжү тургуспаган јерлердиҥ агажын дезе ончозын кезип јоголтып салгандар.

Турачакта калганчы өйгө јетире јүзүн-базын ведомстволордыҥ агаш белетеер 20-деҥ ажыра конторалары бар болгон. Олор агашты кандый да системазы јогынаҥ келишкен ле јерден јыгып тургандар. Олордыҥ амадузы соҥында суула агызарга јеҥил болзын деп, агашты Бий ле Лебедь суулардыҥ јаказында кезери болгон. Бийск город Турачактыҥ мөш агажыла тудулган деп айдыжат. Эмди мындый айалга Шебалин аймакта Топучай јуртта төзөлгөн. Мында јүзүн-базын ведомстволордыҥ агаш белетеер 15-ке шыдар конторалары иштеп туру.

Турачак аймакта бу өйгө јетире тогус јуртхозартель бар болгон. Олордыҥ агашту јерлери көп болгон. Је колхозтордыҥ да, агашхозтордыҥ да јерииҥ границазын билер кижи јок. Агаш белетеечилер шиҥжү јогын тузаланып, колхозтыҥ тартарга ла суула агызарга эптү јерлериниҥ агажын кезе бергендер.

Качан, агашты тузаланарыныҥ границалары јарталып тургузылган кийининде дезе, колхозтор тазылында турган агашты агашпромхозторго садып турар боло берген. Сыраҥай јеҥил баага саткылап туратан. 1962 јылда Иогачтагы агашпромхозтыҥ Чуринский пунктыныҥ азыйгы начальниги Яков Кривошеин Кебезендеги колхозтыҥ Ново-Троицкий јуртта иштеп турган бригадиринеҥ агаш белетеер участокјерди јүк ле бир шил кабак аракыла садып алганы керегинде учуралды, анекдот чылап, эмдиге ле јетире айдып турадылар. Ол садып алган участокто агаш кезеечилер агашты бир айга чыгара белетеген.

Турачак аймактыҥ колхозторыныҥ агашту јери көп тө болзо, је агаштаҥ кандый да кирелте албайтандар. Олор агашты бойлоры да кескилеп, өскө улуска да саткылап туратан болзо, колхозтыҥ кассазына кандый да туза болбойтон.

Чопошто Калининниҥ адыла адалган колхоз керегинде бис өскө куучын угадыс. Бу хозяйство јаҥыс ла агаштыҥ шылтузында оҥдолгон хозяйство болуп јат. Онык председатели Б. А. Моисеенконы терең шүүлтелү, кымаакай кижи деп айдыжат.

Советский закон аайынча болзо, колхозтор олорго берилген агаштыҥ ээлери болор учурлу. Јуртхозяйственный артель производствого,

колхозчылардың тураларын тударына, одын эдерине керектӱ агашты бойының јеринең белетеер правозы бар. Агашты ла оноң этхен эдимдерди олор организацияларга садар праволу. Јербойындагы советский органдардың јӧбиле колхоз тазылында турган агашты да ӧскӧ организацияларга садар учуры бар.

Је бастыра агаштардың эң јаан ээзи государство болуп јат. Оның учун колхозтордың да јерлеринде башкару јӧптӧгӧн, бастыра агаш белетеечилерге кыйалтазы јок текши ээжилер бар болор учурлу. Колхозтың јериндеги ӧскӧн агаш керегинде ээжи бар.

Колхоз агаш хозяйствоны јарандырарын улай ӧткӱрер, агашты кайда кезерге јараарын, кайда јарабазын аңылап тургузар, кажы јыла кайдаң агаш кезетенин ажындыра темдектеп, оны ӧскӱрерин база кыйалтазы јогынаң ӧткӱрер учурлу.

Је Калининниң адыла адалган јуртхозяйственный артель керегинде ойто катап айдалы. Анда лесник-экономисттиң должнозы бар да болзо, оның ижин Г. М. Хохлов көп јылдарга чыгара болдурып те келген болзо, анда агашты чеберлеери јанынаң иш бир де катап ӧткӱрилбеген. Туура јерлерге ле организацияларга агашты колхоз ӧйи-кеми јогынаң божодып турат. Агаш учун төлӱни алган тужунда дезе мынайда айдыжат: «Кайдаң кезерге турган эдигер, анаң ла кезигер». Анайып, Эликманар аймакта Калининниң адыла адалган ла оноң до ӧскӧ колхозтордың јеринде чык корулаарына јарамыкту агаштар чек јоголып калган.

Совхозтордың агаштары база мындый ок айалгада.

Элдең ле озо агаш учун төлӱ керегинде айдалы. Чопоштың улузы агаш учун төлӱни акчала да, натурала да, ашла да алып турат лар. Агаш сатканынаң алган акча ӱлешпес фондко кирер учурлу. Олор дезе онызын ундып, агаш учун алган акчаны тургуза ла чыгымдап ӱреп ийедилер.

Область ичинде агаш отургузып турган колхоз то, совхоз то јок.

Ӧрт чыгарбазын корулаары јанынаң керек база да коомой. Ол керегинде кем де кичеенбейт. Кезик совхозтордо, темдектеп айтса, Шебалинниң Чарлының Барагаштың ла оноң до ӧскӧ совхозтордо штат аайынча лесник болуп турган улусты фуражир, комендант эдип ле оноң до ӧскӧ иштерде тузалангылаган.

Оның учун јаантайын ла мынайда сурап турадылар: «Колхозтың агажы керегинде закондор, ээжилер бар да болзо, Туулу Алтайдың агашту јерлеринде мындый неге де јарабас кылыктар нениң учун эдилет? Бу закондорды ла ээжилерди колхозтор ло совхозтор канайда тузалангылап турганын кем де шингдеп көрӧр учурлу эмес пе»? Бу јаан учурлу сурактар. Јаңыс ла Майма ла Шебалин аймактардың хозяйстволарының агашту јерлери 127037 гектар. Областтың бастыра колхозторының ла совхозторының тузаланып турган агашту јерлери дезе миллион гектардаң ажыра.

Чамалдың агашхозында меге мынайда айткандар: «Агашты шиңдеерин бис, агашхозтың ишчилери, өткүрер учурлу, је агаш корулаарының ээжизин бускан бурулу улусты кезедери дезе, аймакисполкомның кереги».

Өткөн јылда Чамалдагы агашхозтың ишчилери Шебалин аймактың колхозгорында ла совхозторында агаш хозяйствоны шиңдеери јанынаң сегис катап иш өткүргени. Мында агашты азыйгы ла аайынча система јогынаң, талдап кезер ээжи аайынча аайы-бажы јок үреп турганы ла агаш отургузар иш көп јылдарга чыгара чек өткүрилбей турганы бу шиңжүлер өйинде јарталган.

Агаш кезериниң ээжилерин бускан учун райфинотдел 16385 салковой неустойка акча некеп алган, ол акчаның 13500 салковойын Шебалиндеги аң өскүрер совхоз төлөгөн.

Колхозтордо ло совхозтордо агашты тузаланары керегинде сурак райсоветтиң исполкомында көрүлген.

— Је мынызы мениң ижимде баштапкы ла катап болгон керек болуп јат — деп, Чамалдагы агашхозтың главный лесничийи Н. С. Фролкин айдат.

Майма сууны јакалай өскөн јажыл бүрлү агашты кескилеп турганын Горно-Алтайский лесничествоның техниги В. Г. Угачев билип ийген. Ол оның керегинде акт тургузала, совхозтың директорына табыштырган. Директор дезе Фролкинле куучындашпаган да, агаш бистиң, оны кезерин, кеспезин бойыс билерис, слердиң керегеер јок деген.

Бу јуукта Чамалдагы агашхозтың ишчилери Эликманарда колхозтордың агажын шиңдеп көргөн. Агажын тузаланатан јерлерде јылына кезер агаштың кемин чотоп тургускандар. Ол 20 муң кубометр болгон. А мындагы колхозтор дезе јылдың сайын 30 муң кубометрден агаш кезип туратандар.

Бу мының ончозы агашты тузаланарына јаан ајару саларын некейт. Туулу Алтайда агаш бастыра ла јерлерде бар, оны дезе нургулай ла кырлардың арка јанында, сыраңай јабыс јерлерден кескилейт. Оның учун область ичинде агаш белетеерииниң кемин тургузып турган тужунда бу керекти јакшы ајыктап көрөр керек. Эмди тура агажын тузаланар аргазы јок јерлерге ајару этпезе де кем јок. Элдең ле озо, агаш белетеер јерлерде колхозтордың ла совхозтордың агаш ресурстарын шиңдеп көргөдий. Эң ле учурлузы анда агашты чике тузаланарының ээжизин тургузары, агаш кезеечилердиң: бир агашты кескен болзоң — эки агашты өскүр деген јакшынак ээжизин орныктырары болуп јат.

Туулу јерлердиң агажы — сүрекей чүмдү, бүткүл биологический комплекс аайлу неме. Оның учун оны кезип јоголторы јеңил, а ойто орныктырары дезе сүреен күч. Туу-тайгалу јердиң агаштарына улустың өмө-јөмөлү ижи, ајарузы керек болуп јат. Оны анаар-мынаар күүн-кайрал јок бүрте кезип јоголтпой, келер өйди ајаруга алып, агашты чебер,

кымаакай кезип турар керек. А колхозтордың ла совхозтордың агаштарының эм тура чындык, кымаакай ээзи билдирбейт.

Статьяның баштапкы бөлүгинде куучын суулар керегинде айдылган. Оның айдылары да јолду. Нениң учун дезе бастыра албатылардың ла ороэндордың улу суулары туулардаң чыгып аккылайт. Обь деп суу бойының ийде-күчиле Туулу Алтайга, оның алтай албатының национальный байлыгы болуп турган јакшынак агаштарына молјулу. Оны качан да ундыбас керек.

К. ТӦЛӦСОВ

АЛТАЙЫМ

Јап-јажыл јараш јазыңа,
Көп-көпөгөш теңериң алдына
Көөрөп јүргем, Алтайым,
Көкүп јүргем, Алтайым.
Седең-теден сындарыңа,
Сыгындар ажар ажууңа
Чыгатам мен — бут јеңил,
Базатам мен — сын јеңил.
Кайдаң ла бери көрүнген
Кандый өзөк јок болгон,
Карарып сында тургамда
Кандый санаа јок болгон.
Туулардаң алган кылыкту
Туратам мен јаңыскан.
Чаңкыр ышту јеримди
Көрөтөм мен јаңыскан.

ТӦРӦЛ ЈУРТЫМ

Јаш курааннын үнине
Јаңыланатан аркалар...
Јаскы эрте кожоңло
Момондойтон кобылар...
Штаныс түрүп бригададаң
Бис јанатан кечүлер...
Јаашту күнде ыраактаң
Көрөтөн эски туралар...

... Өлөң тарткан кыстардын
Орой түнде кожоңун,
Тайгада аскан турнанын
Ачу-ачу кышкызын,
Узак-узак јылдарга
Ундыбай санан јүрерим.

М. КАЧКЫШЕВ

КОЛХОЗ ЈУРТТЫҢ МЕХАНИЗАТОРЫ

(ОЧЕРК)

Кан-Оозы аймакта КПСС-тиҥ XXII съездиниҥ адыла адалган колхоз бистиҥ областтыҥ эҥ јаан хозяйстволорыныҥ бирўзи. Анчадала калганчы јылдарда онык экономиказы кезем кўдўрилген, культурно-бытовой строительство элбеген. Колхозто ондор муҥ тоолу койлор, јўстер тоолу уйлар, јылкылар бар. А техниканыҥ өзўми! Экинурдыҥ элбек јалангдарында төртөнгө шыдар трактор, одус кирези автомашина, оныҥ артык комбайн ла өскө дө техника иштейт.

Артель алты муҥ гектардаҥ көп јер кыралап, мажакту аш ла азырал культуралар өскўрип туру. Је бу јуртта эҥ ле ајарулу, эҥ ле көрўмјилў ле сўўнчилў керек — эл-јонныҥ материальный ла культурный јадын-јўрўминиҥ кеми бийиктегени, специалист-кадрлардыҥ өзўми. Мында јаҥыс ла механизаторлордыҥ: трактористтердиҥ, комбайнерлердиҥ, шоферлордыҥ тоозы јўске шыдар. Олор нургулай алтай, бу ла јуртта өзўп-чыдаган уулдар.

Мен бир катап колхозтыҥ председатели Чуур Куклеевич Агиннеҥ эҥ артык механизаторлордыҥ ады-јолын адап берзин деп сурагам. Је јаан ченемелдў, ижине кичеенгкей механизаторлор мында көп. Калаушев Коонон, Ефимов Капшаай, Билтешев Кураан, Аҥчин Горбок... Председатель јаҥыс ла Кудачин деп фамилиялу 5—6 кирези механизаторлордыҥ адын адаган. Је бу очеркте куучын олордыҥ бирўзи — Кудачин Шапыйт керегинде болор. Ол керегинде колхозчылар көп јылу, өморкодулу сөстөр айдыжат:

— Шапыйт — рационализатор, ус.

— Оныҥ билбес машиназы, онын этпес немези јок...

— Ол техниканы акту јўректеҥ сўўген кижи...

Чындап та, Шапыйттыҥ специальнозы көп. Ол — комбайнер, автомеханик, электрик, тракторист, рационализатор... Је кандый ла иште ол кичеенгкей, чебер, турумкай.

Механизатор. Оныҥ ижи јеҥил эмес, кезик учуралдарда јеткерлў ле. Јайдыҥ изўзинде, јут-јулакайда да, кыштыҥ корон соокторында да

темирле уружатаны кирелӱ эмес. Шапыйт дезе механизатордың кӱч ижин јаштаң ала, акту јӱректең сӱӱген кижи. Темирдиң тады, керосинниң, сӱркӱштиң кычкылтым — куйуксу јыды, машинаның өткӱн кӱӱзи... Ол ончозы ого таныш...

1948 јылдың кӱски кӱндериниң бирӱзи. Таң текши јарып, теңеридеги јылдыстар ээчий-деечий өчӱп турды. Јаңыс ла Таң чолмон өчӧмӱк имдейт. Кийген комбинезоны, бӧрки калың сӱркӱшке, боро тоозынга туттыртып койгон тракторист, папиросының оды бӱрӱңгкий өткӱре кызаңдап, јаан алтамдарыла кыраны кемјип турган чылап, меңдебестең базып отурды... Оның кийининең, бир де алтам соңдобой, јаан кара көстӧрлӱ, јабызак сынду уулчак меңдеп базат.

— Шагай-шагай,малый, — деп, тракторист Кудачинге јылу кӱлӱмзиренип айткан. Оның кӱлӱмзиренижинең уулчактың јӱреги сӱӱнип, эди јылый бергендий болды.

Бӱгӱн Шапыйттың јӱрӱминде, байла, эң ле каруулу кӱн. Оның јажы јетпес те болзо, шыраңкай уулды колхозтың правлениези комбайында штурвальный болуп иштеерине тургускан. Оның да учун ол өкпӧӧринигип, аштың јаказында турган, кып-кызыл будукту, «С-6» комбайнга јууктаган сайын, јиит уулдың јӱреги тыңыда согуп турды. «Иштеп болгойнем? Албаданар, кӱјӱренер керек» — деп Шапыйт ичинде сананган.

... Бӱрӱңгкий эңирде ле комбайнның кӱркӱреген табыжы токтогон. Шапыйт дезе арып-чучырап калган, бастыра бойы арбаның сары саанагына, боро тоозынга туттыртып койгон, је бӱдӱрген ижи учун сӱӱнчилӱ ле омок јанган. Ол туштa тракторный бригаданың бригадири Иван Кочеев Шапыйтка сок јаңыс «молодец» деп сӧс айткан.

Айса болзо, Шапыйт техниканы, оның кӱркӱреген табыжын, оның кезердий јаан ийде-кӱчин шак ла ол кӱнде баштап сӱӱген болор бо? Эмезе оноң озо башталган. Чынын айтса, темир согуп узанарын Шапыйыт огош тужында, 12—13 ле јаштуда, баштаган. Эрик јокто узанарга келишкен.

Кудачиндердиң билези јаан болгон. Алты бала. Јууның алдында бу балдар адазы јок өскӱс калгандар. Олордың эң јаан эјези—Јинји де огош. Оны ээчиде — Шапыйт. Колхозтың оок-теек ижине јӱрген энезине бу јаан билени азыраарга сӱрекей кӱч болгон. Оның кийининде, бистиң Төрӧлиске фашистский Германия табару эткен. Ада-Төрӧл учун Улу јууның јылдарында јадын-јӱрӱм там уурлаган. Улус кийимтудумга јетпей аш-курсактаң уйан јаткан. Айылда арткан каргандар, ӱй улус ла бала-барка «ончозын — фронтко!» деген кычырула иштеп, малдаң алган продукталарды, ашты ла сырьены государствого табыштырып, фронтко кӱч јеткенче болужып тургулайтан. Шапыйттың энези, Билеечи, ишке таң эртен барып, орой эңирде јанатан. Бир катап эңирде, иштең јаңып келеле, куулы чӧйгӧнин айландыра тудуп, Шапыйтка комудалду айткан:

— Койу чай азып ичетен јаңгыс чөйгөнимниң түби ойылып калды. Эмди не болор?

Энелӱ-уулду куулы чөйгөнди шиңжӱлеп, оны ойто «тындандырар» эбин узак шӱӱшкендер. Учында корголјынла каңдаары керегинде јөп чыккан. Је эки-ӱч ле катап чай кайнаткан кийининде чөйгөн ойто ло керегинең чыгып калды. Корголјын кайылып калган, ого ӱзеери өскө јерденг база јыртык чыккан.

— Сен оны тала салып түптеп көрзөң кайдар, Шапыйт? — деп, энези уулына айдала, орыннынг алдынаң агаш кайырчак чыгарды. —

— Мында аданғның темирлери, маска-төжизи бар. Ол ус кижи.

Энезиниң куулы чөйгөниле уулчак эки күнге улай уружып, учында суу акпас эдип түптеп салды. Оның кийининде, јаан удабай, Шапыйттың көнөк-айакты түптеп ийетени айылдаш јаткан эмеендерге угулган. Суракту ӱй улус ӱзӱк јоктоң келер болгон.

— Ол туштa, суунын өйинде, садуга айак-казан чыгатан эмес, улус ол јанынаң база түренги болгон ине — деп, эмди Шапыйт куучындайт.

— Мени Экинурдың эмеендери јаан ус деп бодогылайтан эмей — деп, ол каткырат.

— Шапыйтым, чөйгөнимди түптеп берзең — деп, бирӱзи келер.

— Сӱт кайнадатан болчок казаным ойылды, оны кадап бер — деп, экинчизи келер.

Ол өйлөрдө Шапыйттың айылының ичинде эски казан-айак,темир-терстиң ӧӧни јык ла толтыра јадатан. Оның масказының табыжы орой түнге јетире шыңкылдап јадатан. Келер өйдө јарлу механизатор, јаңыртаачы-ус болоры керегинде ол, айтпаза да, сананбаган болор. Је оогош тужунда узанып, көп улуска јакшы эткени оның јӱрӱмине, ижине јакшынак таскаду болгонында алаңзу јок.

Шапыйт 1951 јылда механизаторлордың Буланихадагы школын божодоло, колхозында комбайнер болуп иштеген. Оноң Советский Черӱде служить эткен. Је черӱде ӧй база да калас ӧтпӧди. Анда ол автомехаништердиң школын божодып, автоэлектростанцияда иштеген. Мында авторемонтный керекти, электросварканы сӱрекей јакшы билип алган. Онызы Шапыйттың јӱрӱмине, ижине база тузалу болды.

Эмди Экинур јуртка келип, учураган ла кижиденг:

— Мында электролиния тарткан баштапкы столмолорды кем тургускан? — деп сурагар;

— Шапыйт! — деп каруу угарыгар.

— Тураларда Ильичтиң баштапкы лампочкаларын кем кӱйдӱрген?

— Шапыйт! — дежер.

Онызы чын. 1956 јылда колхозко јаан эмес, јӱк ле 15 киловатт ийделӱ электростанция келген. Је јуртка электричество өткӱретен јөптөлгөн проектте, электропроводка да, өскө дө јазалдар јок болгон. Ол туштa колхозтың председатели, Сӱнӱш Иванович, бу керекти ончозын табарын, электрojарыткышты јуртка өткӱрерин Кудачин Шапыйтка јоңдогон.

— Электрооборудование бедреп, проект йөптөдип Барнаулга, Бийскке, Горно-Алтайскка көп катап йоруктаарга, көп туралар эжиктеерге, көп улустаң суранарга келишкен эди — деп, эмди механизатор эске алынат. — Ол ок йылда, Кан-Оозындагы МТС-тиң электриги Григорий Акентьевле экӱ айылдарга электройарыткыш өткӱрерин баштаганыс.

— Ол туштa Экинурдың көп улузы, ол тоодо бичикчи-билгир дежезик улус, тураларда Ильичтиң лампочкалары кӱйерине бӱтпей турган — деп Шапыйт куучындайт. — Кезиктери мени өчөп тө туратан. Бир катап, бис столмо кондырып йадарыста, Тысов Куйруш йортуп келеле, сураган:

—Бу столмоны не кондырып йатканг?

— Электричество өткӱрерге.

— Ха-ха! Көзим кылбыга берди. Уйадым келет. Йе сениң ле от кӱйдӱргениң токтозын...

Куйруштың анайда өчөгөнин Шапыйт эмдиге ундыбаган. Та ол чын бӱдӱнбей өчөгөн, та Шапыйт там албаданып иштезин деп кӱйӱндирип айтканын ол туштa Шапыйт онгдобогон.

Кезик улус туразына электорйарыткыш өткӱртеринең мойноп то тургулайтан.

— Бир катап мени Энгмекчинова Ачап туразынаң чыгара сӱрген эди — деп, Шапыйт каткырат.

Шапыйт йоон өрӱмин тудунып алып Ачаптың туразына кирип келеле, оноң сураган:

— Турагардың кажы тужунаң ӱйтейин? Электричество өткӱрер керек.

Йе айылдың ээзи адылып чыккан:

— Ары ла кедери йӱр! Турама мен андый неме өткӱртпезим.

— Бу слер канайып туругар? Ончо улус өткӱртип йат. Йарык болор, утюг да изидип алып турараар, плита садып алзагар — чай да азып ичереер...

— Йок ло йок! Кижиниң туразына йалкын тӱжер. Токтозын. Бу тышкары остолмонгды ары ла кодор! Оноң өскө мен онынгды киреелеп саларым...

Йе ол туштa Ачапты канайып та айдып болбогон. Андый да болзо, бир йылдың бажында, ол Шапыйтка бойы келген:

— Йе Шапыйтым, быйан болзын, турама электричество өткӱрип берзең.

— А слер мени былтыр чыгара сӱрдигер ине.

— Ол туштa йетире онгдобогом. Ончо улус йарыткышту. Йаңыс мениң турам карангуй...

Бу ӱй кижиниң сурагын бӱдӱрерге келишкен.

Оноң бери он йылга шыдар ӧй өткөн, йуртта йаан кубулталар болгон. Эмди колхозто 200 киловатт ийде-кӱчтӱ электростанция иштеп туру. Колхоз йурттың ончо тураларын Ильичтиң лампочкалары йаркынду йа-

рыдат. Электричество мында эмди јаңыс та јарыткыш эмес, је айыл-јуртта, јадын-јўрўмде элбеде тузаланылып јат. Колхоздың көп тоолу иштеринде — механизированный идиргенде, ремонтный мастерскойдо ло өскө дө көп иштерде электричествоның ийде-кўчин элбеде тузаланып турулар.

Колхозто Кудачин Шапыйтты рационализатор, јаңыртаачы, кандый ла керекте ус кижи дежет. Онызы база чын.

... Јылдың ла јаскыда, койлордың тўгин кайчылап божогон кийининде, койлор јайгы одорго чыгар алдында, олорды јунуп јат. Бастыразы 25—30 муң кой јунар керек. Алдында ол сўрекей кўч иш болгон. Кой јунатан тоскуурдың јанында эки-ўч кирези кўлер казан туратан. Алты кирези кижи олорго конокло суу таажып уруп, казандардың алдына от одурып, креолин кожуп, кой јунатан сууны кайнадып тургулайтан. Изиген сууны көнөктөрлө таажып, кой јунатан тоскуурга уратан. Койлорды купкага бирдең тудуп сугарга келижетен. Бу ишти јеңилтери јанынаң Шапыйт бойының шўўлтезин эткен.

Ол суу изидетен казандарды кодорып чачала, олордың ордына эски электростанцияның котелын тургускан. Ого 800 литр суу кирип јат. Сууны ары-бери уруштырарын электромотордоң иштеп турган насостың болужыла өткўрип јат. Суулу тоскуурга кой тўжўретен чеденнің эжигине јалбак чач кадаган. Бого келип баскан кой бойы ла јыңгылап барала, тоскуурга кире берер. Тоскуурдың учындагы турган кижи, келип тўшкен кой суу јудунбазын деп, оның бажын өрө көдўрип, оноң ары көндўктирип ийер. Шак анайда, јарымдай механизация өткўргенининг шылтузында койлор јунарында туружып турган улустың тоозы да астаган, иш те јеңилген.

Шапыйттың эрчимдў турушканыла ўч стогомет-обоосалгыш эдилген. Олордың болужыла колхоз јылдың сайын муңдар центнер өлөң обоолоп алып туру. Төртинчи обоосалгышты эмди Шапыйттың карындажы, база јакшынак механизатор, Кудачин Бабыш ла Казакпаев Кўртўк эткендер.

Шапыйт уйдың фермаларында кормокухнялар эткен.

— Фермаларда уур иштерди механизировать эдерине бистиң колхозто ајару ас эдилип јат. — Кормозапарник, дробилка бар да болзо, уйларга азырал бергени, двордоң өтөк чыгаратаны эки колдың кўчиле өткўрилип јат. Автопоилка јок. А бу иштерди механизирвать эдип алатаны кўч эмес ине — деп, механизатор айдат. Уй саачылар уйларды јайгыда да, кышкыда да колло саап турулар. Ол база кўч иш. Электродоильный агрегат колхозто болгон...

— Электродоилкага уйларды темиктирип болбогон бо?

— Јо-ок! Уйлар темигер, улус темикпей турган ине — деп, Шапыйт каткырып айдат. — Бисте эмдиге јетире механизацияның учурын јетире ондобой турган улус бар.

... 1967 јылдың кыжында Экинурда Ийиндеги училищенің филиалы

ачылган. Мында механизатор болорына кӱӱнзеген ондор тоолу јиттер ӱренди. Ӱредӱчилердиҥ тоозында Кудачин Шапыйт болгон.

1966 јылдыҥ кӱзи. Экинурдыҥ элбек јалаҥдарындагы мыҥдар гектар јердиҥ ажы быжып, араайын соккон салкынга, талайдыҥ толкузындый, толголып јадат. Кӱстиҥ тоолу айас кӱндерин тузаланып, колхоздыҥ комбайнерлери байлык тӱжӱмди тоолу кӱндерге јуунадып аларына кӱјӱренгилейт.

Бу кӱндерде Кудачин Шапыйт бойыныҥ «СК-4» комбайнына аш јуунадып турган. Иш алты часта башталатан, 12 час тӱнде комбайнныҥ ӱни серийтен. Ол бу комбайнла беш јылга улай бир де капитальный ремонт јогынаҥ иштеп келген. Бу јаан ийде-кӱчтӱ машина механизаторды бир де катап уйатка тӱжӱрбеди. 1966 јылдыҥ кӱзинде 230 гектар аш јуунадар планныҥ ордына, Кудачин 400 гектар аш јуунаткан. Је бир катап, сакыбас јанынаҥ, јеткер болды. Комбайнныҥ барабаны иштебей барган. Неденҥ јек болгонын ченемелдӱ механизатор јылгыр таап алган. Оны нӧкӧрлӧри «комбайнныҥ докторы» деп дегин адаган эмес ине.

Комбайнныҥ подшипниги оодылган эмтир. Шапыйт барабанныҥ сынығын чыгарып аларга амадап, болот кескилӱ ле маскалу иштенип турган болгон. Маскала кескиге согуп ийерде, темирдиҥ оодыгы онын кӧзине келип тийген. Механизатордыҥ кӧзи талыкшырай берген, бойы отура тӱшкен. Онын кӧзинеҥ кан агып, јажы токтобой турды. Медик кӧсти јунуп, эм урала, таҥып берген. Эртенгизинде Шапыйт ойто ло иште. Кӧстиҥ ооруузы јылыйып калган, таҥышкынды чечип таштаган. Је келтей кӧслӧ нени де кӧрӱп болбос — ай-карангуй. «Байла, кӧстиҥ чели бӧктӧп турган болор, јӱре јарый берер» деп, ол ичинде сананган. Алдындагыдый ок эрчимдӱ, турумкай иш. Аш јуунадыш, ремонтный мастерскойдо иш, механизаторлор ӱредери...

Качан онын кӧзи керегинде уулдар ортодо куучын болуп турарда, Шапыйт јаҥы ла ичинде чочыдылу сананды: «Јарым јылга айрылбас кандый чел? Јылгыр больницага барар керек».

Кӧсти ренгент ажыра кӧрӱп ийерде, анда темирдиҥ сынығы јӱрди. Тургуза ла операция эдип, оны хирург магнитле чыгарып алган. Врач ийнениҥ сынығынча темирди Шапыйтка кӧргӱзип, кокурлап айткан: трактордыҥ бӱткӱл кӧлӧсӧзин кӧзиҥе јарым јылга канайып алып јӱргеҥ?

Онызы кокур болгон. Је коммунист-механизатор Кудачин Шапыйт эмди де сӱӱген ижинде арткан.

Роберт БЕРНС

КОЖОҢ

Сыгырып ийзеҥ, сакытпазым сени,
Сыгырып ла ий — сакытпазым сени.
Сыктагай энем, арбангай адам,
Сыгырып ийзеҥ, сакытпазым сени.
Сайбап клееделе, јазап ла көр:
Садтагы чеденде тежиктеҥ кир.
Сайбаган тепкиштӱ эжикке сен көр.
Је јаҥыс ла меге
Келбеечи бол кел.
Јаҥыс ла меге
Келбеечи бол кел.
Церкведе јолуксас, калак, сен санан:
Меге көрбөй, ӱӱремле куучындаш,
Је туйкайын меге кару ајыкта,
Оноҥ, калак! Меге сен көрбө,
Оноҥ, калак! Меге сен көрбө!
Кемнеҥде болзо, јажыдыс јажыр јӱр,
«Керегим јок» — деп, улуска айдып јӱр,
Кокурлап айтсаҥ, коркып ла јӱр.
Өскөзи сени блаажып албазын,
Чындап та, өскөзи блаажып албазын!
Сыгырып ийзеҥ, сакытпазым сени,
Сыгырып ла ий — сакытпазым сени.
Сыктагай энем, адам арбангай,
Сыгырып ийзеҥ, сакытпазым сени!

ФИНДЛЕЙ

— Орой тӱнде анда кем?
«Мен эмей!» — деди Финдлей.

— Уйуктап јадыс, ары јан!
«Ол төгүн!» — деди Финдлей.
— Келерге канайып тидинген?
«Тидинбей»! — деди Финдлей.
— Кылынарың сен көрмөс.
«Кылынбай!» — деди Финдлей.
— Эжикти сеге ачсаң ла...
«Ачсаң!» — деди Финдлей.
— Кижиге уйку бербезиң!
«Бербезим!» — деди Финдлей.
— Үйге сени божотсом...
«Божот!» — деди Финдлей.
— Түниле түймеен эдериң.
«Түниле!» — деди Финдлей.
— Сенле бир катап болзоң...
«Болзоң!» — деди Финдлей.
— Такып ла јолды табарың.
«Табарым!» — деди Финдлей.
— Сенле кожо мен конзом...
«Конзоң» — деди Финдлей.
— Өлгөнчө кем де билбезин!
«Јарайт!» — деди Финдлей.

***

Карлу јаашту јалаңгда,
Кайран экем,
Јокту экем,
Плащымла сени бүркеерим
Кышкы эзиннең,
Кышкы эзиннең.
Сакыбаган шыраны сеге
Салым берзе,
Салым берзе,
Сананбай да шырангды
Үлежерим мен,
Үлежерим мен.
Јаркыны јок јүрүмде
Карачкы да болзо,
Карангуй да болзо,
Јаркынду күнди сениле
Мен табар эдим,
Мен табар эдим.

Јайылган јердиң ончозын
Ал да дешсе,
Ал да дешсе,
Јаңыс ла сени ол туштa
Мен алар эдим,
Мен алар эдим.
Таштап ийгең, Джемми,
Мени таштап ийгең.
Јажына барган, Джемми,
Јажына таштап ийгең.
Сен менле кокурлап,
Ойнойтон эдиң, ӱӱрем.
Ундыбазым деп чертенип,
Оноң јӱре берген.
Јӱре бергең, Джемми,
Оноң јӱре бергең.
Бис кожо болбозыс,
Кожо болбозыс, Джемми.
Јажына качан да, Джемми,
Јаба бис болбозыс.
Карыкпайтан амыр ӧй
Капшай келетен болзо.
Јаштар аккан көстӧрим
Јабылып калган болзо.

***

Таштап ийгең, Джемми,
Мени таштап ийгең.
Јажына бардың, Джемми,
Јажына таштап ийгең.
Сен менле кокурлап,
Ойнойтон эдиң, ӱӱрем.
Ундыбазым деп чертенип,
Оноң јӱре берген.
Јӱре бергең, Джемми,
Оноң јӱре бергең!
Бис кожо болбозыс,
Бирикпезис, Джемми.
Јажына качан да, Джемми,
Јаба бис болбозыс.
Карыкпайтан амыр ӧй
Капшай келетен болзо.
Јаштар аккан көстӧрим

Јабылып калатан болзо.
Јажына уйуктап каларым.
Уйуктап каларым, Джемми!

КЫСТЫҢ КОЖОҢЫ

Туруп, мени окшойло,
Тууларды төмөн ол барган.
Боро таштарды аӷыктап,
Бош көстөрим чылаган.
Тыбыраган ӷаӊмыр, козыр тош,
Јолой ого килегер.
Туйук карлу боочылар,
Тутатпай јолды беригер!
Кубакай кышкы эӊгирлер,
Куйунды ого ийбегер.
Јерде конгон ӱӱреме
Јеӊил уйку беригер.
Адымды мениӊ адайла,
Тууларга көрӱп, бурылзын.
Јолы ичкери кычырза,
Сӱӱжи кайра кычырзын.

Алтай тилге Л. Кокышев көчӱрген.

АЙДАЙЫН ДЕГЕН СӦЗИМ БАР

Бу ла јуукта мен «Баштапкы алтамдар» деп бичик кычыргам. Ол бичикте ӱлгерлер керегинде кӧп сананып јӱрер болдым. Оныҥ учун ол ӱлгерлер керегинде бир эмеш айдайын деген сӧзим бар эди.

Је мен бу ӱч јиит поэттерди критикалап адылайын деп отурганым јок, карын олорло кожо кӧрӱм-санаана, шӱӱлтени тең ӱлежип кӧрзӧ кайдар деп отурбай.

Озо ло баштап Караҥ Кошевтиҥ ӱлгерлерин кычырып кӧрӧли. Карангда сӱрекей јакшы кӧрӱм-шӱӱлтелӱ ӱлгерлер бар эмтир.

Ортонуловко учурлап бичиген ӱлгеринде, јиит јурукчы айланыжып ӧткӧн будуктардыҥ эҥ ӧҥдӱзин јӱрегиниҥ јаркыныла јарыдып ылгаганын, бӧскӧ телекей канайда јадып турганын бойы да билбей калганын јилбӱлӱ кӧргӱзет. Керек дезе јуруктагы чечекке адару да келип уймалат, јуралган сууны салкын чырыштап ийеле, кайра болот. Јурукчы эҥир киргенче јураган. Ол керегинде сӱреен јакшы бичилген строкалар бар:

Ар-бӱткен бӧскӧ кӧчӱп,
Эбире јаҥыс ла караҥуй артты.
Эмезе:
Јурукчы телекейиҥ колтуктанып јанды.

Караҥ јӱрекле тыҥдап, угуп билер де эмтир:

«Јинји-јинји» —
Јинјидий,
Тош алдыла суу агат.
«Кӱзӱҥ-кӱзӱҥ» —
Кожоҥдый,
Кулагымда шыҥырайт.

Бу ўлгерде кыштың ап-арузын, јаш баланың кандый да музыкальный көрўмин, санаазын поэтический көргўзип салган.

Каранг Кошев улустардың ижи, јўрўми керегинде көп сананып турганын «Койлор кўткен кижиге», «Койлоп јўреле», «Каргандар» деп ўлгерлери керелейт. «Ырыс иштезе, ырыс иште!» — деп, койчының уур, шыралу ижин көргўзип, бот бу ырыс деп айдат. Шыралап, суу-јутка ёдўп, јылдыстанг көп койлор ёскўрип салза, ырыс ол бо? Нениг учун? Јартаар керек. Иш, иш ле, је сен качан јажына ла шыралазанг, ол ырыс эмес ине. Мен бодозом, бис «ырыс» деген сёсти тонг ёткўре калай шўўп јадыбыс. «Куйбурып иште, јенў ол, шыралазанг — ол ончозы иштин ырызы» — деп, бис айда салып ийдибис. Улустың јўрегинде ырысту кўўн-санаа сўрекей көп. Је оны бис поэтичеокий терең шингдебей турганыс коомой. Јангжыккан кылык-јанг, кижиниг ишке таскап, ўренип калганы ырыс деген сёскё тўнгей эмес.

Карангның ўлгеринде меге јарабай турган неме мындый: эп-јок тўнгдештирўлер көп учурайт:

Кандый ырыс! Телекейдиң баштамы
Бўдўмин, алтын сайдый, бедреерге.
Улустың көзине эмдий тамызып,
Кайрал сананбай, берип јўрерге.

«Алтын сай», «эмдий» дегени келишпейт. Кёскё урза, ачу, кёс јашкайактып, тумантып јат, ар-бўткеннинг јаражын көрзё, көстёрдиң тўбинде учы-куйузы јок сўўнчи ойгонор. Алтын — ол јес ошкош ёнгдў неме. Эң јараш тангдакты бис алтынга тўнгдеерге јангжыгып калганыс. Ол озогы кўўн-санаанының арткан-калганы. Алтын, мёнгўнг, кўмўш, алмаз поэзияның эң артык будугы болотон ёй ёдўп калган эмес пе?

Карангның тили кезик јерде сўреен эптў ле јараш:

Телекейге сўўш јўрер.
Сакыбаган кар чылап.
Сакыбаган јааш чылап,
Телекейге оўўш јўрер.

Карангның једимдерин ўзе тоолоп болбозыс. Онының ўлгерлеринде сўреен јакшы, чокум поэтический көрўмдер бар:

Эң чайбулу суучактар —
Сенинг чачтарың.
Эң јажытту телекей —
Сенинг јўрегинг...

***

Эмди саҥ башка, солун экинчи јиит поэттиҥ, Байрам Суркашевтиҥ, ӱлгерлерин көрзөбис кайдар. Байрам Суркашевтиҥ ӱлгерлери сӱреен музыкальный да, тереҥ көрӱм-шӱӱлтелӱ де. Онып тили чокум алтай, угарга јилбӱлӱ. Бир де јерде кажык јер јок. Онып ӱлгерлеринеҥ бир канча ӱзӱктер алып көрөли:

Апагаш ӱлӱш чачынаҥ
Айдыҥ чогы јаркындайт.
Араай јӱзӱп баргажын,
Айдыҥ көли јаркындайт.
Эмезе:
Кӱнге јылынган
Кӱнөрӱк кыраларда
Суузаган кӱн
Чалындарды ичкен.

Ырааkта, ырааkта
Чаҥкыр талада
Чечектериҥ өҥин
Эҥир ичкен.

Јылдастар ыйлажып,
Чечектерге килеген.
Көстөриниҥ јаштарын
Јалбыраktарга тӱжӱрген.

Бу сескир-сезимдӱ сөстөр. Мында тил ле музыка кожулып калган. Байрамныҥ ӱлгерлери кижиниҥ көрӱм-санаазын курчыдарына болужат. Андый да болзо, Байрам философский шӱӱлтелӱ көп ӱлгер бичиген болзо, сӱреен болор эди. Байрам, јӱректиҥ тӱбинде угулар-угулбас, көрӱнер-көрӱнбес јилбӱлӱ тымык јараштарды сезер кылдардаҥ башка јӱрӱмниҥ тӱҥкӱлдеген базыдын сезер кылдар база барын ундыба! Ол кылдарга сабарларыҥла тийип көр.

***

Бронтой Бедюров көп шӱӱнип, сананып јӱрген поэт. Албатызыныҥ өткөн јолын, келер јӱрӱмин билип аларга албаданат. «Ак сындар» деп ӱлгеринде ол айдат:

Чачылып барган албаты,
Чакты көргөн ак сындар,

Чаңкыр ынаарга бастырып,
Чарчалып калган кан сындар.
Эмезе:
Унчукпас телкем, унчуксаң!
Учың сениң кайда не?
Өскө усты көрөтөн
Өй качан бир болгой не?

Өскө дө көп ӱлгерлеринде учына чыкпай шӱӱниң арткан санаалар керегинде бичийт.

Ол коомой эмес. Эмдиги өйдө сананар керек, шӱӱнер керек, је шӱӱлтениң учына једип, јӱрӱмге тузалу алтамдарга кычырза, мактулу керек ине! Алтай ӱлгердиң тамырланып айдылар эп-аргазын Өронтойдың ундыбай турганы јакшы.

Элем-селем, тӱуларым!
Эбирип сеге келерим.
Эне-јерим санаамда,
Эбирер јолдор алдымда.

Эмди мен статьямды божодып јада, поэзия керегинде слерле кожо бир текши шӱӱлте шӱӱжер кӱӱним бар. Бу ӱлгерлерди кычырып көрзө, кандый да текши тӱңгейлери бар ошкош. Ол ло јажыл туулар, санааркаш, сындар, ай, јылдыстар, телекейдиң тӱбин сананган учы јок санаалар, ол ло кара көстөр. Мен бодозом, кажы ла поэттиң јаантайын ла салбас аңылу тайанган шӱӱлтези, бичийтен эп-аргазы бар болор керек. Јӱрӱмде су-кадык, сызы јок, кижи сӱӱнип көргөдий јараштар бар. Јаңыс ла оны көрӱп, шиңдеп билер керек. Ол бу ла чӱми јок јӱрӱмде. Оны тап, улусты сӱӱндир!

А. ЕРЕДЕЕВ.

БАЗА КАТАП АЛТАЙ КРИТИКА КЕРЕГИНДЕ

Мен бойымныҥ бу кичинек статьямда бир кезек шӱӱлтелеримди айдарга турум. Оныҥ учун статьяны бистиҥ критиктер чилеп озогызынаҥ бери баштабай јадым. (Чындап та, бистиҥ критиктер де, писательдер де бир ле кичинек критический шӱӱлте бичигилезе, озогызынаҥ бери баштагылаар. Торт ло чӧрчӧк айдып турган неме ошкош: «озо, озо озо чакта, отурган поэттер јок туштa»...)

Айдарда, куучынды эмдиги ӧйдӧги поэттердеҥ ле писательдердеҥ баштайлыктар. Совет јаҥныҥ 50 јылдыгын бис канайда уткыганыс? Бисте оморкогодый кандый једимдер, ачынгадый кандый једикпестер бар? 50 јылдыҥ туркунына бичилген произведениелер сӱрекей кӧп. Олорды мен тоолобозым да, нениҥ учун дезе олордыҥ кӧп сабазын критиктер де, ученыйлар да шиҥжӱлеп салган.

Је андый да болзо кезик јарлу произведениелер керегинде бичилген иштер јабыс кеминде ле калай бичилген деп айдар керек. П. Кучиякгтыҥ произведениелериниҥ башказы керектердиҥ де, шиҥжӱчилердиҥ де ајарузына тереҥ кирбеген. Ол нениҥ учун андый?

Мен бодозом, элдеҥ ле озо кӧп критиктерде ле шиҥжӱчилерде бойыныҥ творческий шӱӱлтелери јок. Белен шӱӱлтеле диссертациялар бичиирге јакшы, је андый иштердеҥ наукага да, обществого до туза јок.

Је темдек эдип калганчы јылдарда бичилген критический ле научный иштерди алып кӧрӧликтер:

1. Т. С. Тюхтенев. «20 јылдардагы алтай литература».
2. В. И. Чичинов. «30 јылдардагы алтай литература».
3. С. С. Каташ. «Алтай советский литература».
4. З. С. Казагачева. «Алтай литература» ла оноҥ до ары...

Бу иштерди јазап шиҥдеген кычыраачы алтай литератураны сӱрекей кӧп писательдер тӧзӧгӧн деп бодоор. Тоого киришкен авторлор керегинде мен бир де коомой неме айтпай јадым. Је бу научный ла критиче-

ский иштерди бичиген улус бойлорыныҥ алдына кандый задача тургусканын мен бир де кичинек оҥдобой јадым.

Айса, олордыҥ бичиген ижинде канча ла кирези көп авторлордыҥ ады адалза, олордыҥ ижи анча ок кирези тоомјылу болор деп бодогылайтан эмеш пе? Айса 20 ле 30 јылдарда ӱлгерлер бичиирге албаданган Озочинов, Бедюров, Борбуев ле оноҥ до өскө авторлор алтай литератураныҥ өзӱмине чын ла јаан салтарын јетирген болор бо?

Ол јылдардагы алтай улустыҥ текши көдӱриҥизи, творческий тебӱзи чын бийик болгон. Совет јаҥ алтай албатыныҥ јажытту кӱчин јаймдаган кийининде, кажы ла алтай кижи бойыныҥ талантын табарга кӱӱнзеген. Анайып алтай советский фольклор тӧзӧлгӧн:

Карагайдыҥ будагы
Касталганча, сынза торт.
Кара јаҥыскан јӱргенче,
Комсомолго кирзе торт.

Эмезе мындый кожоҥ:

Кой балазы чыдаза,
Комургай бажын сый чайнаар.
Колхоз-совхоз тӧзӧлзӧ,
Којойым-байлар јоголор...

Бу өрөги айдылган авторлор андый улустыҥ тоозында болгон. Је бу текши јарлу кожоҥдорды чӱмдеген улустардыҥ ады эмдиге јетирбеҥниҥ де учун адалбай јат. Онызы ачымчылу. Нениҥ учун дезе, ол ады јок авторлордыҥ чӱмдеген ӱлгерлери кожоҥ болуп, алтай албатыныҥ фольклорында артып калган. Өрөги айдылган авторлордыҥ ӱлгерлери фольклорго до кирбей, литературага да салтарын јетирбей, газетный стихтер болуп ундылып калган. Мынаҥ улам научный ла критический иштер бичип турган нӧкӧрлӧр (Т. Тюхтенев, З. Казагачева) бойлорыныҥ ижинде бу суракгарды тереҥ шиҥжӱлеп көрбөгӧн деп айдар керек.

Кандый да иште эдилген немени (факттарды) тоолоорго јеҥил, је ол факт нениҥ учун болгон, не учурлу болгон, онызын јартап шиҥдеерге кӱч. Бу каруулу тереҥ научный иш болуп јат.

Т. Тюхтенев ле З. Казагачеванын иштеринде јаҥыс ла мындый једикпестер эмес. Көп произведениелер јаҥыс ла статистика ажыра тоололып јат. Ол произведениелердиҥ учурын кычыраачылар бойлоры да јакшы билер. Је олордыҥ научный учуры кандый, онызы кемге де јарт эмес. Научный иш — кем кандый бичикти канча јылда бичигенинде эмес, оныҥ социальный ла идейный учурында. Онызы текши јарлу.

Андый ок једикпестер С. С. Каташтыҥ бичиген иштеринде база бар. Кажы ла критик эмезе научный ишчи мынайда бичип темигип

калган: «Бу произведение алтай литературага јаан салтарын јетирген»...

Кандый салтарын јетирген, ненинг учун јетирген, онызын јанғыс ла авторлор бойлоры билер.

Научный ишчилердинг ле критиканың база бир сӱрекей јаан једикпези мындый: өткөн өйдө кандый бир автордың бичиген сок јанғыс јӱдек ӱлгерин ончолоры орой тудуп шингдегилеп јадар, а эмдиги өйдинг канча-канча произведениелери көстинг кырында.

Ол ненинг учун андый? Јалтаныш эмеш пе? Јаан тоомјылу улус озо нени айдар деген шӱӱлте болбос по? Андый болзо, слер творческий ишке не керектӱ? Шингдегедий, бичигедий произведениелер бойының ачаачыларын сакып јат. Мен бодозом, андый улус кыйалта јок табылар.

Ононг база бир мындый неме:

Кем-кем кандый бир произведение керегинде бойының ич-шӱӱлтезин чыгара айдып, общественностьтың алдына јетирзе ле, артканлары, торт ло эрмектежип алган немелер чилеп, ээчий баргылаар! Андый шӱӱлтелерин ажындыра озо не айтпаганына торт ло кижи кайкаар.

Мен бодозом, мындый неме творческий ишке сӱрекей јаан ачамыгын јетирип јат. Андый неме качан да болужын јетирбес. Мынызы бистинг меелерис јалку болгонын керелеп јат. Јалку мееле јакшы литератураны качан да эдип болбозынг. Санаабыста бар болзо, сарынганыс башка.

А кандый ла творческий иш элденг ле озо автордоң акты-чекти некеп јат. Андый болбозоң, ак чаазынды тегин јерге чоокырлаба да.

Текши өзӱмис бӱгӱнги кӱнде јаан сурак боло бергени ол ончобысты тегиндӱ сӱӱндирбейт. 50 јылдың туркунына сӱрекей јаан иштер эдилген де болзо, је јадын-јӱрӱм бистерденг көпти некеп јат.

Бӱгӱн алтай поэзиянын ла прозанын алдында турган некелтелер бай культуралу албатылардың алдында турган некелтелерле тең туруп јат дезем, ол чын болор. Бистинг алтай поэттердинг ле писательдердинг тузаланатан эп-аргалары алдындагы өйлӧргӧ көрӧ, сӱрекей көп лө байлык. Ол эп-аргалар кажы ла автордың кӱчи ле онын таланты болуп јат.

Јанғы өйлӧр јанғы эп-аргалар некеп турганы бистинг ончобыска јарт Је ол эп-аргаларла литературный иште канайда тузаланып јадыс?

Кандый да өйдө, кажы ла албатының бойының анғылу национальный јӱзи ле интернациональный кебери бар. Г. Ломидзе «Вопросы литературы» деп журналда ол јанынанг сӱрекей чын бичиген деп бодойдым.

Бу јанынанг бистинг алтай литературада бир кезек айалгаларды шӱӱп көрӧликтер. Алтай литература јанғы ла тӧзӧлип турарда, јанғы, коммунистический идеяларды озогы алтай кебер (форма) ажыра айдынган. Ол кебер алтай албатының фольклорный кебери болгон. Өй-

лӧр ӧдӱп, кӧп јаҥы содержаниелӱ идеялар келгениле коштой, алтай литератураныҥ кебери соҥдоп то болзо, је кожо ӧскӧн. Онызы јарт. Бӱгӱнги керектерди озогы алтай кожоҥдордыҥ кебериле эмезе алтай чӧрчӧктӧрдиҥ кебери ажыра айдып болбозыҥ. Темдек эдип мынайда бичип көрӧликтер ле:

Карагайдыҥ будагы
Касталганча, сынза торт.
Карыгып тегин јӱргенче,
«Капиталды» кычырза торт.

Мындый эп-арга Совет јаҥ јаҥы ла башталып турарда эптӱ болгон. Ненинҥ учун дезе кӧп улус бичик билбес болгон. Эмди бистиҥ поэттер мынайда бичизе, улус шоодып каткырыжар. Эмди улустыҥ, ӧйдиҥ некелтези сӱрекей бийик. Поэттиҥ алдындагы некелтелер дезе онон до бийик.

Јаҥы ӧйлӧрлӧ кожо јаҥы поэтический эп-аргалар табылып тургаын бис јаҥы ла шиҥдеп көргӧнис. Је ол јаҥы поэтический эп-аргалар канайда, кайдаҥ табылып турган?

Биске кӧп поэтический эп-аргаларды улу орус литература бергени текши јарт. Је ол эп-аргаларды бис бойыстыҥ литературабыска бодоп ло кондырып алган эмезис. Кӧп эп-аргалар бистиҥ литературабыска келишпеген, кӧбизи бистиҥ национальный санаа-шӱӱлтебиске јарайла, алтай албатыныҥ литературазыныҥ текши ӧзӱмине јаан салтарын јетирген (темдектеп, Чевалковтыҥ кӧчӱрген баснялярын алалытар).

Је алтай литератураныҥ тӧзӧлгӧзи, оныҥ тыны, оныҥ национальный јӱзи алтай албатыныҥ кӧп чактардаҥ бери чӱмдеп келген кожоҥдорыныҥ ла тоозы јок чӧрчӧктӧриниҥ качан да ӧлбӧс тынында болгон.

Бу фольклордыҥ тыны јаҥы тӧзӧлгӧн алтай литератураныҥ кебери боло берген. Кажы ла келген јаҥы ӧйлӧрлӧ, јаҥы идеяларла кожо ол кебер кубулып, је тӧс тынын, тӧс кеберин јылыйтпай јат.

Мыны мен сӱрекей јаан учурлу айалга деп бодойдым. Ненинҥ учун дезе калганчы беш-алты јылдыҥ туркунында бистиҥ алтай поэттердиҥ ле писательдердиҥ ортозында јаан блааш болуп јат. Јиит поэттер В. Самыков, Б. Укачин, Ш. Шатинов ло онноҥ до ӧскӧлӧри алтай литератураныҥ текши кебери эски, јаҥыс јаан шӱӱлтелерди айдарга мындый кебер тапчы деп, чӱмдӱ ле европейский кебер тузалангылайт.

Онызы кажы ла поэттиҥ бойында. Мен олорды бир де бурулабай јадым, је алтай тилдиҥ мойынын бу уулдар европейский галстукла кезе тарткылап ийерде, оныҥ тыны чыга берген немедий билдирип јат.

Каҥдый ла ченемел тузалу. Је бис тӧрӧл тилистиҥ текши учурын тереҥ билип, оныҥ ӧзӧтӧн тӧс законынаҥ кыйа баспас учурлу.

Бистиҥ санаа-шӱӱлтелерис башка, је келетен ӧйлӧр бистердиҥ санааларысты ла ӧткӱрген ченемелдеристи бойыныҥ јаргызыла темдектеп койор.

Лазарь КОКЫШЕВ

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТӦЗӦЛГӦНИ ЛЕ ӦСКӦНИ

Бистиҥ ороонныҥ албатызы советский государство тӧзӧлгӧн кӱннеҥ ала 50 јылдыгын кӧдӱрингилӱ темдектеп байрамдаган. Бу улу-јаан учурлӱ керек бистиҥ албатыныҥ ӱӱрӱмине јаан салтарын јетиргени кӱнӱҥ сайын там ла јарт билдирет. Онын учун, мен бодозом, бу юбилейный јылда литературный иштиҥ кезик итогын эдип, эмдиги литератураныҥ тӧс сурактары керегинде айдып ла алтай литератураныҥ бу ӧйдӧги айалгазы керегинде куучындажар керек.

Бистиҥ кычыраачылар алтай латературага, Туулу Алтайдыҥ писательдеринииҥ творчествозына јаан ајару эдип, Совет јаҥныҥ јылдарында алтай литература канайда тӧзӧлип ле ӧскӧнин, калганчы ӧйдӧ алтай писательдер канайда иштегенин ле олордыҥ творческий пландары кандый болгонын, Советский государстваныҥ мактулу 50 јылдык юбилейин олор канайда уткыгандарын билип аларга кичеенгилейт.

Элдеҥ озо, алтай литература тӧзӧлип ле ӧскӧнииниҥ историязы керегинде айдар керек. Автономный область тӧзӧлгӧн ӧйдӧҥ — 1922 јылдаҥ ала тӧзӧлип ле ӧскӧн алтай литература мындый бӧлӱктерге, јартап айтса, 20-чи, 30-чы јылдардыҥ литературазына ла Ада-Тӧрӧл учун Улу јууныҥ ӧйиндеги литературага бӧлинет. 20-чи јылдардыҥ литературазы П. А. Чагат-Строевтиҥ ле М. В. Мундус-Эдоковтыҥ творчествозыла, 30-чы јылдардагы литература П. В. Кучияктыҥ, Ч. А. Чунижековтыҥ ла бир канча јиит поэттердиҥ творчествозыла колбулу. Ада-Тӧрӧл учун Улу јууныҥ јылдарында литературада анчадала П. В. Кучияк, Ч. А. Чунижеков ло Ч. И. Енчинов эрчимдӱ турушкан. Оноҥ ары дезе јууныҥ кийининдеги ӧйдӧги литература ла эмдиги литература барып јат. Бу ӧрӧ айдылган ӧйлӧрдӧгизине кӧрӧ, алтай литература эмдигизи чилеп качан да јаранып ӧспӧгӧн. Бистиҥ литератураныҥ ӧзӱми керегинде айдып тура, алтай албатыныҥ озогыдагы поэтический јаҥжыгузына ајару эдер керек, ненииҥ учун дезе, кандый ла литература бойы ла алакӧҥӧ табылып келип турган эмес, ондо бойыныҥ тӧзӧлгӧзи, тазылы бар.

Бис алтай литератураныҥ тӧзӧлгӧзин фольклор болгон деп айтса-

быс, јолду болор. Революциядаң озо бичик-билиги јок албатылар бойының саная-шўўлтезин фольклор ажыра айдып туратаны эмди кажыла кижиге јарт. Алтай улуста кайлап, куучындап айдар чөрчөктөр, туужылар, утка сөстөр сўреен көп. Алтай албатының эпический культуразы байлык болгоны научный литературада темдектелген.

Алтайларда јўстең ажыра эпический произведениелер бар. Чөрчөктөрди кайлап, куучындап айдары Туулу Алтайда эмдиге јоголбогон. Каргандар ортозында кайчы улус эмди де учуражып турат. Алтай чөрчөктөрди бичиири јанынаң иш јылдың сайын өдөт. Ат-нерелў чөрчөктөрдиң 5 томы кепке базылып чыккан. Чөрчөктөрди, фольклорды научный јанынаң шиңдеп көрөр иш улалып туру. История, тил ле литература аайынча институтта фольклордың ла литератураның секторы бар.

Алтай литература фольклорло колбулу болгоны оның национальный ангылу башка бўдўмин керелейт.

Туулу Алтайда литературно-творческий иш автономный область төзөлгөн тарыйында ла башталган. Национальный литератураны төзөлө өскўрери керегинде сурак 1923 јылда февраль айда өткөн баштапкы областной партийный конференцияда шўўлген. 20-чи јыл башталып турарда партияның обкомының ла облисполкомның јөби аайынча область ичинде литературный организациялар — литературный коллегия ла көчўриш јанынаң комиссия төзөлгөн, эң ле бичикчи деген алтай улусты бу организациялар литературный ла журналистический ишке тартып алгандар.

«Кызыл Ойрот», «Ойроттың комсомолы», «Крестьян улустың газеди» ле «Белен бол» деп областной газеттердиң редакциялары ла бичиктер чыгарар издательство Совет јаңның баштапкы јылдарында јаңгы бичип турган авторлорды литературный ишке тартып алары ла олордың произведениелерин јарлаары јанынаң јаан иш өткўргендер. Ол өйдөги баштапкы корреспонденттердиң ле јаңы бичип турган авторлордың ортозынаң соңында јаан писательдер табылып келген. Андыйлары ВЦИК-тиң члени Павел Александрович Чагат-Строев, баштапкы алтай драматург Мирон Васильевич Мундус-Эдоков, карган алтай писатель, ол туштa газеттиң јурткоры болгон Чалчик Анчинович Чунижеков, јарлу алтай писатель Павел Васильевич Кучияк болуп јадылар. Јирмезинчи јылдарда јаан литературно-творческий ишти јиит автономный областтың каруулу партийный, советский ле комсомольский ишчилери бўдўрип туратан. Алтай литература төзөлип турган баштапкы өйдө эң ле элбеде таркадылган жанр кожоңның лириказы болгонын айдар керек. Ол өйдө јаңы ла баштап бичип турган јиит авторлордың ўлгерлери албатының оос поэтический традициязыла колбулу болгон. Поэттер бойының ўлгерлеринде ле кожоңдорында алтай фольклордың јаңжыккан эп-сўмелерин тузаланып туратандар. Керек

дезе јирмезинчи јылдардагы јарлу јаан поэт П. А. Чагат-Строев ге бойының творчествозында албаты фольклорынаң, алтай чөрчөктөрдиң салтарынаң айрылып болбой турган. Темдектезе, ол алтай албатының ат-нерелӱ чөрчөктөрине келиштире Ленин керегинде «Ойгор-Баатыр» деп јаан туујы чӱмдеген.

Бу туујыда поэт ишмекчи классты Темир-Баатыр деп, крестьянстволы Јер-Баатыры деп адап, өштӱлерди дезе јескинчилӱ јеек-јылан ошкош эдип көргӱзет. Алтай фольклордың јӱзӱн-базын жанрларын тузаланып, П. А. Чагат-Строев «Кара-Корум» деп база бир јаан туујы бичиген. Бу туујыда ол Алтайда болгон гражданский јууны јурап, революционный албаты-калыктың контрреволюцияла таргызын көргӱзет. Је бу произведениеде Чагат-Строев фольклорный жанрлардаң айрылып, социалистический реализмниң эп-сӱмелерин тузаланарына көчӱп јат. Оноң ары бичиген произведениелеринде писатель поэтический творчествозын јарандырып, јаан једимдерге једип алат. Туулу Алтайда Совет јаң тургузылган кийининде база бир јаан писатель Мирон Васильевич Мундус-Эдоков болгон. Ол бойының литературный ижин орус литератураның талдама произведениелерин алтай тилге көчӱреринең баштаган. 1924 јылда ол «Ойрот-школы» деп кычырар бичикти, 1925 јылда дезе «Таң-Чолмон» деп экинчи книганы чыгарып, ондо бойының чӱмдеген ӱлгерлерин ле утка сөстөрин јарлаган.

Мундус-Эдоков драматург та болгоны алтай литературада јарлу. Ол «Калым», «Алтын көл», «Канза» деп пьесаларын самодеятельный коллективтер тургусканда, улус сӱрекей јилбиркеп көрӱп туратандар.

Мундус-Эдоковтың 1925 јылда бичиген «Невестка» («Келинек») деп драмазы оның сыраңай ла јаан деген произведениези деп бодолот. 1928 јылда драматург «Озогызы ла эмдигизи» деп пьеса бичиген. Бойының драматический произведениелеринде ол јадын-јӱрӱмде болуп турган јаан учурлу керектерди көргӱзип, улустың ал-санаазында озогызынаң артқан-калганыла тартыжат. 1929 јылда писательдиң поэтический ле драматургический произведениелериниң «Јарыткыш» деп бажалыкту книгазы чыккан.

Мундус-Эдоковтың творчествозы алтай литератураның оноң арыгы өзӱмине јаан салтарын јетирген. Ол јылдарда Туулу Алтайда бир канча јиит литераторлор Мундус-Эдоковтың творчествозына тайанып, иштеп туратандар. Андыйлардың бирӱзи кажы ла јанынаң бичип билер јаан талантту писатель Павел Васильевич Кучияк болгон. Оның литературный ижи анчадала одузынчы јылдарда сӱрекей јарана берген.

П. В. Кучияктың творчествозы керегинде сӱреен көп литературоведческий иш бичилген. Оның ады-чуузы јаңыс ла бистиң область ичинде эмес, је оноң до өскө јерлерде текши јарлу. Писательдиң произведениелери орус тилге көчӱрилип, Москвада, Новосибирскте ле Горно-Алтайскта көп катап чыгарылган.

Быјыл март айда писательдиң чыккан кӱнинең ала 70 јылдыгы

темдектелген. Бу юбилейный јылга учурлай јербойының издательствозы писательдиң ончо произведениелерин кепке базып чыгарар. Бойының творчествозыла П. В. Кучияк бистиң литературада јаан энчи артырган. Алтай литератураны ол социалистический реализмниң элбек јолына ууландырып салган. П. Кучияк бастыразына шыдар литературный жанрларды бичиген. Ӱлгерчи албаты-јонының јӱрӱмин ле историязын көргӱзип турган көп јилбилӱ ле идейно-тематический учурлу ӱлгерлер ле туӱлар чӱмдеген. П. В. Кучияк баштапкы јаан прозаический произведениелер бичиген писатель болгоны ончозына јарлу. Ол «Аза јаланг» деп баштапкы повестьти бичип, Туулу Алтайда баштапкы ӧмӧликтерди, калапту классовый тартыжуны көргӱскен. П. Кучияктың драматург та болгоны алтай литературада јарлу. Оның «Чейнеш», «Оролор», «Гузак» деп ле онон до өскӧ пьесалары национальный театрдың сценазында сӱрекей мӧрлӱ ойнолып, оның репертуарының тӧзӧлгӧзи боло бергендер. Писательдиң произведениелерине партийный ла идейный кӱӱн-санаалар шинеп ӧдӱп калган, оның произведениелери чындыгыла, художественный јанынаң эптӱ бичилгениле анғыланат.

Ада-Төрӧл учун Улу јууның јылдарында П. В. Кучиякла кожо Ч. И. Енчинов, Ч. А. Чунижеков ло орден тагынган кайчы Н. У. Улагашев иштегендер. Јуу-согушту јылдарда писательдердиң произведениелериниң тӧс тематиказы советский улустың патриотизми, јалтанбазы ла эрчимдӱ ижи болгон.

Јуу божогон кийининде Туулу Алтайда литературный биригӱ ойто тӧзӧлип, јиит авторлор, ӱренип турган јашӧскӱрим, областной газеттердиң, радионың ла издательствоның ишчилери онын ижине кириже бергендер.

Је јиит авторлордың творчествозы албаты-јонның өзӱп турган некелтезин јеткилдеп болбой турган. Јадын-јӱрӱмде болуп турган јаан учурлу керектер бу јылдардагы јиит писательдердиң произведениелеринде чала-была, калай көргӱзилип туратан. Авторлордың көп нургуны јангыс ла ӱлгерлер бичийтен. Прозаический произведениелер каа-јаа ла бичилип, пьесалар дезе чек бичилбейтен. Профессиональный ӱредӱ, художественный ус болорын кӧдӱрери јанынаң керек анчадала коомой болгон.

Онон улам партияның Горно-Алтайский обкомы, СССР-диң писательдериниң Союзының правлениезиле кожо, алтай литератураны өскӱрерине амадап, бир канча чокум иштер өткӱрген. «Алтайдың тууларында» деп литературно-художественный альманахты улай чыгарып турары керегинде јӧп чыгарылган (1950 јыл). Јербойының партийный ла советский органдарының баштанкайыла 1951 јылда алтай тилди ле литератураны өскӱрерининг сурактары аайынча научный конференция өткӱрилген. Ол «Алтай литератураның айалгазы керегинде» јӧп јарадып алган. Оның кийининде јаан удабай, область ичинде алтай албатының историязын, тилин ле литературазын ӱренери јанынаң научный шинжӱ

өткүрер институт төзөлгөн. Писательский организацияны төзөөрине белетөнери јанынаң иш көндүккен. Мындый јаан учурлу иштер өткүрген шылтузында Туулу Алтайда литературно-творческий иш кезем јарана берген. Јиит, шыраңкай авторлор А. Адаров, Э. Палкин ле Л. Кокышев Москвада литературный институтта үренерине ийилген. Поэттер ле прозаиктер Чалчак Чунижеков, Александра Саруева, Иван Кочеев, Сазон Суразаков, Владимир Кучияк творческий ижин оноң ары улалтып, бир канча јаңы произведениелер бичиген.

1958 јылда Горно-Алтайский автономный областьта советский писательдердиң Союзының отделениези төзөлгөн. Андый болгондо, Туулу Алтайдың писательдери творчески јанынаң өзүп ле иштеерине јакшы айалга төзөлгөн болгон. Партияның ла башкарунын јетирген килемјизине алтай писательдер төрөл јеринин јүрүмин көргүзип турган јаңы јакшынак произведениелер бичигениле каруу бергендер.

Эмди областной отделениеде писательдердиң Союзының 11 члени тоололот. Олор Ч. Чунижеков, А. Саруева, И. Кочеев, А. Демченко, С. Суразаков, К. Козлов, А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин, Г. Кондаков, Б. Укачин. Область ичинде олордоң өскө јирмеден ажыра јиит авторлор бар. Олордың кезиги бир канча јуунтылар ла произведениелер кепке базып чыгарган. Андыйлары поэттер В. Кучияк, В. Самыков, Ш .Шатинов, А. Ередеев, Н. Тепуков, И. Шинжин. Оноң өскөлөри газеттерге ле журналдарга бичип турулар. Бичиирин јаңы ла баштап турган авторлор С. Суркашев, К. Кошев, В. Теркин, К. Бидинов, К. Төлөсов, С. Манитов ле оноң до өскөзи.

Туулу Алтайда писательский организация төзөлгөн кийиндеги чилеп, јиит алтай литература качан да өспөгөн деп айтсабыс, јастыра болбос. Шак ла бу јылдарда алтай писательдердиң көп сабазының адыјолы јарлу боло берген. Бу мындый сүүнчилү једимдер бойы келген эмес, олорго бис алтай албатының национальный культуразын өскүрери јанынаң партия ла башкару јаан килемји эткен шылтузында једип алганыс.

КПСС-тиң XXIII съездиниң исторический јөптөри ле КПСС-тиң јаңы Программазы алтай литератураны өскүринде јаан учурлу болгондор. Бу јылдарда алтай писательдердиң произведениелерин кепке базып чыгарганы јанынаң бир канча тоолор айдалы. Јаан үйениң писательдериниң, темдектезе, М. В. Чевалковтың, П. А. Чагат-Строевтиң, М. В. Мундус-Эдоковтың, П. В. Кучияктың произведениелери керегинде айтпаза да, алтай кычыраачылар көп јиит авторлордың произведениелерин јилбиркеп кычырып турулар.

Јербойының издательствозы калганчы өйдө Л. Кокышевтиң «Арина» деп романын, балдарга учурлап бичиген эки повезин ле үлгерлериниң төрт јуунтызын кепке базып чыгарган. Бу јуукта дезе Л. Кокышевтиң романы орус тилге көчүрилип, «Сибирские огни» деп журналда јарлалган. Өткөн јылда карган алтай писательдиң Чалчык Чунижеков-

тың «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан. Бу ок өйдиң туркунына А. Адаровтың «Түндеги јылдыстар», «Бурулганы», «Амаду» деп повестьтери ле куучындары, ӱлгерлериниң бир канча јуунтылары, Э. Палкиниң «Кулун киштейт», «Алан» деп повестьтери, ӱлгерлериниң ле туујыларының јуунтылары, К. Козловтың, С. Суразаковтың, В. Кучияктың, А. Саруеваның, Г. Кондаковтың, Б. Укачиниң, Ш. Шатиновтың ла оноң до өскөлөриниң ӱлгерлериниң јуунтылары чыгарылган. А. Демченконың, И. Кочеевтиң, И. Шодоевтиң, М. Качкышевтиң ле У. Садыктовтың книгалары ак-јарыкка чыккан. «Јылдыс» деп литературно-художественный альманах улай чыгарылып туру. Оның страницаларына јаңы бичип турган авторлордың произведениелери салынат. Литературный јуунтының калганчы номерлери учуры да, жанрлары да јанынаң алгажын, алдындагызынаң артык болуп турганын тедмектеер керек. Бу мының ончозы алтай литература идейный ла художественный јанынаң озуп, јаранып турганын коргузет.

Је андый да болзо, мындый шӱӱлте эдерге келижет: бу кепке базылып чыккан произведениелер ончозы ла јакшы бичилди эмеш пе? Олордың эстетический ле художественный учуры кандый, олорды 10—15 јылдың бажында улус јилбиркеп кычырар ба?

Не ле немениң эң јаан кемјӱзи өй болуп јат. Ол бойының карамкайрал јок ылгамалын баштап туру.

Эмдиги өйдиң јаан учурлу темалары бичилип, јаңы јӱрӱм учун тартыжып турган советский улустың сӱр-кебери јуралып турганы алтай писательдердиң идейно-художественный өзӱмин керелейт. Бистиң писательдердиң суракгарды элбеде тургузары да тынгый берди. 10 јыл мынаң озо алтай бичиктер јӱк ле јербойында чыгарылып туратан болзо, эмди бистиң авторлордың книгалары орус тилге көчӱрилип чыгарылат. Темдектезе, Л. Кокышевтиң ӱлгерлериниң јуунтызын бу јуукта Москвада «Советская Россия» деп издательство орус тилле кепке базып чыгарган. Эмди дезе онын «Арина» деп романы ла «Трубачи» деп јуунтызы орус тилле чыгарылды. Э. Палкиниң ӱлгерлериниң јуунтызын Москвада ВЛКСМ-ниң Төс Комитединиң «Молодая гвардия» деп издательствозы кепке базып чыгарган. Алтай писательдердиң ӱлгерлериниң «Туулу Алтайдың ӱндери» деп бажалыкту јуунтызы анда ок чыккан. Бу ла јаңы дезе Э. Палкиниң, А. Адаровтың, Б. Укачиниң ле оноң до өскө авторлордың јаңы бичиген ӱлгерлери орус тилле чыгарылган. Бистиң писательдердиң произведениелерин орус тилле чыгарары јанынаң Барнаулдың да издательствозы јаан иш өткӱрип туру. Краевой издательство Туулу Алтайдың поэттериниң А. Адаровтың, К. Козловтың, С. Суразаковтың ӱлгерлериниң јуунтыларын, А. Демченконың романдарын кепке базып чыгарган. Алтай писательдердиң произведениелери Москваның журналдарында, «Сибирские огни» деп журналда ла «Алтай» деп альманахта јарлалып турар боло бергени сӱӱнчилӱ. Бистиң

писательдердиң творчествозын јарлу советский писательдер јарадып турганы, олор керегинде төс газеттерде бичилип турганы алтай писательдердиң талдама произведениелери советский улусты воспитывать эдерине болужып ла албатының культуразының төс бөлүги боло бергенин көргүзет.

Алтай писательдер бойының кычыраачыларын карындаштык литературалардың, анчадала орус светский литератураның јаан једимдерисле таныштырарына кичеенип, олорды төрөл тилине көчүрип чыгарып турулар. Темдектезе, М. Шолоховтың «Көдүрилген солок» деп, А. Фадеевтиң «Јиит гвардия», Д. Фурмановтың «Чапаев», А. Копелевтың «Улу көчүш», С. Токаның «Араттың сөзи» деп романдары, Чингиз Айтматовтың повестьтери ле оноң до өскө көп произведениелер алтай тилге көчүрилип чыгарылган.

Алтай кычыраачылар албаты-демократияның ороондорының албаты-јонының јадын-јүрүмиле, социализмди бүдүреринде једип алган јенүлериле таныжып турулар. Литературада бу албатылардың јүрүминең алган јаңы тема бичилет. Л. Кокышевтиң, Э. Палкиннің, Г. Кондаковтың, А. Адаровтың Болгария, Румыния, Чехословакия, Куба керегинде үлгерлери, бу ороондорго барып јүрген литераторлордың заметкалары ла очерктери алтай тилле кепке базылып чыккан.

Прозалар ла јаан туујылар бичилип турганы эмдиги алтай литератураны өткөн јылдардың литературазынаң аңыландырат.

Мындый јаан произведениелерде эмдиги өйдөги јадын-јүрүм, ороондо ло область ичинде болуп турган јаан учурлу керектер көргүзилет. Андыйлары Л. Кокышевтиң «Арина» деп романы, Ч. Чунижековтың «Мундузак», Э. Палкиннің «Кулун киштейт», А. Адаровтың «Амаду» деп повестьтери, А. Демченконың романдары болодылар.

Мынызы бистиң литература чике јолло өзүп турганының баштапкы керечизи болуп јат. Бистиң прозаның өзүми керегинде эмеш айдып ийели.

«Арина» деп баштапкы алтай роман көп јакшы јарадулар алган. Ол керегинде РСФСР-диң писательдерининг II съездинде айдылган, «Сибирские огни» деп журналда, «Алтайская правдада» ла областной газеттерде бичилген. Калганчы јылдарда чыгарылган алтай проза керегинде айдып тура, оның өзүминде јаан учурлу керектерди темдектеп айдалы. Бистиң көп национальностьторлу Төрөлистиң албатыларының культуразын ла литературазын өскүрерининг суракторына јаантайын ајару салып турган Коммунистический партияның башкартузының ла килемјизининг шылтузында алтай проза табылып келген деп айдар керек. Анайдарда, бис бодозсос, шак ла бу мындый башкартуның ла килемјининг шылтузында алтай прозаның соңдооры да јоголгон болуп јат.

Прозаический произведениелердиң авторлоры озогы өткөн өйдөги керектерге эмес, а эмдиги јадын-јүрүмди бичип көргүзерине јаан ајару эдип турулар.

Онызы Л. Кокышевтиң, А. Адаровтың, С. Суразаковтың, Э. Палкиниң, Ч. Чунижековтың, И. Кочеевтиң, А. Саруеваның, А. Ередеевтиң прозаический произведениелеринең билдирет.

Олордың произведениелериниң геройлоры — бистиң өйдиң улузы, коммунизмди бӱдӱрип турган озочыл ишчилер. Ада-Төрөл учун Улу јууның өйиндеги ат-нерелӱ керектер, бистиң өйдөги эрчимдӱ социалистический иш алтай литературада јаңы геройлорды табылтат.

Бистиң писательдер јаан учурлу керектерди ончо јанынаң элбеде јартап көргӱзерине кичеенип тургандарынаң улам алтай проза јаранып, алтай литература өзӱп ле социалистический реализмниң эп-сӱмезиле јепсенип, оны ажыра дезе алтай албатының культурный өзӱмин көргӱзип турган болуп јат.

Бу өйдөги прозаның анғылу башказы не дезе, оның јӱзӱн-базын кебер-бӱдӱлери: очерк, куучын, повесть ле роман бир тӱнгей кеминде өзӱп турганы болот. Алтай писательдер чӧрчӧктиң жанрында эрчимдӱ, көп иштеп, бойының произведениелерин фольклор аайынча бичип турлар.

Алтай прозаның кезик произведениелерин темдектеп айдалы. Л. Кокышевтиң «Арина» деп романы алтай литературада баштапкы јерде турат. Ол 1960 јылда чыккан. Оны алтай кычыраачылар јилбиркеп кычырат. Онызы болду. Ненинг учун дезе, революциядаң озо бичикбилиги јок болгон албаты ортодо мындый јаан произведение көрӱнип келгени эл-јон ло литературный критика ајару салгадый јаан учурлу керек болуп јат. Романның идеязы — өмӧлик иштиң шылтузында алтай албаты социалистический өзӱмниң јолына тура бергени, азыйда базындырткан улустың кылык-јаңы кубулып, өскӧргӧни, оок албатылардың јадын-јӱрӱмин кубултып јарандырарында улу орус албатының учуры, орус ла алтай улустың јакшынак најылыгы, Октябрьский революцияның шылтузында албаты-јонның јадын-јӱрӱми, јаңдаган јаңы текши өскӧрип солунганы болуп јат.

Ада-Төрӧл учун Улу јууның кату јылдарында ороонының, Төрӧлиниң јилбӱлерин бӱдӱрип, эрчимдӱ иштеп турган бир кичинек колхозтың ишчилериниң ат-нерелӱ ижин Л. Кокышев бойының романында көргӱзет.

«Арина» деп романды бӱткӱлинче алза, јакшы бичилген деп айдар керек. Оның тили байлык, анда кеп, утка, модор, чечен, курч сӧстӧр көп, кожоңдор до бар. Јакшынак сӧстӧрдиң ле кожоңдордың болужыла автор романының образный бӱдӱмин јарандырып, тилин чокум ла јарт эдет. Романды албатының јылу јалакай сӧстӧри јылыдаг, мында көп учуралдар мӧрлӱ бичилген. Је романда једикпес-тутактар да бар. Кезик бажалыктар романның действиезин көндӱктирбей, токтодо тудуп, кажы бирде чек буудактап турганынаң улам кычыраачы уулам-јызын јылыйтып, башкы кычырганын ундып ийет.

Книгада бойы сананып тапкан табышкактар, албанла кожуп ийген

учуралдар, јаңыс ла улусты каткыртарга болуп бичиген кошмоктор бар. Романның калганчы бажалыктары толо бичилбегени јаэт билдирет. Книганың баштапкы ла экинчи бөлүгинде Аринаның салымы керегинде айдылганына көрө, бу бажалыктарда кижи тың јилбиркегедий неме јок. Оноң улам өскө дө геройлордың салымына јилбиркеш уйадай берет. Фронтто болгон керектерди книганың үчинчи бөлүгинде калай көргүскени автор бойы фронтто болбогонын керелейт. Андый да болзо, Л. Кокышевтиң романы јиит алтай литературада мөрлү болгоны алаңзу јок.

Көп прозаический произведениелердиң: куучындардың, очерктердиң ле «Мундузак» деп повестьтиң авторы карган алтай писатель Ч. Чунижеков болуп јат. Ол — Туулу Алтайда творческий ишти Совет јаңгың баштапкы јылдарында баштаган литераторлордың бирүзи. Ч. Чунижеков бистиң ороонло кожо өзүп, тыңыган, ороон ого, јетире бичик билбес алтай кижиге, Туулу Алтайдың јарлу писательдериниң бирүзи боло берерине болушкан.

Писательдиң литературный ижи 1925 јылда башталган. Јадың-јүрүмди сүрекей јакшы билип турганы Ч. Чунижековко творческий ижи башталган өйдөң ала реализмниң јолына тура берер арга берген. Оныңзын бис оның баштапкы да произведениелеринең, анайда ок «Мундузак» деп калганчы да повезинең көрөдис.

Ч. Чунижеков көп куучындар ла очерктер бичиген. Темдектезе, оның очерктериниң ле куучындарының 1957 јылда чыгарылган книгазында Туулу Алтайдың јүрүминдеги јаан учурлу өйлөргө учурлалган произведениелер јарлалган. КПСС-тиң Төс Комитединиң сентябрь айда болгон исторический Пленумының (1953) кийининде албаты-јонның јүрүминде көрүнип келген јаңы өзүмдерди, албатының духовный ла материальный сураткары өзүп турганын автор бойының книгазында көргүзет.

Коммунистический партияның баштаганыла Туулу Алтайда болуп турган јаңыртулардың политический учурын писатель бир ле темдек эмезе бир ле колхозтың јозогы ажыра айдып ийет.

1959 јылда Ч. А. Чунижековтың талдама произведениелериниң книгазы кепке базылып чыккан. Бу книгага автордың одус јылдың туркунына бичиген эң јакшы произведениелери: үлгерлер ле туујылар, очерктер ле куучындар кирип јат. Эң ле баштап бичиген произведениелер книганың аңылу бөлүгинде салылган. Писательдиң баштапкы ла өйдөги творческий төс ууламјызы чүми јок тегин улусты, төрөл Алтайын сүүп, көргүзери болгон. Шак ла бу тема, тракторист керегинде баштапкы үлгерден ала академиктиң ижи керегинде очеркке јетире писательдиң творчествозында јаан учурлу јерде турат.

Чаңкыр Алтайдың кеен-јараш ар-бүткенин көргүскени ажыра Ч. Чунижеков бистиң Төрөлдиң сүрлү-јараш кеберин ле улу бүдүмин көргүзет.

Ч. Чунижековтың очерктериниң 1960 јылда чыккан книгазы јурт хо-

зяйствоның ишчилерине: озочыл койчыларга, чӱми јок тегин улуска, олордың ижине учурлалган.

Очерктердиң көп сабазының төс амадузы — коммунизмди бӱдӱрип турган тегин улустың јайым ижин көргӱзери. Улус ырысты јаңыс ла иштең табат, јаңыс ла иш улусты ырысту эдет.

Ч. Чунижековтың очерктериниң геройлоры өмӧлӱ иште, текшилик тартыжуда идейный ла духовный јанынаң тыңгыдынып јадылар.

Боиының произведениелериниң геройлорының сӱр-кеберин автор јакшы јурап јат. Је андый да болзо, оның произведениелериниң геройлорының ончозының ла кебер-бӱдӱми јетире јакшы бичилген деп айдарга болбос. Кезик произведениелерде психологический јанынаң јетире јарталбаганы, чындык јӱрӱмди учына јетире јурап көргӱспегени бар. Кезик герӧйлордың сананган санаа-шӱӱлтези чокум-јарт айдылбайт.

Автор кандый бир немениң сӱр-кеберин јакшы јурап та турган болзо, је очерковый жанрдың аңылу башка бӱдӱмине ајару этпейт.

Ч. Чунижековтың эң ле јаан произведениези «Мундузак» деп автобиографический повесть болуп јат. Бу повестьте орус ла алтай албатылардың најылыгы керегинде бичилген. Автор бойының повезин революциядаң озогы алтай албатының јадын-јӱрӱмин бичигенинең баштаган да болзо, анда бичилген керектердиң ӱредӱлӱ учуры јаан. Ишкӱчиле јаткан орус албатының прогрессивный учуры, оның интернациональный традициялары керегинде, революциядаң озо сөңдоп калган албатыларга орус албатының јетирген јаан болужы керегинде бичилген произведениелер алтай литературада эмди тура ас. Је бу мының ончозы керегинде јашӧскӱрим Ч. Чунижековтың чындык, документальный повезинең билип алар аргалу.

Писатель Э. Палкин «Кулун киштейт» ле «Алан» деп повестьтер бичиген. Јууның кийинниндеги алтай деремненiң јӱрӱмин автор повестьте јакшы көргӱзип јат.

«Алан» деп повестьте иштиң јаан учуры айдылат. Мында иш кижиниң эң керексиген немези болуп јат. Аланга ла оның нӧкӧрлӧрине иш — јӱрӱмниң бойыдый бодолот. Јӱрӱм јӱрери дегени ол — иштеери дегени болуп јат. Кедери пастухтардың турлуларында иш тӱни-тӱжиле ӧдӧт. Анда иш бир де минутка токтобойт. Ол качан да божобой тургандый болот.

Туулу Алтайдың колхозторында јууның кийинниндеги өйдө болгон уур-күчтерди көргӱскениле коштой, Э. Палкин деремненiң ишчилериниң эртенги күнге бӱдерин, јаңы өй, јаңы јӱрӱм келерине иженерин айдат.

Мында эң ле учурлузы, ол андый јаңы өйди, јаңы јӱрӱмди улустың өмӧлӱ ижи јууктадып турганы болуп јат.

Композициязы јанынаң кезик једикпестер бар да болзо, повесть эмдиги өйдөги алтай деремненiң јӱрӱми керегинде баштапкы јаан прозаи-

ческий произведение болуп турган учун сӱрекей јилбӱлӱ болуп јат. Јаантайын ла албаты-јонның ортозында болуп, јаан учурлу керектерди бичип көргӱзерге кичеенип турган терең шӱӱлтелӱ писатель болгонын Э. Палкин повестьте јарт көргӱзип туру.

Куучындарды ла очерктерди А. Адаров то бичип јат. Бу јанынаң оның бичижи мӧрлӱ болгодый. 1960 јылда писатель куучындардың «Бурулганы» деп бажалыкту јуунтызын, 1961 јылда дезе, очерктердиң «Тӱндеги јылдыстар» деп јуунтызын кепке базып чыгарган. Бу јуунтыларга тегин улус керегинде, олордың кылык-јаңы, озогыдаң арткан-калганыла тартыжузы керегинде бичилген куучындар ла очерктер кирген.

Автор геройлорының јӱзӱн-базын бӱдӱлӱ кылык-јаңын психологический јанынаң јакшы билип јурайт. Андыйлары «Бурылганы» деп куучынның геройы Санаа Калапов, «Бойының јаргызы» деп куучында парторганизацияның качызы Селешев болуп јадылар.

Аржан Адаровтың прозаический творчествозы керегинде айдып тура, оның «Амаду» деп јакшынак повези керегинде айтпаска болбос. Партия ла башкару јаан учурлу јӧптӧр чыгарган кийининде јурт јерлерде болгон јаан ӧзӱмдерди јарт көргӱзип турган учун Адаровтың «Амаду» деп повезиниң учуры јаан. Деремненің јӱрӱминде бу мындый јаан ӧзӱмдер книгада јакшы бичилген. Общественный ла јадын-јӱрӱмде болуп турган јаан учурлу суракгарды бӱдӱрип, јадын-јӱрӱмде ле улустың ал-санаазында озогызынаң арткан-калганыла тартыжып, алтай совхозтың бир фермазында кӱнӱң сайын эрчимдӱ иштеп турган улустың сӱр-кеберлерин автор јакшы көргӱскен деп айткадый.

Алтай литератураның ӧзӱмине јаан јӧмӧлтӧни С. Суразаков эткен, эмди де эдип туру. Оның таланты јӱзӱн ле базын. Ол — Туулу Алтайда эң јаан литературовед, јакшынак фольклорист. Алтай албатының кайгап, куучындап айдар творчествозын бичиири јанынаң оның ижи јаңыс ла бистиң ороондо эмес, је гран ары да јанында јарлу. С. Суразаков — поэт те, прозаик те. Оның ӱлгерлерин алтай кычыраачылар мактагылайт. Поэттиң кӧп ӱлгерлери художественный коллективтердиң кожон репертуарына кирген.

Эң јаан научный иштерди ле произведениелерди С. Суразаков калганчы 10 јылдың туркунына бичиген. Ол 1954 јылда «Ӱлгерлер ле куучындар» деп, 1959 јылда «Сӱӱген јерим», 1960 јылда «Куучындар», 1962 јылда «Туулардың ээзи» деп книгалар бичиген. Оның јаан деген научный иштери «Алтай албатының оос поэтический творчествозы» (1960 јыл), «Алтай-Буучай баатыр керегинде ат-нерелӱ чӧрчӧк» (1961 јыл), «Алтай литература» (1962 јыл) ла оноң до ӧскӧзи болуп јат. Творческий ишти узак ӧйгӧ бӱдӱрип келген С. Суразаков литератураның ла фольклордың суракгары аайынча кӧп научный ла критический статьялар бичиген. Оның литературоведческий иштери терең шӱӱлтелӱ болгонына, шиңдеп турган материалдардың аайын айдары јок јакшы бил-

гениле, советский литературоведениеде јаан учурлу болгодый суракгарды көдүрерге кичеенип турганыла анғыланат. Орус ла алтай литератураның колбулары керегинде суракты С. Суразаков бойының иштеринде ончозынаң озо тургускан. Јүрүмди ончо јанынаң јакшы көргүскени, теоретический шүүлтелери чокум, јарт болгоны С. Суразаковтың литературоведческий иштерин анғылаңдырат. Андый болгондо, ол литератураның теоретиги де, практиги де болуп јат.

С. Суразаков проза бичиринде ийде-күчин база ченеп көрүп туру. Оның сүүген жанры куучын болуп јат. Темдектезе, 1961 јылда кепке базып чыгарган куучындарының јуунтызында эмдиги өйдиң јаан учурлу суракгары айдылат. С. Суразаковтың көп куучындары кычыраачыларга сүреен јараган.

Алтай писательдер чөрчөктөр дө бичигилейт. Је андый произведениелерди бичиринің башталгазы фольклор болуп турганы јарт. Темдектеп айтса, И. Кочеев алтай фольклорго келиштире «Бака» деп, «Куштың комудалы» деп ле оноң до өскө чөрчөктөр бичиген. Бу П. В. Кучияк тужунда башталып, јаңжыга берген керек, эмди алтай литературада элбеде тузаланылат А. Саруеваның куучындарының «Көктиектер» деп бажалыкту јуунтызына (1963), албатының чөрчөктөри аайынча оның бойы бичиген эки чөрчөк» кирет. А. Еведеевтиң куучындарының «Ады-јок чечектер» деп јуунтызына «Карындаштар» деп чөрчөк салынган. И. Шодоев баатырлар керегинде алтай чөрчөктөрго келиштире «Ирбизек» деп повесть бичиген (1964). Андый темдектер көп.

Писательдер бойының произведениелерин алтай чөрчөктөрго, легендаларга келиштире бичип тура, албатының ооc творчествозының изобразительный эп-сүмелерин: түңгейлештирүни, метафорлорды, гиперболдорды, башка-башка бүдүлү сюжетный линияларды ла оноң до өскөзин элбеде тузаланып гурганы јолду.

П. В. Кучияк баштаган база бир јакшынак керек эмдиги алтай литературада элбек таркадылган. Онызы алтай писательдер орус писательдерле кожо өмөлөжип книгалар бичиири болуп јат. Темдектезе, П. Кучияк ла А. Коптелов, С. Суразаков ло А. Коптелов, И. Кочеев ле А. Демченко өмөлөжип бир канча произведениелер бичиген. И. Кочеевтиң ле А. Демченконың өмөлөжип бичиген куучындарының «Чаңкыр өзөктөрдө» деп книгазы 1959 јылда Москвада чыгарылган. Бу книгада Туулу Алтайдың ар-бүткенининг кеен-јараш бүдүми ле эрчимдү иштеп турган улузы бичилген. Книганы кожо бичиири бистиң ороонның писательдерининг карындаштык өмө-јөмөлү ижин көргүзип турган јакшынак јозоктордың бирүзи болуп јат. Андый творческий најылык литераторлорды эстетический јанынаң байгызарына јарамыкту. Андый најылык јаңгыс ла советский улустың, советский литературалардың духовный ла идейный јуук колбузы аайынча табылып келер аргалу.

Проза бичиринде јиит те писательдер эрчимдү иштеп турулар. Ан-

дыйлары Борис Укачин, Александр Ередеев, Михаил Тёркин, Кӱӱгей Төлөсов лө оног до өскөлөри. Је олордыг прозаический произведениелеринде једикпестер бар. Андый да болзо, бу жанрды өскӱрерине јиит прозаиктер јӧмӧшкӧн дӧ, эмди де јӧмӧшкилеп туру. Мынызы анчадала А. Ередеевтиг ле К. Толөсовтыг творчествозынаг көрӱнет.

1961 јылда јербойыныг издательствозы Б. Укачинниг очерктериниг «Јакшы улус» деп јуунтызын кепке базып чыгарган. Је бу јуунтыда көп једикпес-тутактар бары јарталат.

Алтай прозада шиигжӱ јанынаг очерктер јок. Је бӱдӱрер өйи јеткен социально-экономический сурактар дезе эмди де көп.

Анайып, алтай писательдердиг прозаический произведениелерин көргөндө, алтай прозаныг јаранып өскөни, анда социалистический реализм табылып келгени, ого орус литература ла бистиг ороонныг өскө дӧ карындаштык албатыларыныг литературалары салтарын јетирип турганы билдирет.

Алтай писательдер эң артык советский писательдердиг художественный ченемелин тузаланып тура, литератураныг төс геройын-албатыны чике-јарт көргӱзерине олордоң ӱренип турулар. Албаты керегинде тема олордыг творчествозында јаан учурлу боло берди. Олордыг книгаларыныг страницаларында герой-ишчи көрӱнип келди.

Андый да болзо, алтай проза литератураныг текши өзӱминең соңдогончо. Прозаический произведениелердиг эң јаан једикпези јадынјӱрӱмди ончо јанынаг јакшы јурап көргӱспей турганы болуп јат. Оног улам прозаический произведениелердиг кезик геройлорыныг сӱр-кебери једикпестӱ калай јуралат, тегин улустыг кӱӱн-санаазы јакшы айдылбайт.

Алтай поэзия јаан једимдерге једип алды. Алтай албатыныг поэтический уткачылы керегинде јарлу орус ученыйлар, писательдер ле поэттер јагыс катап бичиген эмес.

Алтай поэзия П. В. Кучияк та тужунда бастыра Советский Союзчине јарлу боло берген. 1936 јылда А. М. Горькийдиг редакциязыла ак-јарыкка чыккан «СССР-диг албатыларыныг творчествозы» деп книга В. И. Ленин керегинде «Алтын тангдак јарыды» деген атту-чуулу алтай легендала ачылып јат. Алтай албатыныг көп поэтический произведениелери одузынчы јылдарда орус тилге көчӱрилип чыгарылган. Темдектезе, алтай поэзияныг памятниги «Көгӱтей» деп чӧрчӧк 1935 јылда Москвада чыккан, албатыныг эпический чӧрчӧктөриниг «Алтай-Буучай» деп јуунтызы 1939 јылда Новосибирскте чыгарылган. Өткөн јылда дезе «Алтын-Бизе» деп ат-нерелӱ чӧрчӧк алтай ла орус тилдерле чыккан.

СССР-диг Наукаларыныг Академиязында телекейлик литератураныг институды Ӱлу Октябрьдыг 50 јылдыгына учурлай «Алтай албатыныг ат-нерелӱ эпозыныг памятниктерин» (кереестерин) кепке базып чыгарарына белетеп туру. Оног башка «Алтай литератураныг очеркте-

ри» ле «СССР-диң көп национальностьторлу албатыларының литературалары» деп книгалар көп томду чыгарылар.

Алтай литератураны төзөгөн П. Кучияктың ӱлгерлеринин бир кайча книгалары јууның алдындагы јылларда орус тилге көчӱрилип, чыгарылган. Олорды орус кычыраачылар сӱрекей јилбиркегендӱ кычыргылап туратан.

Эмди алтай поэзия там ла јаранып өзӱп туру. Алтай писательдердиң поэтический произведениелериниң төс темазы јаңы јӱрӱм, төзөлгөлӱ иш керегинде тема болуп јат. Туујылардың ла ӱлгерлердиң геройлоры дезе — коммунизмди төзөп бӱдӱрип турган эмдиги өйдиң улузы. Олор ӱредӱчилер ле геологтор, ишмекчилер ле партийный ишчилер, производствоның озочылдары, койчылар ла јылкычылар.

Јаңы темаларды, идеяларды, сюжеттерди тузаланып, јӱрӱмди шинделегениле таскадынып турганы ажыра алтай поэттер творческий ус болорын јарандырып, эскире берген поэтический ле фольклорный эп-сӱмелерлең јайымдалып турулар. Орус классический поэзияның ла эмдиги өйдөги советский поэттердиң јакшынак произведениелериниң салтарына алдырып, алтай ӱлгерлер јарана бергенин темдектеер керек. Поэттер кычыраачыларга јарамыкту поэтический эп-сӱмелерди тузаланып, геройлордың јакшынак сӱр-кеберлерин јурап көргӱзип турулар.

Алтай поэттердиң ӱлгерлериниң ле туујыларының геройлоры албатының ырызы учун тартыжаачылар, советский өйдө өзӱп, таскаган тегин улус болот. Андыйлары А. Саруеваның, Э. Палкиниң, А. Адаровтың, Л. Кокышевтиң, С. Суразаковтың туујыларының геройлоры болуп јат.

Албаты-јонның революционный өскөртӱлерле, јаан учурлу керектерле толуп калган јӱзӱн-базын бӱдӱлӱ бастыра јӱрӱми Туулу Алтайдың поэттериниң лирический ӱлгерлеринде јакшы көргӱзилет.

Алтай поэзияда башка-башка кылык-јаңду, башка-башка бӱдӱмдӱ јакшынак поэттер бар. Андыйлары сескир лирик ле романтик Л. Кокышев, чала јымжак кебеделдӱ ле терең шӱӱлтелӱ А. Адаров, ширанкай төп бӱдӱмдӱ Э. Палкин, поэт-философ С. Суразаков ло оноң до өскөлөри. Олордың кажызында ла бойының ӱни, бойының поэтический бичижи. Олор ончозы бой-бойынаң аңылу бичижиле, аңылу бӱткен бӱдӱмиле аңыланат, је олордың кажызы ла төрөл албатызының поэтический культуразын өскӱрерине јӧмӧлтӧ эдет. Олордың художественный бичижи аңылу башка да болзо, је идейный планда поэтический творчествозының амадузы јаңыс. Алтай поэттердиң творчестволорын бириктирип турган неме — Төрөлин, албатызын, Туулу Алтайын уулы чылап сӱӱп турганын айдарына сӱрекей кӱӱнзеп турганы болуп јат. Алтай поэттер бойының творчествозыла общественный јӱрӱмде эрчимдӱ туружып, бойының албаты-јонын советский патриот, најылык ла карындаштык санаалу эдип таскадарына болужып, ишти сӱӱрине, КПСС-тиң Программазында айдылган моральный кодекстиң ээжилерин бӱдӱрерине ӱредип турулар.

Калганчы өйдө Туулу Алтайда болгон јаан учурлу јаңыртулар јанынаң бойының санаа-шүүлтезин айдарына керектү чындык ла чечен сөстөрди кажы ла поэт бедреп таап алат. Поэттер јаңы стройкалар керегинде, албаты-јоннын духовный өзүми, ар-бүткенди јарандырып кубултып турганы керегинде, иштеп турган улус, јаңы јүрүмди бүдүреринде Коммунистический партияның учуры керегинде айдып турулар.

Бистиң поэттердиң творчествозын јарлу писательдер јарадып тургандарын темдектеп айдар керек.

Э. Палкинниң дипломный ижин — «Амыр» деп туужызын кычырып көргөн писатель И. Иванов мынайда бичиген: «Амыр» деп туужыда ар-бүткенниң кеен јаражы, алтай албатының јаңдаган јаңы, эрмек-куучындары керегинде көп айдылат... Туужының геройлоры кандый да јаан тартыжуга, кандый да ат-нерелү керектер эдерине јүткүп тургандый. Је онызын автор эмди тура билип албаган, мынаң ары билип аларында аланзу јок. Мен бодозом, бу туужы јакшы бичилген болгодый».

Јарлу писательдиң мындый сөстөри Э. Палкинниң ол өйдөң ала көн творческий јолын көргүзип тургандый болуп јат. Чындап та айтса, јиит поэт ол өйдөң ала көпти көргөн, көпти билип алган деп айдар керек. Автордың јаңы произведениелеринең көргөндө, поэт јаан тартыжуга, ат-нерелү керектер эдерине белетенип турган ошкош деп айткадый. Мен нениң учун анайда айдып тургам дезе, поэттиң калганчы произведениелеринде кычыраачылар ајару эткедий јаан учурлу поэтический, философский терең шүүлтелер айдылат.

Автордың сүрекей ајыкчылы, поэтический строкалардың образный ийде-күчи, санаанын кеңкили, философия јанынаң терең шүүлтелер поэт јиит тужынаң айрылып, эр-темине једериниң бозогозын алтай јүргенин керелейт. Эркеменниң бичижи, шүүлтези анғылу башка бүдүлү деп писательдердиң айдары јолду. Поэтке эң ле учурлузы — керсү, төп боюры деп поэттер бойлоры да айдыжат. Э. Палкин бойының үлгерлеринде төп, јакшы тудунат, улуска билдирбей артарынаң коркыбайт, бойын јарлаарына, мактаарына меңдебейт, јакшы көрүнер деп сананбайт. Мынаң поэттиң јакшы бүдүми көрүнет. Э. Палкинди шак ла андый поэт деп айдарга келижер.

Ол ар-бүткенди, улусты бастыра күүн-санаазын салып, јаан ајарулу јурайт. Улустың јакшы да, коомой до јанын јажырбайт. Төрөл јериниң ар-бүткенининг кеен-јараш бүдүмин бичип тура, автор туулу јерлердиң јүрүминде сыранғай ла кайкамчылу јаражын көргүзерге ченежип, улус керегинде коркушту сүүгениле айдат. Кандый ла неме керегинде поэт кычыраачыга јарамыкту јарт, чокум сөстөрлө јүрегине томулта айдарына күјүренет.

Кажы ла поэтте бойының анғылу бичижи, анғылу шүүлтези бар. Андыйы база бир поэттиң — Аржан Адаровтың үлгерлеринең билдирет.

Бис А. Адаровтың төрөл јерине учурлаган үлгерлерин кычырганыс-

та, оның биске айдып турганына бўдўп јадыс. Ненинг учун дезе ол чын ла јўрўмде болуп турган керектерди көргўзет.

Поэт поэзияны күнүң сайын ӧдўп турган јўрўмнең көрөргө кичеенип турганы сўрекей јакшы.

Поэт Л. Кокышевтиң творчествозын алгажын, оның поэзиязы жанр јанынаң сўреен байлык, јўзўн-базын ла чокум-јарт. Оның ўлгерлеринде ле туујыларында патриотизм, Ада-Төрөлин мактап, оморкогоны, Алтайының ар-бўткенин кандый да кунукчылду сўўгени көрўнет.

Оның ўлгерлерин кычырганда, кижиниң санаазында узак артып калат. Јарлу советский поэт В. А. Луговской бойының ўренчигин Л. Кокышевти анайда көргўзип јат.

«Оның көрўм-шўўлтези телкем, јўрўмди, ар-бўткенди ол сўреен јакшы билип јат . Төрөл јериниң ар-бўткенин анчадала тың сўўйт, јалбырактардың шылыртын, суучактардың коркыражын, аң-куштың таныш ўндерин ол јакшы билет. Ол — романтик. Оның бастыра ла творчествозы кандый да јарык, романтический, поэтический санаала толуп калган».

Поэт Суразаковты алтай албатының јўрўминде јанғы керектер ончозынаң артык јилбиркедет, ненинг учун дезе «эртен не болотоны ого баалу болуп јат». Оның керегинде ол бойының ўлгерлеринде айткан.

Јыш агашту тайга јерде јанғы завод тура бергенин, «азыйгы аıгчы спецовка кийип алала, орук јолло јанғы завод јаар базып браатканын», туу-тайгалу чӧл јерде оттор јалтыражып күйе бергенин, төрөл јеринде улус тўрген ӧзўп, ороонына јаан туза јетирип турганын поэт јастыра көрбөйт. («Тайга ойгонгон», «Чӧлдөги оттор», «Бабадай» деген ўлгерлер).

Је бистиң туујылар ла ўлгерлер ончозы ла јакшы бичилип туру деп айдарга болбос. Поэзияда једикпес-тутактар да бар. Поэттердиң јакшы да деген јуунтыларында уйан бичилген ўлгерлер учурап турат. Темдектезе, С. Манитовтың, Н. Тепуковтың, С. Тоюшевтиң, И. Шинжинниң ле оноң до өскөлөриниң ўлгерлеринде једикпестер бар.

Калганчы эки-ўч јылдың туркунына бир-канча јанғы туујылар бичилген. Мынызы алтай литературада сўўнгедий неме болуп јат.

Јиит поэттердиң творчествозына јаан ајару эдер керек. Калганчы өйдө поэттердиң тоозына бичип билер творческий јашөскўрим кожулган. Андыйлары А. Ередеев, В. Самыков, Ш. Шатинов. Олор ончозы Горькийдиң адыла адалган Литературный институтта ўренген. Олордың кажызында ла бойының анғылу поэтический јайалгазы, интонациязы, уткачылы бар. Бу јанынаң А. Ередеевтиң «Эзлик» деп, Ш. Шатиковтың «Өскөн јерим», В. Самыковтың «Күн уулы» деп ўлгерлериниң баштапкы јуунтылары мӧрлў бичилген. Бу јанғы кебер-бўдўмдер бедреп турган поэт-новаторлор болуп јадылар. Олордың поэзиязы албаты поэзиязының, јана баспас јанғыртуның ла бедрўўлдиң традицияларыла колбулу. Тегин улус, албатының јўрўминде болуп турган кубулталар,

төрбл јеринин ар-бүткени керегинде олордын үлгерлери јанғы бүдүмиле анғыланат.

Эмдиги алтай поэзиянын анғылу башка бүдүлери андый. Бистин јинит литература күннең күнге, јылдаң јылга өзүп, јанғы авторлордын ла олордын чыгарган книгаларынын тоозы көптөп туру.

Бистин писательдер өткөн творческий јолын критически ајыктап көрүп, Октябрьдын мактулу 50 јылдыгын бойынын бичиш јанынаң ус болорын јарандырарынын јылы эдип, кычыраачыларды коммунизмнин өйинде јарамыкту, идейный ла художественный бийик чындыйлу јанғы произведениелерле сүүндирер деп иженип турубыс.

Сергей КАТАШ,
доцент.

АЛТАЙ БИЧИКТИҢ ЈОЛЫ

Ӱлу Октябрьский революциядаҥ озо алтай албатыда миссионерлер тӧзӧгӧн письменность ло бир эмеш литература болгон. Је бу письменностьло миссионерлер тузаланып, алтай тилге христиан кудай јаҥы керегинде бичиктер кӧчӱрип, алтайларды креске тӱжӱрген.

Миссионерлерге бойлорыныҥ ижин ӧткӱрерге алтай тилди ӱренип алар керек болгон. Ониҥ учун олор алтай тилдиҥ грамматиказын ла сӧзлигин тургускан, баштапкы алтай писательдиҥ М. В. Чевалковтыҥ бир кезек басняларын ла ӱлгерлерин кепке базып чыгарган.

Революциядаҥ озо миссионерлер алфавит тургузып, бир эмеш бичиктер чыгарган да болзо, је олордыҥ письменнозы ла бичиктери алтай албаты ортозына таркабаган.

Јаҥыс ла революцияныҥ кийининде алтай письменностьтыҥ ла тилдиҥ ӧзӱмине јаан ајару салынган.

Бистиҥ областьтыҥ партийный ла советский органдары алтай албатыныҥ культуразын ӧрӧ кӧдӱреринде письменность јаан учурлузын јарт билип, алтай литературный тилди тӧзӧӧрине ајару эткендер. Анайып, 1922 јылда орус тилдеҥ алтай тилге бичиктер, художественный произведениелер кӧчӱретен, алтай сӧзлик ле грамматика тургузатан комиссия тозолгон.

***

1923 јылда ӧткӧн II-чи областной съезд мындый јӧп чыгарган: «Алтай тилдиҥ алфавидин орус тилдиҥ графиказы аайынча тургузар... Алтай литературный тил эдип тӱштӱк алтайлардыҥ тилин јӧптӧӧр».

Областной съездтиҥ бу јӧптӧри бичиктер бичиирине, сӧзликтер тургузарына, газет ле художественный произведениелер чыгарарына, алтайларды бичикке ӱредерине јакшынак јӧмӧлтӧ эткен.

Анайып, 1923 јылда јаҥы ачылып турган алтай школдорго керектӱ

С. Я. Кумандиннинг «Алтай-орус сöзлиги», А. Н. Каланаковтынг «Балдардынг ӱренетен баштапкы книгазы» алтай тилле баштапкы катап кепке базылып чыккан. Бу бичиктер алтай балдарды орус тилге ле јаан улусты бичикке ӱредерине јаан болужын јетирген. Ого коштой, А. Н. Каланаков тургускан бичикте алтай писательдердинг бир канча куучындары ла ӱлгерлери, алтай албатынынг кожоңдоры ла кеп сöстöри баштапкы катап чыккан. Бу ок бичикте партийный гимн — «Интернационал» алтай тилле кепке базылган.

***

1924 јылда «Ойрот школа», 1925 јылда «Таң чолмон», «Јаан улустынг ӱренер бичиги», «Эрјиннелӱ бичик» деп книгалар Москвада алтай јап чыккан. Ол бичиктерди советский ӧйдöги баштапкы алтай писательдер А. В. Тозыяков ло М. В. Мундус-Эдоков тургускандар. Бу баштапкы алтай бичиктердинг учуры сӱрекей јаан болгон. Алтайлап школго ӱренгилеп, алтай тилле бичиктер чыгарар боло бергени улустынг кöрӱмшӱӱлтези башкаланганын, культуразы ӧзӱп турганын кöргӱскен. Бу бичиктерде баштапкы алтай писательдердинг кöп произведениелери кепке базылган. Улус анчадала М. В. Мундус-Эдоковтынг, А. В. Тозыяковтынг, А. Н. Каланаковтынг оок куучындарын ла ӱлгерлерин јилбиркеп кычыратан.

***

Алтай албатынынг национальный культуразын, онынг художественный литературазын öрö кöдӱрери јанынаң јаан учурлу керек баштапкы газеттер болгон. 1922 јылда 1 майда «Кызыл табыш» деп газет орус тилле чыккан. Бу газет 1922 јылда 7 ноябрьдаң ала «Ойротский край» ла «Ойроттынг јери» деп адалып, орустап ла алтайлап чыккан. Мында орустап ла алтайлап Л. Таушкановтынг, А. Тозыяковтынг, П. Чагат-Строевтинг, М. Мундус-Эдоковтынг куучындары ла ӱлгерлери чыккан. Оны орус та, алтай да улус јилбиркеп кычыратан.

1925 јылда 13 февральдаң бери «Кызыл ойрот» деп газет алтай тилле чыгып баштаган. Бу газетти алтай улус сӱрекей јилбӱлӱ уткыган. «Кызыл ойрот» алтай албатынынг культурный ла политический ӧзӱмине сӱрекей јаан јöмöлтöзин јетирген. Ол керегинде газеттерде кöп статьялар болгон. Темдектезе, «Ойротский край» деп газетте мынайда бичилген: «Алтай кижи качан да алтай тилле газет чыкканын кöрбöгöн. Онынг учун баштапкы номерди алала, сӱрекей кайкап кöргöн. «Кызыл ойрот» келзе, јурт јердинг бастыра улузы јуулыжып алала, ол газетти кандый бир бичик билер кижиге кычыртып угадылар...».

Бу газеттерде бистинг ороондогы, телекейдеги солундар, область

ичинде культурный ла хозяйственный иштердиң једимин көргүскен је тирүлерденг башка, јаңы бичип турган алтай бичиичилердиң произведе пиелери чыгып турган. Газеттер алтай художественный литератураны төзөөрине ле оны өскүрерине јаан болужын јетирген. Јартап айтса, бас тыра алтай писательдер бойлорыныг литературный иштерин газеттен баштагандар.

П. Кучияктыг «Октябрь күн», «Уткуул» деп баштапкы үлгерлери «Темир ат» деп куучыны, П. Чагат-Строевтиг «Кара-Корум» деп туу јызы, Л. Эдоковтыг «Сүүнчи» деп куучыны, Ч. Чунижековтыг «Баштап кы майга мак кожонг», «Үредү керегинде» деп үлгерлери ле «Аткыр» деп куучыны баштапкы ла катап «Кызыл ойрот» газетте чыккан. Олорды улус кычырып, мынаг ары мынаг да артык произведениелер бичизин деп писательдерденг сурап туратан. Мындый керек алтай албатыны художественный литературазыныг өзүп, ононг ары јаранып турганын көргүскен.

30 јылдарда «Кызыл ойроттонг» өскө јаңы газеттер база чыккан: 1930 јылда «Крестьян улустыг газеди», 1931 јылда — «Ойроттыг комсомолы» ла «Ойротский комсомолец», 1932 јылда — «Белен бол!». Бу газеттерде фольклорный материалдардаг башка орус поэттердиң үлгерлери алтайлап чыккан. Темдектезе, А. С Пушкиниг «Кышкы энгир», «Кышкы јол», «Күс», «Кавказ» ла ононг до өскөлөри. Бу үлгерлерди Алексей Чоков көчүрген.

Алтай тилле чыгып турган газеттер, бичиктер, ликбезтиг ле ликпунктгардыг ижи, школдор ачылып турганы, улус бичикке үренерге күүнзеп турганы алтай тилдиг грамматиказы керек болгонын јарт көргүскен. Албатыныг мындый некелтезине каруу эдип 1926 јылда М. С. Канаев алтай тилдиг баштапкы грамматиказын тургускан.

***

1926 јылдаг ала алтай писательдердиң произведениелери баштапкы ла катап алдынаг кепке базылып чыккан. Москвада Н. А. Калановтыг «Јаңы јүрүм» деп пьесазы чыккан. Бу пьеса бистиг литературада үй улус эр улусла тең праволу боло бергенин баштапкы ла катап көргүскен. 1927 јылда М. В. Мундус-Эдоковтыг «Јеңге», А. В. Тозыяковтыг «Актардыг мекези» ле «Бий эжиги бийик» деген пьесалары кепке базылып чыккан. Бу пьесалар бойлорыныг темалары аайынча алтай албатыныг советский өйдөги јадын-јүрүмин, оныг јаңы көрүм-шүүлтезин көргүскен, озогыдаг арткан-калган салтарларла тартыжарына кычырган. Мынаг көргөндө, 20 јылдарда алтай литератураныг өзүминде драматургический жанр јаан учурлу болгон. Совет јаг алтай албатыга нени берип турганын пьесалардаг көрүп аларын писательдер јарт билип, бойлорыныг драматургический произведениелерин бичигендер. Бу

пьесаларды јаңы ачылып турган јурт јерлердеги клубтарда тургускан-да, олорды улус јилбиркеп көрөтөн.

Мындый керектиң политический ле культурный учурын билип, писательдер пьесаларды оноң ары бичигендер. 1928 јылда М. В. Мундус-Эдоковтың «Озогызы ла эмдигизи», 1929 јылда А. Тозыяковтың «Чечек деп делегатка», 1930 јылда Н. Чевалковтың «Канду бычак». 1932 јылда П. Кучияктың «Јеңижӱ» деп пьесалары кепке базылып чыккан.

***

1928 јылда С. Я. Кумандиннинг «Кызыл јылдыс» деп јуунтызы чыккан. Бу алтай литературада баштапкы катап чыккан прозаический јуунты болуп јат. Ого 15 куучын кирген. Куучындардың көп сабазы алтай албатының советский өйдө јайым јадынын, јаңы јӱрӱминиң учурын көргӱскен.

***

1929 јылда М. В. Мундус-Эдоковтың «Јарыткыш» ла П. А. Чагат-Строевтиң «Уч јӱзӱн кожоң» деп јуунтылары чыккан. Олор советский өйдө чыккан баштапкы поэтический јуунтылар болуп јат. Бу јуунтылар бистиң литература жанрлар јанынаң элбеп турганын керелеген, алтай улусты јаңы ӱлгерлерле таныштырган.

30 јылдарда алтай литератураның өзӱми оноң ары јаранган. Бу өйдө литературада бир канча поэттер туружа берген. Олордың тоозында јиит поэттер болгон. Бу өйдө П. Кучиякла кожо А. Чоков, В. Иртанов, И. Тантыев, Т. Озочинов, И. Кочеев, А. Саруева, Ч. Чунижеков ло оноң до өскө ӱлгер бичиичилер бистиң литературада турушкан. Алтай писательдердиң тоозы көптөп турганы керегинде ады јарлу писатель А. Л. Коптелов мынайда бичиген: «30 јылдарда Алтайда бичип турган писательдердиң ле поэттердиң тоозы 40-гө једип јат». 15 јыл мынаң озо алтай улустың ортозында јӱк ле 2 процент бичикчи улус болгонын ајаруга алзабыс, бу сӱрекей јаан једим болуп јат.

Орус писательдердиң произведениелери алтай тилге көчӱрилгени ажыра алтай албаты орус албатының литературазыла танышкан. 30 јылдарда А. С. Пушкиннинг «Капитанның кызычагы» деп повезин ле «Евгений Онегин» деп туујызының ӱзӱгин, М. Горькийдиң «Эне», М. Шолоховтың «Көдӱрилген солок» деп романдарын алтайлап баштапкы ла катап кепке базып чыгарган. Бу өйдө алтай да писательдердиң, анчадала П. Кучияктың произведениелери, албатының чӱмдӱ поэзиязы орустап чыгып турган. Анайып, 1935 јылда Ноносибирскте «Совет Ойроттың өзӱми» деп баштапкы поэтический јуунты, Москвада «Көгӱтей» деп кай

чӧрчӧк орустап чыккан. Бу советский ӧйдӧ баштапкы ла катап чыккан кай чӧрчӧк болуп јат. Онын кире сӧзин ады јарлу тюрколог Н. К. Дмитриев бичиген. Мынан улам орӱс та албаты бистин литературабысла, байлык фольклорысла танышкан.

***

1937 јылда П. Кучияктын ла А. Гарфтын «Алтай чӧрчӧктӧр», 1938 јылда алтай албатынын: «Ойроттын кожондоры», 1939 јылда П. Кучияктын «Тӧрӧл јерде» деп баштапкы јуунтылары баштапкы ла катап чыккан. Ол јуунтылардан бистин ороонның ӧскӧ укту албатылары алтай литературанын эн јакшы произведениелериле танышкан.

50—60 јылдарда сегизеннен ажыра јанғы поэтический ле прозаический јуунтылар, альманахтын 22 номери кепке базылып чыккан. Олордын учуры — алтай албатынын бу ӧйлӧрдӧги јадын-јӱрӱмиле, онын једимдериле колбулу. Писательдер алтай литератураны оноң ары ӧскӱрип, повесттер ле романдар бичигилейт. Л. Кокышевтин «Арина» деп романы, Ч. Чунижековтын «Мундузак» деп повези алтайлап ла орустап чыккан. Повесттерди А. Адаров, Э. Палкин бичигендер. Мындый јаан прозаический произведениелерди бистин литературада алдында јылдарла П. Кучияктаң ӧскӧ кем де бичибеген. Олорды кычыраачылар сӱрекей јылу уткыгандар.

Партияның ла совет башкарунын килемјизининг шылтузында алтай литератураның ла алтай бичиктердин оноң ары ӧзӱп баратан јолы там ла јаранып туру.

Т. ТЮХТЕНЕВ.

БАЖАЛЫКТАР

А. Адаров. Ойимле кожо 3
Аҷалар јолыла *(ўлгерлер)* 4
А. Ередеев. Ээрлў ат *(куучын)* 5
Б. Суркашев. Алтай јеримде 13
Чейнелер *(ўлгерлер)* . . . . . —
Ј. Кайынчын. Капшун *(куучын)* 15
Б. Укачин. Уделеген јер 23
Та кем де айткан . . . . . —
Аалга јерден атпагар 24
Уйуктап јадала тўш јеринде 25
Шымырт *(ўлгерлер)* 26
В. Чичинов. Агаш-ташту Алтайда *(очерк. Алтай тилге Н. Булбаков көчўрген)* 27
Најылык поэттинг ўни . . . . . —
Хаджи-Мурат Дзудцати. Буканың мўўзи 35
Менинг тилим 36
Ўй улуска 37
Алтайга 38
Бу бокалды 40
Таштарга курчаткан . . . . . —
Өлгөн јуучылдарга 41
Өлўм *(ўлгерлер. Алтай тилге Л. Кокышев көчўрген)* . . . . . —
И. Шодоев. Откөн јолы јаркынду *(очерк)* 42
Ш. Шатинов. Баатырлардың кожоҥы *(ўлгер)* 44
Э. Тоюшев. Эмди ле 51
Бу та кўн ойногоны 53
Тўндеги јаланда . . . . . —
Кўстинг сырымы *(ўлгерлер)* 54
В. Кирясов. Туулу јерлерде агаштың салымы *(очерк. Алтай тилге А. Борбуев көчўрген)* . . . . . —
К. Төлөсов. Алтайым 55
Төрөл јуртым *(ўлгерлер)* 61
М. Качкышев. Колхоз јурттың механизаторлоры *(очерк)* . . . . . —

Классиктердиң произведениелериниң

Роберт Бернс. Кожоң 69
Финдлей . . . . . —
Карлу, јаашту јалаңда 70
Таштап ийгең, Джемми 71
Кыстың кожоңы (*ӱлгерлер, алтай тилге Л. Кокышев көчӱрген*) 72

Критика ла библиография

А. Ередеев. Айдайын деген сӧзим бар 73
Л. Кокышев. База катап критика ла алтай литература керегинде . . .
С. Каташ. Алтай литератураның тӧзӧлгӧни ле өскӧни (*алтай тилге А. Борбуев көчӱрген*) . . . . . 8.
Т. Тюхтенев.. Алтай бичиктиң јолы 97

ЗВЕЗДА

(6-й выпуск)

На алтайском языке

Редактор *Б. У. Укачин*
Художник *А. П. Щебланов*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *Н. Н. Параев*
Корректоры *З. И. Табакова, А. А. Бокономова*

***

Сдано в набор 5/V 1967 г. Подписано к печати 18/XII 1967 г.
Бумага типографская № 2. Формат 70×90¹/₁₆. ТП, 1967. № 96.
Объем 6,5 п. л. Усл. п. л. 7,605. Уч.-изд. л. 5,725.
АН 12400. Заказ № 4046. Тираж 1000 экз. Цена 30 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

ЗОАКФА